

# WESTERHEEM



# WESTERHEEM

Tweemaandelijks orgaan van de  
 ARCHEOLOGISCHE WERKGEMEENSCHAP  
 VOOR NEDERLAND

Opgericht 6 september 1951: goedgekeurd bij Kon. besluit van 26 juni 1957 no 50

REDACTIE, Eindredacteur: Th. BROUNS. Redacteuren:  
 Dr. W. J. DE BOONE, Prof. Dr. H. BRUNSTING,  
 H. J. CALKOEN, C. R. HOOIJER, P. STUURMAN,  
 Th. DE VRIES.

Redactie-adres: Postbus 233, Hilversum.

Administr. adres: Johan van Oldenbarneveltlaan 7, Amersfoort.  
 Secretariaat der A.W.N.: Iordensstraat 61, Haarlem.  
 contributie ad f 10,— te storten op girorekening  
 577808, t.n.v. de penningmeester der A.W.N. te  
 Haarlem.

## DE VROEGSTE BESCHAVINGEN VAN HET MIDDEN-OOSTEN \*)

James Mellaart, professor in de Anatolische archeologie aan de universiteit van Londen, heeft een zeer lezenswaard en prachtig geïllustreerd boek doen verschijnen, waarin allerlei nieuwe gezichtspunten over de oudste beschavingen in het Midden-Oosten zijn neergelegd. De schrijver spreekt bescheiden van „voorlopige conclusies”, omdat er nog veel onderzocht moet worden. Maar tevens wijst hij erop, hoe een subtielere manier van opgraven het mogelijk heeft gemaakt, dat de eerste sporen van een „beschaving”, d.i. van een zich op één plaats vestigende, landbouwende bevolking met gedomesticeerde dieren, terug kunnen worden geschoven tot een periode van 9000—7000 v. Chr., gebaseerd op talrijk C 14 onderzoek.

Van 7000 v. Chr. af, wordt dit algemeen. Tot de vroegste huisdieren behoort de jachthond en als eerste granen gelden twee tarwesoorten en gerst. Het duurde daarna nog enige duizenden jaren, vóór men aan het maken van aardewerk toekwam. Veel eerder al werden kleifiguren van de moedergodin vervaardigd, naast sculpturen en vaatwerk van steen, aangevuld met leren zakken en gebitumeerd vlechtwerk. Boeiend wordt verteld over de vele, elkaar opvolgende culturen, soms met 26 woonlagen op één plaats. Interessant voor westelijk Europa is de invloed van Anatolië op Griekenland en de Balkan (ca. 5000 v. Chr.). Alles tezamen een boek om te lezen en herlezen!

H. J. C.

\*) *James Mellaart: Earliest Civilization of the Near-East.*  
 Thames and Hudson. 1965. (15 sh.)

PROF. DR. W. A. VAN ES

*Op 25 januari j.l. werd Dr. W. A. v. Es, Directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de faculteit der letteren. Hij zal in de sub faculteit der prehistorie van de interfaculteit der aardrijkskunde en prehistorie onderwijs geven in de pre- en protohistorie van Noord West Europa. Met hem verheugen wij ons zeer in deze eervolle benoeming, en willen hem gaarne oprecht geluk wensen.*

*M. v. Hoogstraten.*

VAN DE REDACTIE

Het is verheugend, in de eerste aflevering van de 17e jaargang een korte bijdrage betreffende een belangrijk aspect van de Nederlandse archeologie te kunnen opnemen van de hand van een buitenlands archeologe, miss B. Dickinson, Department of Latin, University of Leeds, England.

Niet slechts het feit, dat deze bijdrage in „Westerheem” verschijnt, maar vooral ook de inhoud ervan stemt tot blijdschap. Miss Dickinson immers, sinds 4 jaar bezig met het verzamelen van gegevens voor een geheel nieuw register — ter vervanging van Oswald’s bekende publicatie „Index of potter’s stamps on terra sigillata” — van de op ts voorkomende pottenbakkersstempels, heeft, na Groot Brittannië en Frankrijk, Nederland als werkterrein gekozen. Tot haar grote verbazing bleken de in Nederland (voornamelijk in het R.v.O. te Leiden) aanwezige collecties gestempelde terra sigillata van een zodanige omvang en importantie, dat in de vijf, haar ten dienste staande weken slechts van een bescheiden (maar desondanks omvangrijk) gedeelte van het totale materiaal afwrijfsels vervaardigd konden worden. De kans is daarom groot, dat miss Dickinson in de loop van dit jaar opnieuw naar ons land zal komen om haar waardevolle arbeid voort te zetten en — zo mogelijk — te voltooien, niet in het minst ten voordele van onze eigen, vaderlandse archeologie.

Wij geloven, dat miss Dickinson na het bovenstaande geen nadere introductie meer behoeft; evenmin het feit, dat het de redactie verheugt, haar bijdrage hierna te kunnen laten volgen.

During the past four years work has been going on in the Department of Latin in the University of Leeds in preparation for a new index of potters’ stamps on terra sigillata, to replace the pioneer work of the late Dr. Felix Oswald. So far we have concentrated on Britain, now practically complete, and on France, particularly the sites of the terra

sigillata factories. It is planned to include as much material as possible from sites elsewhere in the Roman Empire, and particularly the military ones of the frontier zone. The collections in Holland are important from this point of view.

Part of my contribution to this project is to make rubbings of the stamps so that the precise dies used can be identified and it was intended that I should spend a month in Holland, visiting the museums of Leiden, Utrecht, Nijmegen, Heerlen and Maastricht. This programme was considerably upset by the unexpected amount of material in the Rijksmuseum van Oudheden at Leiden, which must surely contain one of the largest and most important collections of sigillata in Europe. In particular, the pottery of Vechten (over 5000 stamps) and Arentsburg (approx. 650 stamps) will contribute much valuable information to the study of the sigillata of South and East Gaulish factories.

The museums of Venlo, Heerlen, Maastricht, the Allard Pierson Museum in Amsterdam, and the store of the State Service in Amersfoort also produced stamps of considerable importance to our research.

The collections at Nijmegen, Utrecht and Aardenburg have yet to be seen and are likely to contain well over 5.000 stamps.

My five weeks in Holland were made particularly enjoyable by the kindness and cooperation I met everywhere, and I should like to thank all those who helped me in my work.

### RECHTZETTINGEN

Het foutenduiveltje heeft kans gezien, in het laatste nummer van de vorige jaargang hier en daar roet in het eten te strooien. Voor zover de redactie van „Westerheem” hierbij — mogelijk in de haast om dit nummer nog in december te doen verschijnen — heeft geholpen, bieden wij onze lezers onze excuses aan.

Op pag. 209 moet de bovenste regel „Jaargang XVI, no. 5, oktober 1967” gewijzigd worden tot „Jaargang XVI, nr. 6, december 1967”. Lees verder in het voorwoord „Cervéteri” voor „Cervétri”.

Op pag. 210 bovenaan: „Drs. W. Groenman-van Waateringe”.

Op pag. 219 moet de onderste afbeelding „Fig. 4” worden genummerd.

Verder dienen de donkergekleurde „dagen” (hoe begrijpelijk overigens in deze tijd), 7e regel v.o. op pagina 227 (boven fig. 10, dat op zijn kop staat), vervangen te worden door „lagen”.

Pag. 233 bovenaan: G. P. Rodenburg.

Bij de vondstberichten is Deventer wonderlijk genoeg in Gelderland verzeild geraakt! Bij dat van Velsen (pag. 254) moet „w berg, kogels” gelezen worden als „wimberg, hogels”, terwijl daar de „uitgekraste” ornamentatie „ingekraste” moet worden.

Bij de zeer bruikbare inhoud van de jaargangen I - XV worden wij op pag. 5 onder nr. 11 verrast met „twee praehistorische kijkers uit Hoorn”. Lees hiervoor: „twee praehistorische bijlen uit Hoorn”. Jammer van die „kijkers”! Het zou zo leuk zijn geweest . . .

Red.

## WERKKAMP 1968

Door allerlei omstandigheden buiten onze mogelijkheden kunnen wij u eerst thans de bijzonderheden over ons kamp 1968 mededelen. Deze werkweek zal worden gehouden van

ZATERDAG 20 — ZATERDAG 27 JULI 1968.

Door de R.O.B. is ons als object toegewezen het klooster „Ter Hunnepe” te Diepenveen bij Deventer.

Het zal een onderzoek zijn naar de funderingen.

Ons hoofdkwartier is de jeugdherberg „De Kleine Haar” te Gorssel, de enige mogelijkheid min of meer in de buurt. Daar zullen wij de beschikking hebben over een schuur voor de maaltijden en de lezingen 's avonds.

Degenen zonder auto doen er goed aan een fiets mede te brengen, daar jeugdherberg en opgravingsobject ongeveer 10 minuten fietsen van elkaar verwijderd zijn.

Helaas zijn wij na 7 jaar (!) verplicht de kosten van deelname iets te verhogen tot f 90,—. Bij voorkeur zal de leeftijd van de deelnemers niet minder zijn dan 15 jaar.

U dient zich op te geven bij de leiding van de werkweek *uiterlijk 1 april*, dit in verband met de reservering.

Wij prijzen ons gelukkig een nieuwe kampleider te hebben gevonden in de persoon van Drs. G. Fransen, de Savornin Lohmanlaan 5 te Amstelveen (telefoon 02964—15636).

De avonden zullen ook dit jaar weer worden gevuld met lezingen en kleine excursies; een aantrekkelijke mogelijkheid dit deel van ons land te leren kennen!

Dus:

*Werkweek te Diepenveen van 20—27 juli 1968.*

*Opgeven vóór 1 april. Kosten f 90,—.*

Wij hopen dat wederom velen zich zullen opgeven voor deze altijd weer leerzame werkweek.

M. v. Hoogstraten,  
Alg. voorzitter.

# CHAUKEN IN KENNEMERLAND

door

J. K. DE COCK

(Fig. 1)

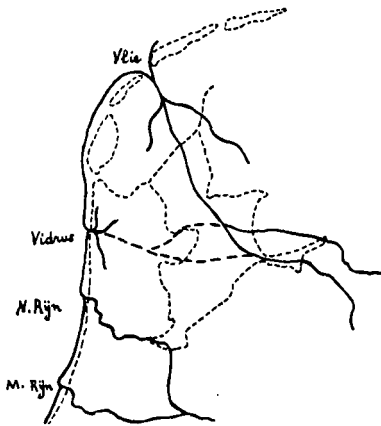


Fig. 1.

Plinius de Oudere, die als Romeins officier de veldtocht van Corbulo in 47 na Chr. in deze streken heeft meegemaakt, beschrijft welke volksstammen in zijn tijd in het gebied van de monden van de Rijn woonden<sup>1)</sup>: „In Rheno autem ipso, prope C in longitudinem, nobilissima Batavorum insula et Cannenefatium, et aliae Frisiorum, Chaucorum, Frisiavonum, Sturiorum, Marsaciorum, quae sternuntur inter Helinium ac Flevum. Ita appellantur ostia, in quae effusus Rhenus a septentrione in lacus, ab occidente in amnem Mosam se spargit, medio inter haec ore modicum nomini suo custodiens alveum”. De vertaling van Sebus<sup>2)</sup> luidt: „In de Rijn zelf ligt, met een lengte van ongeveer 100 Rom. mijlen, het algemeen bekende eiland der Bataven en Cannenefaten en andere (eilanden, bewoond door) de Friezen, Chauken, Frisiabonen, Sturiërs en Marsaciërs, welke liggen tussen Helinium en Flevum. Zo noemt men de monden, waarin de Rijn zich bij zijn in zee stromen, in het noorden in meren, in het zuiden (westen) in de rivier de Maas, verdeelt; terwijl hij onder zijn eigen naam een middelmatig groot bed behoudt, waarvan de monding tussen deze inligt”.

1) *Plinius*, *Naturalis historia* IV, 101; A. W. Bijvanck, *Excerpta Romana* I, 's-Gravenhage, 1931, p. 142.

2) *J. H. Sebus*, *De oudste geschreven berichten over ons land*, T.A.G., 1923, p. 31.

Aangezien de genoemde volken geheel of gedeeltelijk bij de monden van de Rijn woonden, is het van het grootste belang zo veel mogelijk de ligging van deze Rijnmonden in de Romeinse tijd op te sporen.

De Romeinse schrijver Mela<sup>3)</sup> beschrijft de Rijn als volgt: „Rhenus Alpibus decidens prope a capite duos lacus efficit, Venetum et Acronum. Mox diu solidus et certo alveo lapsus haud procul a mari huc et illuc dispergitur, sed ad sinistram amnis etiamnum et donec effluit Rhenus, ad dextram primo angustus et sui similis, post ripis longe ac late recedentibus iam non amnis sed ingens lacus ubi campos implevit Flevo dicitur, eiusdemque nominis insulam amplexus fit iterum artior iterumque fluvius emittitur”.

„De Rijn, van de Alpen komende, vormt nabij zijn oorsprong twee meren, Venetus en Acronius. Nadat hij vervolgens lange tijd onverdeeld en in een bepaald bed is voortgestroomd, vertakt hij zich niet ver van de zee her- en derwaarts, maar aan de linker kant (blijft) de rivier zelfs dan nog en tot zijn uitmonding: Rijn, maar aan de rechter kant eerst smal en zichzelf gelijk, vervolgens als zijn oevers wijd en zijd terugwijken, niet langer een rivier, maar een zeer groot meer, Flevo genaamd; nadat hij een eiland van diezelfde naam omvat heeft, wordt hij opnieuw smaller en loopt hij, wederom rivier geworden, in zee”<sup>4)</sup>.

Tacitus<sup>5)</sup> schrijft: „Nam Rhenus uno alveo continuus aut modicas insulas circumveniens apud principium agri Batavi velut in duos amnes dividitur, servatque nomen et violentiam cursus, qua Germaniam praevehitur, donec Oceano misceatur; ad Gallicam ripam latior et placidior adfluens (verso cognomento Valahem accolae dicunt) mox id quoque vocabulum mutat Mosa flumine eiusque immenso ore eundem in Oceanum effunditur”.

„De Rijn verdeelt zich nl., in één bed voortstromend of middelmatig grote eilanden omvattend, bij het begin van het Bataafse land als het ware in twee stromen en behoudt zijn naam en onstuimige loop in de tak, waarmee hij langs Germanië stroomt, totdat hij zich in de Oceaan stort. Als een bredere en kalmere rivier loopt hij langs de Galliese oever (terwijl hij van naam verandert; Waal noemen de omwonenden hem); vervolgens wisselt hij ook deze naam voor die van de rivier de Maas en stort hij zich met zijn zeer grote monding in dezelfde Oceaan uit”<sup>6)</sup>.

Men ziet uit deze beschrijvingen drie Rijnmonden voor zich.

3) *Mela*, De chorographia III, 24; *Bijvanck*, 1931, p. 123.

4) *Sebus*, 1923, p. 29.

5) *Tacitus*, Annales II, 6; *Bijvanck*, 1931, p. 264.

6) *Sebus*, 1923, p. 29—30.

Mela noemt niet de zuidelijke Rijnmond, maar dit was ook een Maasmond. Uit de opmerking bij Mela, dat de Rijn zich her- en derwaarts vertakt en uit de opmerking bij Tacitus, dat de Rijn middelmatig grote eilanden omvat, zou men een aanwijzing kunnen zien voor de samenvloeiing van Waal en Maas bij St. Andries en voor het bestaan van de Lek en Hollandse IJssel en andere dergelijke zijtakken, die uiteindelijk weer in één van de drie Rijnbeddingen terugkeren. Over de zuidelijke (westelijke) en de middelste Rijnmond is men het wel eens. De eerste lag ten noorden van Oostvoorne en de tweede was de Rijnmond tussen Katwijk en Noordwijk <sup>7)</sup>).

Over de noordelijke Rijnmond zijn de meningen verschillend. Meestal neemt men aan, dat hiermede de Gelderse IJssel en het Vlie bedoeld zijn <sup>8)</sup>. Marcianus Heracleënsis, die omstreeks 400 na Chr. leefde, geeft in zijn „Periplus” <sup>9)</sup> (rondvaart) de Rijnmond, de monding van de rivier de Vidrus, de haven Mararmanum en de monding van de Amisia aan. Ptolemaeus <sup>10)</sup> ( $\pm$  150 na Chr.) noemt achtereenvolgens de drie monden van de Rijn, de mond van de Vidrus rivier, de haven Mararmanis en de mond van de Amisius rivier. De zeegaten, die hiervoor in aanmerking komen, zijn de Rijn-Maasmond (Helinium), de Oude Rijn tussen Katwijk en Noordwijk, het zeegat bij Castricum, de Zijpe, het Vlie en de Eemsmond. Het Eierlandse gat is te jong <sup>11)</sup>).

De noordelijke (oostelijke) Rijnarm bestond volgens mij uit de Utrechtse Vecht, IJ, Wijkermeer, Dije, mond bij Castricum. Door Güray <sup>12)</sup> is in de vroegere Wijkermeer en het IJ een oude geul gekarteerd, door hem aangeduid als het Oer-IJ. Deze geul bestond reeds tijdens het begin van de grote veenvorming (1800 v. Chr.). „De ligging van de oeverbanken”, aldus Güray, „toont aan, dat het Oer-IJ het karakter had van een getijdegeul, komende uit n.w. richting. Daarnaast doen de sterke meanders rivierinvloed vermoeden. Het is dan ook geenszins onmogelijk, dat deze geul nabij Amsterdam verbinding heeft gehad met één van de noordelijke

7) Zie hiervoor: B. H. Stolte, De Nederlandse waternamen uit de Romeinse tijd, Mededelingen voor Naamkunde XI, 1964, p. 53—69, krt. op p. 55.

8) A. W. Bijvanck, Nederland in den Romeinschen tijd I, 's-Gravenhage, 1943, p. 164.

9) Marcianus, Periplus maris exteri II, 32; Bijvanck, 1931, p. 439; Sebus, 1923, p. 30.

10) Ptolemaeus, Geographica II, 9, 11; Bijvanck, 1931, p. 311, 314.

11) L. J. Pons, S. Jelgersma, A. J. Wiggers and J. D. de Jong, Evolution of the Netherlands coastal area during the holocene, Verh. v. h. Kon. Ned. Geol. Mijnbouwk. Gen., Geol. Serie, dl. 21-2, 1963 — Transactions of the Jubilee Convention, Part two, krt. 8 en 9.

12) A. R. Güray, De bodemgesteldheid van de IJ-polders, Boor en Spade, V, 1952, p. 1—29, hier p. 3.

takken van het Rijnsysteem en dus als riviermond heeft gefungeerd". De Roo<sup>13)</sup> wijst er op, dat de oude strandwallen van Spaarnwoude, Schoten, Uitgeest en Limmen verband houden met deze geul en sterk doen denken aan de Rijnmond bij Katwijk. Het „Oer-IJ" kan dan als de oudste opening in de Kennemerlandse strandwalkust beschouwd worden. „Langs de duinvoet onder Beverwijk en Velsen", schrijft De Roo, „ligt echter een brede strook strandwalgronden, die ononderbroken is, zodat we mogen aannemen, dat het Oer-IJ niet meer van invloed is geweest op het ontstaan van de meest westelijke strandwal(len)". Dit laatste nu is onjuist. De strandwal hield namelijk niet op bij Beverwijk en Velsen, doch veel noordelijker, bij Castricum en wel tussen Zuid-Bakkum en Duinbuurt. Hier duiken zeer duidelijk de oeverwallen<sup>14)</sup> onder de jonge duinen en er zit daar geen klei, die elders wel onder de duinen voorkomt. Blijkbaar heeft de westelijke strandwal, aangenomen, dat deze in noordelijke richting is aangegroeid, de uitmonding van het Oer-IJ in noordelijke richting weggedrukt. Dit is volkomen analoog met de monding van de Oude Rijn. De Roo<sup>15)</sup> schrijft dan verder, dat er bij Castricum doorbraken hebben plaats gehad. De jongste zeeinbraak bij Castricum heeft na  $\pm 200$  v. Chr. plaatsgevonden. Mij dunkt, dat hier in de Romeinse tijd nog zeer wel een Rijnmond gelegen kan hebben of dat althans de herinnering hieraan nog levendig was.

Het Flevomeer wordt alleen door Mela genoemd. Mogelijk is er nooit een meer van deze naam geweest en heeft Mela hier een fout gemaakt, zoals Stolte<sup>16)</sup> opmerkt. Ook is het best mogelijk, dat in de Romeinse tijd al Vechtwater door kanalen naar het noorden stroomde. Graven konden de Romeinen uitstekend, zoals de „fossa Corbulonis" getuigt, maar ook door de bevolking zijn kanalen gegraven. Tacitus<sup>17)</sup> immers schrijft, dat Corbulo grote schepen het stroombed van de Rijn liet afzakken, terwijl hij de overige vaartuigen over de zeegaten en kanalen dirigeerde. Mogelijk stroomde derhalve al een gedeelte van het water van de Utrechtse Vecht of alles door deze grachten naar zee. Het veengebied van de Zuiderzee was toen al sterk aan het verbrokkelen, zoals blijkt uit een mededeling bij Plinius<sup>18)</sup>. Hierin wordt gewag gemaakt van drijvende stukken veen met hele bomen er op, die door het water naar zee werden afgevoerd.

13) *H. C. de Roo*, De bodemgesteldheid van Noord-Kennemerland, 's-Gravenhage, 1953, p. 129.

14) Bij *De Roo* aangegeven met het symbool MD 3.

15) *De Roo*, 1953, p. 131 en 132.

16) *Stolte*, 1964, p. 63.

17) *Tacitus*, Annales XI, 18; *Bijvanck*, 1931, p. 275.

18) *Plinius*, Nat. hist. XVI, 5; *Bijvanck*, 1931, p. 150.

Nu de Vidrus. Ongeveer gelijktijdig publiceerden T. Edelman<sup>19)</sup> en Du Burck, Ente en Pons<sup>20)</sup> artikelen, waarin over een stelsel van oude rivierlopen in West-Friesland wordt gesproken. Van het oosten komend kwam bij Medemblik een riviertak het tegenwoordige West-Friesland binnen. Bij Opmeer kwam een andere stroom, ook uit het oosten komend en ten noorden van Hoorn stromend, hiermede samen en gezamenlijk vervolgden ze hun weg in de richting van Schagen, naar de Zijpe dus. Edelman<sup>21)</sup> noemt deze rivier de Vidrus, wat met Schoo<sup>22)</sup> overeenstemt; Du Burck c.s.<sup>23)</sup> spreken van de IJssel. Het lijkt mij het waarschijnlijkst, dat deze Vidrus de Overijsselse Vecht was en dat de IJssel hier bij Opmeer inviel. De IJssel is waarschijnlijk door Drusus in verbinding gebracht met de Rijn<sup>24)</sup>. De naam Oude IJssel is hiervoor wel een sterke aanwijzing. De Overijsselse Vecht is als rivier zeker niet de mindere van de Oude IJssel, zodat de hoofdrievier Vecht geheten kan hebben met de IJssel als zijrivier. De Vecht komt ten noorden van de IJssel in het IJsselmeer. Vroeger moeten ze ongeveer evenwijdig hebben doorgestroomd in het veengebied, waar later het Almere lag, nog later Zuiderzee geheten. Ten westen van Zwartsluis was de Vecht in de middeleeuwen de grens tussen Drente en Salland. Urk behoorde bij Salland<sup>25)</sup>, zodat men mag aannemen, dat de Vecht ten noorden van Urk stroomde. In West-Friesland waren de oevers van beide rivieren bewoond tot ongeveer 500 v. Chr.<sup>26)</sup>. Daarna moet het water van Vecht en IJssel een andere uitweg gevonden hebben, met name door het Vlie. In de Romeinse tijd was de Vidrus niets anders dan een plaatselijke afwatering, een zeegat waarin

19) T. Edelman, Oude ontginningen van de veengebieden in de Nederlandse kuststrook, T.E.S.G., 1958, p. 239—246.

20) P. du Burck, P. J. Ente en L. J. Pons, Het zeekleigebied van Westfriesland, T.A.G., 1956, p. 140—152.

21) T. Edelman, 1958, p. 244.

22) J. Schoo, Welke Hollandsche zeegaten zijn door Ptolemaeus met de namen Vidrus en Maramanis aangeduid?, T.A.G., 1931, p. 1010—1017.

23) Du Burck c.s., 1956, p. 148.

24) H. Hettema, De Nederlandse wateren en plaatsen in de Romeinse tijd, 2e dr., 's-Gravenhage, 1951, p. 148. Vergelijk ook: C. H. Edelman, Oudheidkundige resultaten van de bodemkartering, Boor en Spade IV, 1951, p. 307—326, hier p. 316 en L. J. Pons, Aantekeningen over het ontstaan van de bodem van de Liemers, De Liemers, Gedenkboek dr. J. H. van Heek, Didam, 1953, p. 18—43, hier p. 22.

25) L. Ph. C. van den Berg, Handboek der Middelnederlandse Geographie, 3e dr., aangevuld en omgewerkt door A. A. Beekman en H. J. Moerman, 's-Gravenhage, 1949, p. 133.

26) J. A. Bakker en R. W. Brandt, Opgavingen te Hoogkarspel III, Westfriese Oudheden IX, West-Frieslands Oud en Nieuw, XXXIII, 1966, p. 176—225.

diverse stroompjes als de Rekere uitkwamen. In de middeleeuwen heette dit zeegat Zijpe <sup>27)</sup>.

Het Vlie (Flevum in de Romeinse tijd) werd ook wel Manarmanis genoemd. Ook hier stroomde water van de Rijn in uit. Verder kwam in dit zeegat o.a. uit het (Oude) Vlie en de Marne, een veenriviertje, dat ten zuiden van Bolsward een aanvang nam <sup>28)</sup>.

Resumerend valt op te merken, dat in de Romeinse tijd de kust tussen Voorne en Terschelling openingen had ten noorden van Voorne (Helinium; Maas, Rijn), bij Katwijk (Rijn), Castricum (Rijn), Kallantsoog (Vidrus) en West-Terschelling (Flevum; Vlie, Marne). Door het Vlie stroomde water van de Rijn, het was derhalve de noordelijkste Rijnmond, doch deze naam was er niet aan verbonden.

---

<sup>27)</sup> J. K. de Cock, Bijdrage tot de Historische geografie van Kennemerland in de middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag, Groningen, 1965, p. 27.

<sup>28)</sup> J. K. de Cock, Een Rijnarm bij Velsen?, Westerheem, III, 1954, (wordt vervolgd)

#### VOOR HET ARCHEOLOGISCH MUSEUM TE FLORENCE

Dezer dagen is aan de Directeur van het Archeologisch Museum te Florence door de A.W.N. een bedrag van f 350,— ter beschikking gesteld als bijdrage van A.W.N.-leden ten behoeve van de restauratiewerkzaamheden, welke in dat museum als gevolg van de overstromingscatastrofe moeten worden verricht.

Op de daartoe in „Westerheem” geplaatste oproep werd door leden van onze vereniging met de hieronder te noemen giften gereageerd, welker totaal door het Dagelijks Bestuur van de A.W.N. bovenwaarts werd afgerond tot het overgemaakte bedrag.

W. v. d. V. te Amsterdam f 10,—; Ir. H. J. te Kethel f 10,—; H. J. C. te Velsen f 20,—; G. K. v. d. S. te Warmond f 10,—; J. J. R. te Aardenburg f 10,—; J. E. N. te Voorburg f 5,—; A. W. J. M. te 's-Gravenhage f 10,—; H. v. d. L. te Utrecht f 50,—; C. J. B. te Krommenie f 10,—; Drs. F. F. te Amsterdam f 75,—; A. H. H.-C. te Amsterdam f 10,—; Prof. Dr. H. E. H. te Rotterdam f 25,—; A. W. K. te Nijmegen f 10,—; A. B.-K. te Amsterdam f 10,—; H. W. S. te Zaandam f 2,—; Dr. C. I. te Utrecht f 20,—; W. C. K. te Haarlem f 5,—; J. B. S. te Amsterdam f 2,50; E. L. H. te Utrecht f 2,50; A. P. v. W. te 's-Gravenhage f 25,—; Th. B. te Hilversum f 10,—.

#### ONZE AFFICHE-PRIJSVRAAG

Bij de jurering van de binnengekomen inzendingen naar aanleiding van de uitgeschreven prijsvraag voor een A.W.N.-affiche bleek terstond en met volledige eenstemmigheid als hoogst gewaardeerd ontwerp de inzending onder het motto „Mexico” te worden gekozen. Dit ontwerp bleek te zijn van de hand van Dr. C. de Wit, Burnierstraat 40, Den Haag, aan wie derhalve de eerste prijs (f 100,—) is toegekend. Onze hartelijke gelukwensen.

## IN MEMORIAM

Onlangs ontvingen wij de droevige tijding van het overlijden van een lid niet alleen, maar ook een vriend van de A.W.N.: de heer A. J. v. Bogaert. Hij bereikte de leeftijd van 85 jaar. Hij was tot op het laatst actief op velerlei terrein: de archaeologie, de landbouw, het Rode Kruis en verschillende andere organisaties.

Velen van ons hebben hem ontmoet bij de excursies die wij naar zijn privé archaeologisch museum in Hamme aan de Durme mochten maken.. Altijd gastvrij werden we ontvangen, en het was steeds weer een genoegen om met hem te spreken, aangezien hij zijn gezelschap in hoge mate waard was. Zijn lust tot verzamelen was de oorzaak van een interessante collectie, die hij open stelde voor de vakman en de waarlijk geïnteresseerde, maar ook voor de schooljeugd.

In 1964 nog voltooide hij op 82-jarige leeftijd het werk „Kelten, Galliërs, Romeinen in de Durme- en Scheldehoek" I, een overzicht van de voorwerpen, die daaronder in zijn museum te vinden zijn. Het tweede deel, de afbeeldingen, is niet meer gereedgekomen.

Gelukkig zal zijn museum blijven voortbestaan. Hiervoor had hij tijdig alle regelingen getroffen.

Enkele jaren geleden mochten wij hem als ere-lid van onze vereniging de daarbij behorende legpenning overhandigen, uit appreciatie voor zijn belangrijk werk.

Velen onzer zullen bij het lezen van deze regels herdenken onze vriend en erelid

**Ir. ALPHONSE J. v. BOGAERT.**

Moge hij na zijn welbestede leven in vrede rusten!

M. v. Hoogstraten.

## JAARVERGADERING

Reeds nu kan worden medegedeeld dat de jaarvergadering ditmaal zal plaats vinden op

zaterdag 11 mei e.k.

te Alkmaar.

Na het huishoudelijk gedeelte staat een lezing over en een wandeling door Alkmaar op het programma. Tot slot een rondrit per autobus door de zich zo snel wijzigende omgeving.

Nadere mededelingen volgen in het volgende nummer van Westersheem.



# DE BISSCHOP VAN DORESTAT

door

H. BRUNSTING

(Fig. 2—3)

Door de opgravingen van de R.O.B. staat Dorestat weer eens in de belangstelling. Opnieuw worden we ons bewust, hoe weinig we eigenlijk van de beroemde handelsstad weten. Verspreide berichten over herhaalde plunderingen door Noormannen vormen de kern. Verder horen we b.v. van een groot aantal kerken.

Eén van de gegevens, nauwelijks bekend bij archaeologen, houdt verband met het grote werk van *Livius* over de geschiedenis van Rome. In 142 „boeken” behandelde deze de gebeurtenissen „sedert de stichting der stad” tot op zijn eigen tijd, de tijd van keizer Augustus. Het geschiedwerk eindigde met het jaar 9 v. Chr. Helaas zijn alleen delen van de eerste 45 boeken over — en ook zo nog niet compleet. In de overlevering — het telkens afschrijven van oudere exemplaren — zijn telkens 10 boeken, zgn. decaden, samengevoegd tot één boekdeel. Hiervan zijn de eerste, derde en vierde decade tot ons gekomen, de tweede ontbreekt en van de vijfde hebben we maar 5 boeken: de helft van een decade.

Van deze laatste halve decade, met de boeken 41 tot 45, bestaat maar één handschrift, geschreven in de 5e of 6e eeuw, tegenwoordig in Wenen („Codex Vindobonensis lat. 15”), waarvan bekend is, dat het tevoren in het klooster te Lorsch was. Het werd ontdekt in 1527 en gedrukt in 1531. Het grote belang van het handschrift is duidelijk; het werd dan ook in fotografische reproductie in 1907 te Leiden bij Sijthoff uitgegeven.

In deze codex nu bevindt zich aan het slot — bij het einde van boek 45 dus — een notitie, die voor ons land van belang is. In schrift van de 8e eeuw lezen we daar:

„iste codex est theutberti epi de dorestat”: „Dit boek is het eigendom van Theutbertus, bisschop van Dorestat”.

Een bisschop van Dorestat zou iets, ja veel, te maken gehad moeten hebben met het in 695 door Willibrord gestichte bisdom Utrecht. Dat er ooit een bisdom Dorestat bestaan heeft, is althans nauwelijks denkbaar en verder volkomen onbekend. Het schrift is herkend als uit de 8e eeuw. Nu heeft Willibrord tijdens zijn leven wellicht als aartsbisschop enige

Fig. 3.

iste codex est theutberti epi de dorestat.

suffragaanbisschoppen gewijd. De „Eerwaarde Beda” zegt nl. in zijn kerkgeschiedenis, dat hij „in die streken ook andere bisschoppen aanstelde uit het getal der broeders, die met of na hem daarheen waren gekomen om te prediken”<sup>1)</sup>. Verder was er in een groot deel van die eeuw geen bisschop te Utrecht: na de dood van Willibrord, aartsbisschop van Utrecht, is de zetel lange tijd vacant: er is een interregnum van 739 tot 775 of zelfs tot 780. Onder de namen van hen, die door de aartsbisschop van Mainz, Bonifacius, gedurende het eerste deel van het interregnum te Utrecht waren aangesteld, komt Theutbert niet voor: één van hen, Eoba, wordt tegelijk met Bonifacius in 754 vermoord. Daarna wordt nog Gregorius genoemd, maar eerst met Karel de Grote vinden we weer een regelmatige opvolging.

Een gelijkstelling met Suidbert, een der eerste medewerkers van Willibrord, die reeds 691 tot bisschop werd gewijd, is vanzelfsprekend al wel voorgesteld, maar even spoedig verworpen: de namen zijn te duidelijk verschillend (ook in afleiding en betekenis) en van beide is de overlevering op schrift daarvoor te oud en betrouwbaar. Maar tijdens de eerste periode van Willibrords werkzaamheid in onze streken is een andere bisschop-medewerker heel goed mogelijk en voor zo iemand ligt, vóór de definitieve organisatie van het Friese bisdom, een zetel als Dorestat zelfs voor de hand. Een overeenkomstige naam vindt men zelfs bij Altfred, in zijn levensbeschrijving van Liudger: hij noemt een zekere Thiatbraht, „presbyter scolae” te Utrecht. Deze naam zou taalkundig heel goed een andere schrijfwijze voor Theutbert kunnen zijn.

De bisschop van Dorestat Theutbert, wat dan ook zijn positie geweest moge zijn, woonde daar mogelijk dus tijdens Willibrord (695—739)<sup>2)</sup>. Interessant is zijn blijkbare belangstelling voor het klassieke Latijn en/of de Romeinse geschiedenis. Staande op de kale, in onze dagen pas opnieuw weer bewoond wordende vlakte van Dorestat ten N.W. van Wijk bij Duurstede, is het ons een wonderlijke gewaarwording te vernemen, dat hier ergens, meer dan 1200 jaar geleden, een geestelijke, een missionaris, te midden van een nog niet geheel gekerstende bevolking zich verdiepte in de geschiedenis van het Romeinse rijk tijdens de Macedonische oorlogen tussen 179 en 167 v. Chr., ruim 9 eeuwen voor zijn tijd . . .

---

1) *C. Pijnacker Hordijk*, Lijsten der Utrechtse prelaten vóór 1300, Groningen 1912. Hij verwijst op pag. 11 naar W. Levison in N. Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde XXXIII, 1908, p. 517—525.

2) Of moeten we soms, ondanks de datering van het schrift (zou het toch ook niet eind 7e eeuw kunnen zijn?), aan een missie-activiteit vóór Willibrord denken?

# BAARDMANNEN (II)

door

F. H. W. FRIEDERICH

(Fig. 4—14)

## 1. Reacties

Vele blijken van geïnteresseerd zijn in deze producten van keramische volkskunst uit een drie eeuwen durende periode, zijn onder dankzegging binnengekomen uit binnen- en buitenland. De baardmannen zijn wat-je-noemt „hip”. Brieven — met ingesloten foto's, tekeningen, schetsen en zelfs boeken en gipsafgietsels — werden zo goed mogelijk beantwoord en de gegevens in de studie verwerkt. De verantwoording van het onderzoek vindt u op de volgende bladzijden. Ik stootte wel op enkele merkwaardige feiten. Er werd maar één reproductie van een baardmankruik op een schilderij uit 1635 aangetroffen. Dus als ú nog eens zo iets tegenkomt?

Verder bleek uit de correspondentie wél, dat de overgrote meerderheid van de Westerheem lezende baardmannen-liefhebbers, kruiken uit de laatste periode (1700 en later) in bezit heeft. Het betreft dus meestal de grote ovoïde kruiken (b.v. H: 40 cm en groter), die in de antiekhandel op het moment veel geld opbrengen, althans meer dan de archeologisch veel belangrijker vroegere kleine kruikjes. Nu ja, ze zijn dan ook „hip”. Hoe groter en hoe gekker de gezichts-maskers of zelfs slechts aanduidingen daarvan, des te meer in trek. De gezichtsmaskers zijn misschien ook karakteristieker en meer omgeven met het artistieke waas van deze tijd, dan de natuurlijk weergegeven gezichten uit de beginperiode.

## 2. Vormen

In ons eerste artikel (zie Westerheem no. 3, jrg. XVI) werd getracht tot enige datering van hele kruiken, maar nog meer van door u zelf gevonden schervenmateriaal te komen, via de kenmerken van de gezichten. Dus van het bepalen van de gezichtsveranderingen als functie van de tijd in die gevallen, waar het kruiklichaam, de vorm ontbreekt.

Zo lang de mens potten bakt heeft hij zich — allicht — zelf scheppend uitgeleefd in een grote variatie van vormen. Meestal is het zeer moeilijk enig chronologisch verband te vinden.

De wartel-, spinsteen- of dubbelconische vorm kwam, naast andere, reeds voor in dit land tijdens de trechterbekercultuur. Nu was de vormenvariatie in de te behandelen periode niet zo groot, kón niet zo groot zijn, omdat de pottenbakkers zélf hun vormenspel beperkten door het aanbrengen van de veel plaats innemende bebaarde gezichten op de halzen en lichamen

van de drinkbekers en voorraadkruiken. Dit is wellicht de oorzaak voor het feit dat ik — overigens heel voorzichtig — meen een enigszins logische overgang van de vormen in en uit elkaar te mogen signaleren.

De wartelvorm met een profiellijn die veelal op de grootste breedte onder een hoek van  $90^\circ$  verloopt, was dan ook typisch geschikt voor de kleine primitieve gezichts- en baard-aanduidingen. Hij leende zich daarenboven uitermate voor het aanbrengen — als het ware in de vorm van het profiel opgenomen — van armen, al of niet met doeldelzak in de elleboogholte.

Men kan zich voorstellen, dat bij het groter worden van de kruiken — door de vraag van de klant, die welvarender werd, dus uit overwegingen van utiliteit en status — de hoofdvormen uit elkaar zijn ontstaan. De wartel, het wartelprofiel wordt afgerond tot peervorm. Bij het dikker en ronder worden van de peerbuik (grotere inhoud) ontstaat hieruit de kogelbuikvorm en bij groter worden en wat uitrekken daarvan ontstaan de eivormige en ovoïde kruiken.

De brede uitgezakte peervormen (1500—1550) leenden zich goed voor de grote realistisch uitgebeelde gezichten; de rondere peervormen (1530—1580) werden in het begin graag gebruikt voor de „omvattende” rankversiering en ze zijn soms al moeilijk te onderscheiden van de eerste kogelbuikkruiken, die men enigszins een wartelvorm kan toekennen en die uit dezelfde tijd stammen.

De ronde peervormen worden omstreeks 1550 wat hoog in de schouders, zodat ze een eivorm aannemen. Daarna komt gedurende een tiental jaren (1570—'80) de meer hoekige wartelachtige profiellijn weer naar voren. Omstreeks 1570 ontstaat een peervorm met een afwijkende lange hals, terwijl een lang gerekte peerbuik van 1680 tot ongeveer 1720 zich handhaaft. Dergelijke, soms een beetje humoristisch aandoende, benamingen zijn ook te geven aan de verschillende typen kogelbuikkruiken. Na de wartelachtige (1520—1580) ontstaan de kogelbuikjes met slanke voet (1530—1610) en een jaar of tien later komen de breedvoetigen in zwang, die waarschijnlijk erg in de smaak zijn gevallen, want ze handhaven zich zeker tot 1720. De werkelijke ronde kogels daarentegen treft men in de musea (bovenstaande gegevens zijn eveneens uit de museum-depot-exemplaren en het fotomateriaal daarvan geput) slechts uit het tijdvak 1590—1610 aan met een enkele gedateerde uitzondering uit 1750.

Sommige kogelbuiken beginnen omstreeks 1600 al wat lang-gerechter te worden en een meer ovoïde vorm te vertonen. Ze handhaven zich tot in het begin van de 18e eeuw, maar worden dan geheel verdrongen door de ovoïde kruiken. Dat begint reeds omstreeks 1660 en de ovoïde blijven tot het

einde toe. Zonder baardmangezichten worden de ovoïde voorraadkruiken tot in de 19e eeuw in Frechen vervaardigd. Voorafgaande aan de ovoïden ontstonden van 1597 af in Raeren de druk versierde en van spreuken voorziene eivormige kruiken, die dan geen baardmaskers maar leeuwenkoppen en dergelijke dragen.

De cilinder- (1575—1600) en schijfvormige kruiken (1600—1650) uit Raeren en Westerwald sluiten de vormrijkdom af. Voor het herkennen van enkele vormen zij ook nog verwezen naar de tekeningen 61 t/m 71 op blz. 111 in ons eerste artikel. Nog even terug naar de kogelbuiken: bij de normale typen is de verhouding van de afstand van grondvlak tot het vlak van de grootste diameter tót de totale hoogte 0,5. Bezitten ze een brede voet (brede kogelbuik) dan ligt de verhouding van de diameter daarvan, tot de hoogte van de „buik” tussen 0,8 en 0,9; die verhouding van de smalvoetigen ligt tussen 0,45 en 0,6. Voor de ovoïde kruiken bedraagt deze factor 0,4—0,5.

De eivormige, wartelvormige en brede kogelbuikkruiken zitten soms, zoals gezegd, wat hoog of wat laag in de schouders. Bij de „hoge” kan de hoogte van de grootste diameter uitgedrukt worden in het verhoudingsgetal tot 0,54, dus meestal niet zo erg veel boven halve hoogte. Het grappige is, dat het menselijk oog die 0,04 méér duidelijk waarneemt. De „lage” daarentegen zijn met 0,4 of nog minder, echt opvallend laag. De buik zelf kan gedefinieerd worden door de verhouding: grootste diameter tot de hoogte van de buik en dan verloopt de aldus verkregen factor van 1,0 voor de kogelronde buik tot 1,3 voor de buik die een wat afgeplatte indruk maakt. Op een regenachtige zondagmiddag kan de belangstellende lezer het in het begin van dit hoofdstukje vermelde in grafiek uitbeelden, waarbij het tijdsverloop van 1470 tot 1770 het beste op de verticale as en de vormtypen op de horizontale kunnen worden uitgezet. Een zgn. blokdiagram maakt een en ander wellicht duidelijker. Daar kan dan tevens nog de volgende groepering tussen horizontale lijnen op worden aangebracht:

### 3. Versieringstypen

#### A. GEZICHTSKRUIKEN

1470—1520

Deze wartelvormige kruikjes met hun opgeplakte wenkbrauwen, ogen, neuzen, ingegraveerde monden en baarden en eventueel aangebrachte armen, die aan het hoofd vast zitten, zijn in het algemeen de lievelingen van de huidige kunstenaars. Omdat ze zo lekker primitief zijn.

Na 1480 komt er een radstempel versiering bij en nog wat later worden om de ogen bladertakjes diepgestoken, terwijl

omstreeks 1490 de opgeplakte gedeelten in het algemeen beter werden afgewerkt. Tegen het einde van de 15e eeuw verschijnen de doedelzakespelers op wat grotere wartels met lange halzen. Uit Raeren is ook een kruikje bekend in de vorm van een schoen.

In het begin van de 16e eeuw maakte men dus al grapjes, die later de naam kitsch kregen. In fig. 4 ziet u een wartelvormige drinkkruik uit Raeren met ringvormig oor van 16 cm hoog. Hij is in het bezit van het Kunstgewerbe Museum te Keulen, vandaar de aanduiding KGM E 4203; H: 16.

Fig. 5: Versierd met de voorlopers van de radstempels (?), eveneens uit Raeren, een drielingsbeker om aan een spinnewiel te hangen. De drie wolstrengdraaivingers konden dan tegelijkertijd worden bevochtigd.

KGM E 2683; H: 7,5 cm.

Fig 6: Raeren omstreeks 1500; een mooi helderbruin fragment met mooi afgewerkte ogen, neus, mond, enz. Radstempels, bladertakjes; gevonden in 1966 te Buiksloot. Waarschijnlijk afkomstig van een langhalzige wartelkruik. verz. ff; foto: D. Heerkens, Haarlem; H: ong. 30 cm. Zie ook de figuren 5, 6 en 7 op blz. 101, jg. XVI.

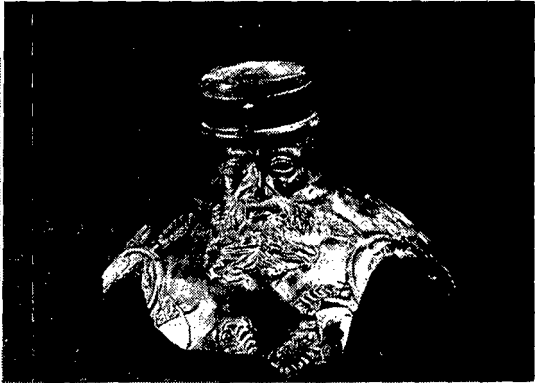
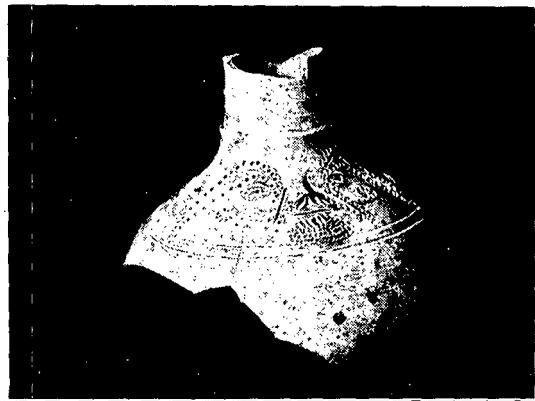
## B: GEHEEL VERSIERDE KRUIKEN 1500—1610

Uit § 2 kan worden opgemaakt, dat deze te vinden zijn onder de peer-, kogel-, ei- en schijfvormige kruiken en kannen. De cilindervormige kannen dragen in het algemeen geen baardmangezichten. De geheel versierde kruiken zijn onder te verdelen in drie groepen, nl. die met bloemenranken en vruchtranken, die met bloemen- en vruchtmedaillons en die met bloemen en grote portret- of wapenmedaillons versiering.

### R a n k e n

#### *Eikelranken* 1500—1560

In het begin van de 16e eeuw werden de eikenbladranken met steeds twee eikels in de dop beladen, ontspringend aan een stukje tak, veel op drinkbekers en kruiken als dik opgelegde versieringsmotieven gebruikt. Zij komen voor op kogelbuikkruiken van allerlei type, maar ook op trechterbekers en andere soorten drinkbekers die niet tot de baardmangroep behoren. Vele van deze kruikjes zijn te Keulen in de Maximinenstrasse vervaardigd, van het begin van de 16e eeuw af tot ongeveer 1560. De gezichten met korte zwakgegolfde baarden en zijdelings uitstaande knevels, zijn klein: 3—5 cm. Een kogelpeervormig kruikje uit 1540 (of omgekeerd aan te duiden als peerkogel) in 't Museum Schokland aanwezig; draagt direct onder het gezicht een vogeltje. Dat zal wel een



*Fig. 4.*  
*Fig. 5.*

*Fig. 7.*

*Fig. 6.*  
*Fig. 8.*      *Fig. 9.*



betekenis hebben gehad, omdat het soms ook tussen de roosranken opduikt (zie ook 10 op blz. 101, jg. XVI).

Fig. 9 is een mooi licht gekleurd afgeplat peerkogeltje van slechts 10 cm hoog en wellicht uit het eerste kwart van de 16e eeuw in Keulen gemaakt en nu te bewonderen onder NM 4007 in het Rijksmuseum Amsterdam (RMA).

Eenzelfde type werd bij Nijmegen in 1967 vrijwel gaaf uit de Waal gebaggerd. Herkomst waarschijnlijk Keulen Maximinenstr. 1540 en in het bezit van ons lid van Dinteren te Deventer.

Fig. 8 is uit een wat latere tijd, 1560 bv., gezien de relatief grote gesplitste en gekrulde baard. Het is een fragment van een grijsbruine kogelbuikkruik gevonden bij de verbouwing in 1964 in de Slijkstraat te Amsterdam. Hij zou in de Komödiënstr. te Keulen gebakken kunnen zijn.  
verz. ff; foto: D. Heerkens, Haarlem.

### *Roosranken*

1520—1560

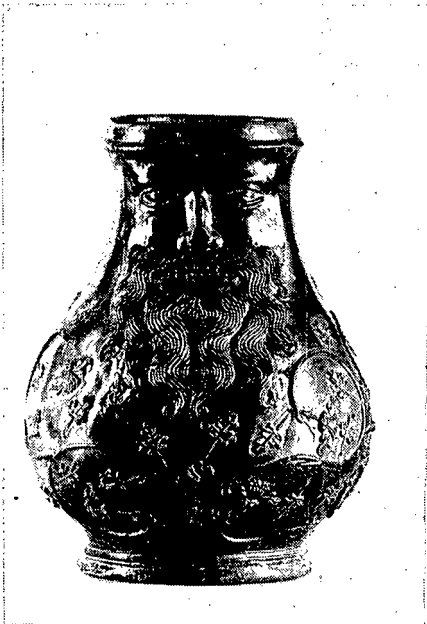
Een juweel van een brede peerkruik, gemaakt in de Maximinenstr. Köln omstreeks 1520 of nog vroeger is te vinden in het KGM onder E 1801. De peervorm is echt goed gebruikt voor de grote gevlochten baard en de vertakte roosranken met zes bladige dubbele rozen. De hoogte is 16 cm, (zie ook afb. 9, blz. 101, jg. XVI). Eenzelfde vorm, doch iets meer uitgezakt, bezit het peerkruikje, eveneens op geprofileerde voet, met enkelvoudige negenbladige roosjes, met een hoogte van 15 cm uit de verz. HJE v. Beuningen, gevonden in het verdronken land van Reimerswaal en afgebeeld in „In kannen en kruiken”. Herkomst dezelfde als van E 1801, maar een tiental jaren later gemaakt.

Er komen ook ranken met vijfbladige rozen voor en één ervan met een wartelvormige buik rust op een typische standvoet. Maximinenstr. 1530? Te zien in RMA NM 2026; H: 15,5 cm. En als u dan toch naar het Rijksmuseum gaat, kijk dan ook eens naar die typische langhalzige kogelbuik (KOG 507) met dubbeloor. (afb. 14, blz. 101, jg. XVI) die wellicht stamt uit de begintijd van Frechen omstreeks 1560. In de registers van Frechen nl. staat in 1558 Kannenbäcker Adolph als eerste vermeld.

### *Akeleiranken*

omstreeks 1500

Het is gek: hoe meer baardmannen je werkelijk bewust bekijkt, des te intrigerender worden ze, des te meer ga je de ruimtelijke vormgeving ervan waarderen en bewonderen. En zeker geldt dat voor die museumpronkstukken uit de begintijd.



*Fig. 10.*



*Fig. 11.*

*Fig. 12.*

*Fig. 14.*



*Fig. 13.*



Fig. 10 uit de Maximinenstrasz. Na al die rozen en eikel-ranken doen deze fijn gemodelleerde akeleien nog altijd — na 470 jaren — zo fris en onverwacht aan. De peerkruik is voorzien van een geribbeld bandvormig oor; de fraai gelokte baard beslaat een groot deel van de buik. Opvallend dat, na de relatief grote gezichten op deze peerkruiken uit de beginperiode, die op de meer kogelbuikvormige kruiken en kannen veel kleiner worden.

De antecedenten van deze kruik zijn: KGM E 28; H: 21 cm.

### *Bloemenranken*

Fig. 13. Köln Maximinenstr. 1540 à 1560. Een slanke hoge kogelbuikkruik met mooie horizontale gesplitste baardstren-gen (hij zou dus ook uit Frechen 1560 afkomstig kunnen zijn; zie § 4) en enigszins ondefinieerbare bloemenranken. De grote bloemen (de ranken dragen geen bladeren) hebben het meeste weg van composieten, bv. korenbloemen; de kleine gelijken meer op uitgebloeide ranonkelachtigen bv. dotterbloemen. Dit prachtige exemplaar is te zien in het RMA NM 10595; H: 20,5 cm.

### Bloemen medaillons

1550—1560

De kruiken zonder ranken, maar bezaaid met dik opgelegde bloemen of vruchten behoren tot de zeldzame museumstukken. Een heel sierlijk en beroemd voorbeeld ziet u afgebeeld in fig. 14. Deze brede kogelbuik is vervaardigd te Keulen in de Komödiënstrasz in het atelier van Hermann Wolters. De relatief dunne hals draagt een klein gezicht met recht afgesneden baard en daarboven een lettervignet met de datering 1556. Onder het midden van de buik komen nog twee vignetten voor met de datum 1558. De tinnen deksel wekt de indruk, dat deze rustige oude baas een helm draagt. KGM E 81; H: 16,5 cm.

### *Moerbeikruiken*

Deze werden waarschijnlijk op hetzelfde adres gemaakt als voornoemde. Er is in het KGM te Keulen een dergelijke kruik bekend, die bezaaid is met moerbei-noppen, dezelfde die terug te vinden zijn op de handgrepen of cilinder voeten van de 16e en 17e eeuwse roemers van glas.

De kruik draagt tevens een stuk of 12 wapenschilden. KGM E 1850 uit 1550; H: 21 cm.

### Bloemen en grote medaillons 1600—1610

Jammer dat door gebrek aan plaatsruimte niet veel méér van dergelijk soort prachtige kogelbuikkruiken kan worden getoond. Vier soorten wil ik noemen. De kogelbuiken zijn geheel

versierd met (meestal) vijfbladige roosjes en kransen van acanthusbladeren, radiaal om de medaillons geplaatst. Het kunnen zijn portret- of wapenmedaillons of beide zijn. De portretten kunnen al dan niet van een randschrift zijn voorzien en de wapens komen met en zonder datering voor. U ziet, er is in deze eerste drie soorten al variatie genoeg mogelijk. De acanthusbladeren, in de Grieks-Romeinse tijd reeds als versieringsmotieven gebruikt bv. voor de kapitelen van Korintische zuilen tooiden baardmannen van 1540—1610. De vierde soort is meestal versierd met kleine portretmedaillons omgeven door bv. vijf radiale acanthusbladeren en verder voorzien van wapenmedaillons met eenzelfde omlijsting. Het gehele lichaam werd verder bestrooid met roosjes.

Een imposant exemplaar is die met de gesplitste baard met drie golven van omstreeks 1600, die u kunt bewonderen in het RMA NM 9556; H: 35 cm. De ogen, wapens en portretten zijn met cobaltglazuur blauw gekleurd. De grote ronde kogelbuik rust op een smalle voet. De besproken soorten zijn allen groot, nl.: 30 à 40 cm hoog.

*(wordt vervolgd)*

#### DE RESTAURATIE VAN EEN KAROLINGISCH HOUTEN BEKERTJE

(Fig. 15)

Zoals reeds in Westerheem XVI, nr. 6 werd vermeld, is bij de waterput van het Karolingische woonvlak onder Wijk aan Zee — Beverwijk, een houten nap of bekertje aangetroffen, uit één stuk vervaardigd. Het is gemaakt uit een schijf beukehout, afkomstig van een minstens 20 cm dikke stam, waar het excentrisch uit is gesneden of gezaagd. Jaarringen, nog net even zichtbaar onderop de bodem, vertellen ons dit. De vorm van deze bodem met een grootste diameter van 6,8 cm, is ovaal-rond, terwijl de dikte ervan ca. 1 cm bedraagt. De wand van het napje, naar boven toe dunner wordend, is onderaan 5 à 6 mm dik, bovenaan 1 à 2 mm. Het is onder voortdurend ronddraaien uitgehold met een scherp voorwerp, vrij zeker met afgeronde punt. De hoogte bedraagt 5,9 cm en de kleur is die van naturel beukehout.

Dit vergankelijke, ruim 1000 jaar oude voorwerp, is op de Rijksdienst te Amersfoort voortreffelijk gerestaureerd. Daartoe werd een methode toegepast, ontwikkeld door het Schweizerisches Landesmuseum te Zürich. Het bekertje werd eerst in water gereinigd en vervolgens in een alcoholbad gestopt, waarbij de alcohol regelmatig werd ververst. Op deze wijze werd al het in het hout aanwezige water door alcohol vervangen. Daarna ging het in een tweede bad van ether, dat ook weer telkens ververst werd, totdat alle alcohol vervangen was door ether. Vervolgens werd het bekertje in een vacuümtoestel luchtledig gezogen, waarbij de ether volledig verdampte. Als slotbewerking werd het nog gedrenkt in een etherige oplossing van bijenwas.

Door deze bewerking is het aanvankelijk cilindrische bekertje enigszins taps gaan toelopen (fig. 15). Maar overigens is het

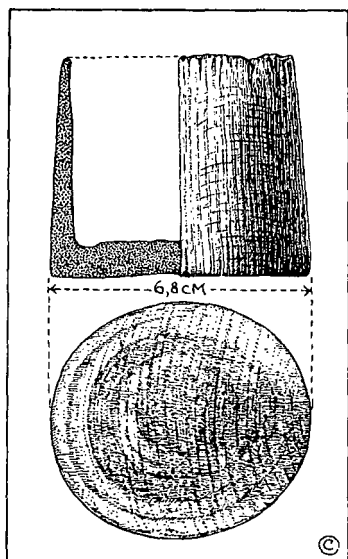


Fig. 15.

resultaat, dat hier een houdbaar voorwerp is verkregen, dat de oorspronkelijke afmetingen zeer nabij komt.

In natte toestand aangetroffen hout valt vaak moeilijk te redden, omdat de met water gevulde cellen na uitdroging onherroepelijk leiden tot vervorming en barsten. Daarom zijn wij blij met deze restauratie-methode. Het zeer zorgvuldige werk geschiedde in het laboratorium van de R.O.B. onder leiding van drs. J. A. Brongers, met medewerking van de heer H. J. Wijnman. Aan beide heren zeggen wij gaarne dank voor hun inlichtingen!

H. J. CALKOEN

### „VERSIERING VAN VERTICALE PLASTISCHE RIBBELS”

(Fig. 16)

De mededeling van de heer P. Stuurman omtrent fragmenten van ribbelpotten in het nummer van december 1967, kan nog worden aangevuld met een verwant type, dat tijdens de afgraving van het Monsterse Geestje werd gevonden.

Het betreft hier drie — weliswaar niet aanéén te passen, maar zeker toch wel van één stuk aardewerk afkomstige — fragmenten, welke uit een kuilvulling werden verzameld. Dit, met plantaardig materiaal gemagerde, tamelijk dikwandige en zachte aardewerk is, in oxyderend milieu tot een lichte okerkleur gebakken, lomper gevormd dan de door de heer Stuurman vermelde stukken. De afmetingen zijn vrij fors; de randdiameter komt naar schatting de 40 cm nabij. De ribbels die ter hoogte van schouder en buik verticaal zijn aangebracht, zijn vrij ruw uit de potwand „opgeknepen”. De bovenzijde van de rand is versierd met een weinig geprononceerde schuine golving. Omtrent het onderdeel van de pot (of schaal?) is niets te zeggen. Daargelaten de niet „alledaagse” ribbelversiering, past dit aardewerk, waarvan hierbij twee fragmenten zijn afgebeeld, naar zijn uiterlijk zeer wel tussen „het romeins-inheems” van het Westland.

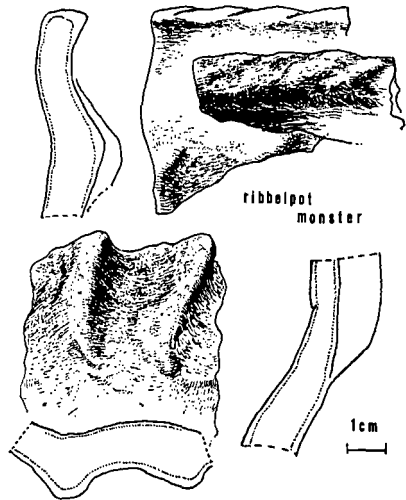


Fig. 16.

Vondstomstandigheden en ligging bieden slechts in zoverre houvast voor een datering, dat met redelijke zekerheid kan worden aangenomen, dat het oorspronkelijke stuk op zijn laatst als romeins-inheems is aan te merken. Uit de kuilvulling, welke door de dragline reeds zo ernstig was verstoord, dat de samenhang met het zich in directe nabijheid bevindende lagenpakket niet meer was vast te stellen, en die bovendien een kuil- of greppelvulling van ouder datum leek te doorsnijden, werd geen romeinse import geborgen, terwijl het begeleidende deels versierde, maar onaanzienlijke inheemse schervenmateriaal geen houvast kon bieden.

Genoemd lagenpakket, waarin paalresten en een zware brandlaag, vertegenwoordigde in ieder geval twee, mogelijk drie, woonperiodes uit de vóórromeinse ijzertijd. Het van deze in het algemeen door een aanzienlijke stuifzandlaag gescheiden romeins-inheemse vlak was in dit terreingedeelte weinig geprononceerd aanwezig. Het kon bij de door de dragline veroorzaakte verstoringen moeilijk nader worden onderzocht, mede ook omdat de oudere lagen binnen de beschikbare tijd vrijwel alle aandacht moesten opeisen.

Alles bijeengenomen zou schr. hoewel toewijzing aan een latere voorromeinse ijzertijdfase niet mag worden uitgesloten, voor de hier vermelde potfragmenten liever denken aan een — eventueel wat vroeger — romeins-inheemse herkomst.

Omtrent het hiervoor genoemde ijzertijdlagenpakket, alsook omtrent andere, in romeins-inheems milieu voorkomende afwijkende aardewerkvormen, kan hopenlijk nog afzonderlijk in dit blad worden bericht.

Januari.

J. MEZGER

## VAN DE PENNINGMEESTER

De penningmeester verzoekt u de contributie 1968 over te maken op positgirorekening 577808 t.n.v. penningmeester A.W.N. te Haarlem. De contributie bedraagt f 10,— per jaar; voor jeugdleden (beneden 18 jaar) f 7,50.

Na 1 april 1968 zal hierover per kwitantie worden beschikt onder verhoging van f 1,— incassokosten.

## OPGRAVINGS- EN VONDSTBERICHTEN

Gaarne toezending aan H. J. Calkoen, Driehuizerkerkweg 22, Velsen, van krantenberichten en verder van alle gegevens, welke de lezers op andere wijze ter kennis komen.

In deze rubriek worden de volgende periodes bij de resp. desbetreffende berichten aangegeven\*):

Paleolithicum (P), Mesolithicum (M), Neolithicum (N), Bronstijd (B), IJzertijd (IJ), Romeinse tijd (R), Volksverhuizingstijd (+ Merovingische tijd) (V(+M)), vroege Middeleeuwen (v.ME), late Middeleeuwen (lME), Zestiende eeuw en later (ZEI).

I. M. E.

ASSENDELFT (N.H.)

Alhier is de prachtige, 17e eeuwse boerderij „nooit gedacht” (Dorpsstraat 206) helaas afgebroken. Dit verlies voor Assendelft leverde nog enige winst op voor de archeologie. De werkgroep Zaanstreek e.o. kon een onderzoek instellen in het terpje waarop de boerderij stond.

In een grote proefput, gegraven op de plaats van het woonhuis, konden belangwekkende waarnemingen worden verricht omtrent ouderdom en opbouw van het terpje. Dit had terplaatse een hoogte van 1,70—1,75 m boven het oorspronkelijke maaiveld verkregen. Verder bleek, dat de eerste bewoners zich hier in de loop van de 13e eeuw moeten hebben gevestigd. Nadat zij, vermoedelijk als bescherming tegen het water van het z. gelegen IJ, een eerste verhoging hadden opgeworpen, bestaande uit 80—85 cm venige klein, gescheiden door sterk ineengeperste zoden- en rietlagen (vergelijk ook het vondstbericht Westzaan), werd hierop gewoond. Uit deze fase dateren een aantal kogelpotscherven met bezemstreek-versiering, fragmenten van steengoed en een spinklosje van gedraaid aardewerk. In een volgende periode werden nieuwe ophogingen van klei aangebracht (14e—16e eeuw) tot een hoogte van 1,20—1,25 m boven het oude maaiveld, terwijl in de 17e eeuw dit alles, vlak vóór de bouw van de hoeve „Nooit Gedacht” moet zijn afgedekt met een 10—20 cm dikke, taaië lichtgrijze kleilaag. Uit de tweede fase dateren botten van slachtvee, ijzeren nagels en half vergaan ander ijzerwerk, een groot fragment van een geribbelde maalsteen van basaltlava en stukken van allerlei typen aardewerk, w.o. van steengoed uit Siegburg en de bodem van een gesmoorde pot met schelpvoetjes, die secundair nog als schaal schijnt gebruikt te zijn. In de klei werd veel hout- en turfassen aangetroffen. Vermoedelijk dateren uit de 16e eeuw een aantal rode bakstenen, formaat  $24 \times 10 \times 5,5$  cm, twee kloostermoppen en een gedeelte van een vloertje van ongeglazuurde plavuizen ( $16 \times 16 \times 2,5$  cm), dat elders uit een dikke schelplaag op ca. 50 cm diepte tevoorschijn kwam.

Alle laatstgenoemde vondsten moeten behoren tot een (half) stenen voorganger van de afgebroken boerderij. Een aantal houten paaltjes en liggend houtwerk, die in funderingsputten voor een nieuwe woning zichtbaar werden, behoren ongetwijfeld tot een middeleeuwse houten boerenhoeve.

Werkgroep Zaanstreek e.o., dec. '67. (E. J. Helderman).

\*) Dit wordt door ons met ingang van deze aflevering gedaan ten einde bij het raadplegen van deze rubriek een snelle oriëntatie te vergemakkelijken (Red.)

## N.

### ASTEN (N.Br.)

De heer A. van den Bosch te Someren is in het bezit van twee vuurstenen bijlen en een klingschrabber, gevonden langs de o. oever van het riviertje de Aa, op een perceel ruim 500 m ten o. van een brug over de Zuid-Willemsvaart. Deze brug, midden tussen de sluizen 11 en 12, draagt de toepasselijke naam „Half Twaalf”.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 11, nov. '67.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

## IJ.

### BRUNSSUM (L.)

In aansluiting op het onderzoek van de Arch. Werkgemeenschap Limburg naar aard en verloop van de Landgraaf, werd door de R.O.B. een onderzoek ingesteld, op een punt waar deze Landgraaf in het geprojecteerde tracé van de weg Nuth—Duitse grens zal verdwijnen. De Landgraaf bestaat uit een gracht, aan weerszijden begrensd door een wal. Het geheel strekt zich over een afstand van ca. 10 km uit van Nieuwenhagen, door de Brunsummerheide tot voorbij Schinveld. Haaks op de Landgraaf werd een sleuf van  $3 \times 20$  m gegraven. De gracht heeft een regelmatig V-vormige doorsnede en reikt tot 2,20 m onder het oude oppervlak; de breedte bedraagt daar 6,40 m. De gracht is door de sterk grindhoudende bovengrond heen tot in het grindvrije zand gegraven.

De wallen hebben thans een breedte van ca. 6 m en een hoogte van ca. 50 m boven het oude oppervlak. Geen spoor van een constructie werd in of op de wal waargenomen. Vondsten kwamen niet voor. Onder de wallen is het oude bodemprofiel bewaard gebleven. Dit wordt gevormd door een podzol met een over 't algemeen dikke loodzandlaag en een zware oerbank, van een zeer grillig verloop. Onder de w.-wal ligt over dit oppervlak nog een ca. 10 cm dikke laag uitgeloozd zand, waarop zich een ca. 6 m dik humeus pakket ontwikkeld heeft. Juist hier verliep de oerbank uitermate grillig, wijzend op vroegere ingravingen? Mogelijk heeft dit alles te maken met prehistorische begravingen. In okt. '65 werd ca. 40 m verder onder de wal een urn (Hallstatt c/d) gevonden.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 11, nov. '67.  
R.O.B. Amersfoort. (J. H. F. Bloemers).*

## B. IJ, R, v. en l ME.

### DEN BURG, Texel (N.H.)

Aan de n.w. rand van Den Burg vond aan de w. zijde van de Beatrixlaan een opgraving plaats over een oppervlak van  $16 \times 150$  m. De grondsporen en mobiele vondsten behoorden tot uiteenlopende perioden: late Bronstijd (?), IJzertijd, Romeinse tijd en vroege Middeleeuwen.

Tot de oudste sporen behoort een aantal (tenminste 4) ronde paalzettingen, subs. kranen van kuiltjes met een diam. van ca. 5 m en verder enkele kringgreppels. Bijzettingen of andere vondsten ontbreken. Deze sporen snijden van uit een plaatselijk nog intact oud oppervlak op 1 m beneden het huidige maaiveld, in de gepodsoleerde ondergrond in. De verwantschap met de „loze” kranen en greppels van Losser en Hoogkarspel is onmiskenbaar, een aanwijzing voor een datering in de late Bronstijd. Gedurende een gedeelte van de IJzertijd was het terrein als akkerland in gebruik. Twee opeenvolgende akker-

lagen met „ard"-krassen werden geconstateerd. Tot de nederzetting behoorden kuilen en groepen paalgoten, w.o. de plattegronden van enige eenvoudige gebouwtjes opvielen. Ruinen—Wommelsceramiëk verschafte de datering.

Nog gedurende de IJzertijd werd een stuifzandpakket met een maximale dikte van ca. 40 cm afgezet. Hierop werd bewoning aangetroffen, die blijkens verdikt-gefacetteerde potranden tot de vroege Keizertijd behoort. Aan deze bewoning kunnen thans nog slechts greppels worden toegeschreven, vermoedelijk akkerbegrenzingsen. Uit de Keizertijd dateert ook tenminste één ronde greppel met een buitendiam. van ca. 3,5 m. Twee Romeinse koperen munten wijzen op handelsbetrekkingen: Sestertius van Hadrianus en Sestertius Antonijns (2e eeuw?). Enkele scherven van mogelijk laat-Romeins (4e—5e eeuw) importaardewerk duiden mogelijk op een continuïteit met de volgende periode.

De vroege Middeleeuwen zijn aanwezig met vele nederzettingssporen, o.a. van zoden opgezette waterputten. hutkommen met wanden van zoden en grotere huizen. De plattegronden hiervan bleven wat onduidelijk door recente terreinverlaging: staanderhuizen met zoden wanden. De vroeg M.E. periode leverde ook twee zeer diep ingesneden „loze" kringgreppen op, buitendiam. ca. 4,5 m. Verder kwamen vele lange en brede greppels voor in een nog onduidelijk patroon. Ook hun functie blijft onzeker, misschien begrenzingen van akkers. De vondsten bestonden uit import-aardewerk, Merovingische knikwandpotten, Eifelwaar, Badorfceramiëk, een reliefrandscherf en inheemse kogelpotten met vroege profielen. Datering: 6/7e—9e eeuw.

De vroeg-M.E. bewoning valt in een aantal opeenvolgende fasen uiteen. Terplaatse van de woonkernen vond een vrij aanzienlijke ophoging plaats, zichtbaar in de profielen als een terpachtige structuur. De recente akkerlaag was ca. 40 cm dik. De bovenste vroeg-M.E. lagen waren erdoor versneden.

#### *Den Burg - Wezentuin.*

Een noodopgraving kon plaats vinden bij de aanleg van een grote bouwput (ca. 20 × 70 m) voor het nieuwe raadhuis, ten w. van het oude gemeentehuis en ten z. van de kerk, tot nu toe een park met prachtige lindebomen. Tijdens de laatste oorlog, in juni—juli '42, had de plaatselijke Duitse commandant (tevens archeoloog) prof. dr. Jacob-Friesen, iets verder naar het o. een onderzoek ingesteld. Een serie proefgravingen in het centrum van Den Burg in 1952, '58, '60 en '64 leverde geen nieuwe gezichtspunten op, waarbij enige twijfel rees aan de conclusies van Jacob Friesen.

De thans verkregen resultaten sluiten echter goed bij die van 1942 aan. In het z. deel van de bouwput werd een deel van een conglomeraat van greppels met gepodssoleerde vulling aangetroffen, die insneden in het gepodssoleerde oude oppervlak, ca. 1 m beneden het huidige maaiveld. Eén greppel had een min of meer ronde, een tweede een afgerond vierkante vorm, resp. 3—3,50 m en 5—5,50 m breed. In de vulling van de laatste kwamen vrij veel scherven voor. Enkele hiervan zijn vergelijkbaar met het aardewerk van Hoogkarspel. De greppels behoren waarschijnlijk tot dezelfde periode als de oudste kringgreppen aan de Beatrixlaan (zie boven). Jacob-Friese dateerde een „ovale plattegrond van een bijgebouw" in de 1ste of 2e eeuw na Chr. Men kan zich echter in het licht van de nieuwste ontdekkingen te Hoogkarspel afvragen, of

hier niet toch een vroegere datering wenselijk is. Duidelijke sporen uit de Romeinse tijd zijn door ons niet waargenomen. Toch is bewoning uit deze periode niet geheel uitgesloten, gezien de vondsten aan de Beatrixlaan en de door Van Cuyck in 1789 vermelde Romeinse munten, die in het stadspark gevonden zouden zijn. Voor zover dat in het sterk gestoorde profiel — de wand van de bouwput — nog viel vast te stellen, waren de greppels afgedekt door een 20 cm dikke blauwgrijze laag, mogelijk een akkerlaag. Daarop volgde een homogene bruingrijze laag (die ook aan akkergrond deed denken). De hogere lagen waren in recente tijd tot 60 cm onder het maaiveld vernield. Enkele kuilen met kogelpotscherven wezen echter op bewoning in de vroege-M.E. In het n. van de bouwput werd de reeds door Jacob-Friese waargenomen gracht terug gevonden, een opvallend brede en ondiepe gracht met vlakke bodem,  $\pm$  10 m breed. Deze beschrijft een flauwe boog om een ongeveer ter hoogte van de kerk gelegen middelpunt. Aan de buitenzijde werd deze gracht door een smallere (in het midden onderbroken?) gracht begeleid: breedte 2,5 m. Beide zijn vermoedelijk gelijktijdig. Vondsten hieruit zijn niet verzameld, maar het is van groot belang dat Jacob-Friese in de vulling van de grote gracht scherven vond uit „het midden van de 9e eeuw”. De profielen waren ook in het n. gedeelte van de bouwput sterk gestoord. Zij suggereerden echter, dat direct aan de binnenzijde van de brede gracht een aan de basis ca. 15 m brede, aarden wal had gelegen. Binnen en deels over de walresten kwamen woonlagen voor, die grote overeenkomst vertoonden met de vroeg-M.E. lagen aan de Beatrixlaan, gezien de erin gevonden scherven: 9e—10 eeuw.

Op een afstand van 2 à 3 m. van de binnenwand van de brede gracht werd een derde gracht aangetroffen (breedte 4 m, met steile wanden). Deze is kennelijk van later tijd. Hij snijdt door het wallichaam heen en representeert waarschijnlijk een tweede fase van de vroeg-M.E. ronde burcht, die de oorsprong van Den Burg vormde. Behalve enkele kuilen zijn in het vlak binnen de grachten geen vroeg-M.E. woonsporen aangetroffen. Oudere prehistorische vondsten komen in het n. deel van de bouwput weinig voor.

Bovenstaande samenvatting van dit noodonderzoek draagt uiteraard een voorlopig karakter. De thans beschikbare gegevens geven aan, dat de oorsprong van Den Burg een ronde, aarden burcht was, daterend uit de vroege-M.E. Zijn huidige ronde puntjes zijn opgevuld.

Het andere potje is van geelbruin, vrij grof en ruwwandig, met steengruis verschaald aardewerk. Het is dubbelconisch met vlakke bodem, brede schouder en korte, rechtopstaande hals. Het heeft één oor tussen buikknik en halsaanzet. Deze laatste twee zijn versierd met een rij vingertopindrukken; ook de bovenkant van de rand is gekarteld. Hoogte 10,5 cm, grootste breedte 13,6 cm. Op grond van sterke verwantschap met de Harpstet-urnen is men geneigd dergelijke potjes, die vaak als bijpotjes optreden, in de Hallstatt-C-periode \*) te

\*) Hallstatt-dateringen:

|               |  |
|---------------|--|
| Hallstatt A 1 | : $\pm$ 1200—1000 v. Chr.                |
| Hallstatt A 2 | : 1100—1000 à 900 v. Chr.                |
| Hallstatt B   | : 300—700 v. Chr.                        |
| Hallstatt C   | : $\pm$ 700—600 v. Chr. (late Bronstijd) |
| Hallstatt D   | : 300—500 à 400 v. Chr. (La Tène A)      |

Red.

dateren. Beide potten waren slechts incompleet bewaard gebleven. Bij de urn bevindt zich een geringe hoeveelheid fijn verdeelde crematieresten. Na restauratie zijn beide thans geëxposeerd in het Prov. Overijssels Museum te Zwolle.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 11, nov. '67.  
R.O.B. Amersfoort. (W. A. van Es).*

## R. I M. E.

### EINDHOVEN (N.Br.)

Ten behoeve van de nieuwe Rijksweg Eindhoven—Belgische grens werd aan de z. kant van de stad, over het tracé van de vroegere spoorweg Eindhoven—Valkenswaard—Hasselt, door draglines een zeer lange bouwput gegraven, 25 m breed en 3 m diep. De uitgegraven aarde lag deels aan beide putzijden, deels op hopen in het midden van de bouwput. Bij een bezoek in 1964 werden wij getroffen door een groot aantal glinsterende scherfjes in deze aardhopen. De meerderheid bleek te bestaan uit resten van Romeins-inheems vaatwerk van verschillende aard: een aantal blauwige scherven met sporen van stroverschraling, grijs beschilderde ruwe scherven, alsmede lichtgele, w.o. met fraaie randprofielen, zoals gebogen randen of pijlvormige. Verder Pingsdorfaardewerk, lichtgeel met rode strepen en rode scherfjes met spaarzaam glazuur (14e eeuw). Van het vroege inheemse goed waren er dikke rode fragmenten; ook een gelige scherf met ooraanzet. Hoezeer hier van alles door elkaar lag, bleek uit de aanwezigheid van Duits steengoed uit de 15e en 16e eeuw en een sterk beschadigde zilveren munt van Philips II (!). Vuursteen, met sporen van afslag, ontbrak evenmin. Deze vondsten werden gedaan ten z. van de wegonderdoorgang bij het nieuwe Philips-laboratorium. De heer G. Beex assisteerde ons welwillend bij de determinatie.

*Werkgroep Amsterdam e.o. (C. A. L. Sander, Kruislaan 204 h.)  
Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 12, dec. '67.*

## I. M. E.

### LEIDEN Z.H.

Ten w. van Leiden, enige honderden meters z. van de weg naar Oegstgeest, lag eens een versterkt huis van de Wasse-naars, genaamd Paddenpoel. Tot straf voor het Wassenaarse aandeel in de moord op jonkvrouw Aleida van Poelgeest en hofmeester Willem Cuser, liet hertog Albrecht in 1393 het huis afbreken. Nadat de van Wassenaars zich met de hertog verzoend hadden, werd er omstreeks 1400 een nieuw huis gebouwd; dit viel echter in 1420 bij de belegering van Leiden aan oorlogshandelingen ten offer. De ruïnes en de grond werden afgestaan aan een kloosterorde, die er sedert 1431 het klooster Mariënpool deed ontstaan. Dit heeft ook maar een betrekkelijk kort bestaan gekend; het werd verwoest even vóór of tijdens het Spaanse beleg van Leiden. Terugvinden van funderingen bij het bouwen van een huis, deed vermoeden dat dit huis op dezelfde plaats stond als het voormalige kasteel. Tijdens het uitgraven van de bouwputten voor studentenflats (zomer '66) kwamen M.E.-fundamenten voor den dag, die kennelijk tot het huis Paddenpoel en/of tot het klooster Mariënpool hadden behoord. Door de heer G. P. Rodenburg werden regelmatig waarnemingen gedaan, waardoor het beloop van veel muurwerk kon worden vastgesteld. Hoofdburcht en voorburcht

uit de tweede periode vielen duidelijk te herkennen. Toen later de mogelijkheid bestond een onderzoek naar de oudste periode in te stellen, heeft de R.O.B. deze kans benut. Een profielsleuf doorsneed, praktisch onder een hoek van 90° de oudste periode. Het gebouw heeft uit een woontoren of recht-hoekig bouwwerk bestaan. De funderingssleuven waren door veen en klei tot op het zand uitgegraven en met zand opgevuld. In dit zand waren de eerste baksteenlagen van de funderingen gevleid. De voet van het gebouw heeft niet onmiddellijk in het water gelegen; tussen de gracht een flauw hellend talud. De buitenmuur van de tweede periode (ca. 1400) is duidelijk waarneembaar in de oude gracht gezet. Het privaat van de woontoren, gedeeltelijk nog intact, leverde wat aardewerk uit de eerste periode op, afgesloten in 1393. Mogelijk kunnen nog enkele aanvullende waarnemingen worden gedaan.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 11, nov. '67.  
R.O.B. Amersfoort. (J. G. N. Renaud).*

## **B. (+ v ME).**

### **MEDEMBLIK (N.H.)**

Bij werkzaamheden voor straataanleg in het uitbreidingsplan Randwijk ten z.w. van de stad, werden bewoningssporen uit de midden-Bronstijd en de Karolingische tijd ontdekt. Het onderzoek vond plaats vanwege het Westfries museum te Hoorn en daarna door het I.P.P. Op de rand van een kreekkrug vond men de resten van twee sterk beschadigde grafheuvels uit de midden-Bronstijd (Medemblik I en II), gehalveerd door een kavelsloot en door recente kuilen voor zavelwinning, waardoor eventuele centrale bijzettingen reeds verloren waren gegaan. Het lichaam van grafheuvel I was nog gedeeltelijk intact. De ringsloot vertoonde talrijke onderbrekingen. Van II was nog slechts de basis over. De egalisatie (afgraving of wegspoeling?) moet plaats hebben gehad vóór het ontstaan van cultuurlagen uit de Karolingische tijd. De randconstructies van heuvel II bestonden uit een ringsloot (2 perioden) en enkele vrij onregelmatig geplaatste palen. De onderkant van een tangentiaal brand-skeletgraf (met boomkist?) werd aangetroffen. In de zolen van beide grafheuvels tekenden zich eergetouwvoren af, evenals in de directe omgeving, waar ook sloten, afvalkuilen gevuld met bot en vuursteenafslag en de vondst van een vuurstenen sikkkel getuigden van prehistorische landbouw. Kenmerkende aardewerkvondsten ontbraken geheel. De prehistorische bewoning ligt op een kreekkrug van de Westfriesse afzettingen, op gem. hoogte van 1.30 m —N.A.P. De bewoningslaag, de voet van I en de zool van II worden afgedekt door een ca. 20 cm dikke zavelafzetting met verspoelingsverschijnselen. Zonder scherpe overgang ligt hierboven een 5—1 cm dikke laag venige klei. Vanaf deze laag zijn sloten en afvalkuilen ingegraven, gevuld met fragmenten van handmolenstenen, veldkeiën, botten en aardewerk uit de 8ste en 9e eeuw na Chr. Over de venige kleilaag ligt een 8—10 cm dikke afzetting van zgn. kiekklei, waarop wederom Karolingische bewoningssporen. Het zijn ca. 8 cm dikke pakketten van roodverbrande klei en as, onregelmatig van vorm. In sommige ervaan liggen brandhaarden, die tot de onderliggende zavel zijn doorgebrand. Deze verbrande klei was rijk aan scherven en botten. De betekenis is nog niet duidelijk; aanwijzingen van behuizing of b.v. zoutwinning werden niet geconstateerd. Wel hingen er mee samen een aantal met kiekklei opgevulde sloten,

afvalkuilen en twee veldovens. Beide bewoningsfasen worden gedateerd door uit het Rijnland geïmporteerde ceramiek (Mayer en Badorf), die naast met de hand gemaakte kogelpotten (w.o. met stempelindrukken) talrijk vertegenwoordigd is. Vermelding verdienen een ongeschonden kookpot van geïmporteerd draaischijfwaardewerk en een gaaf, met de hand gemaakt buidelvormig kogelpotje; verder één glasfragment. Een tweede kiekklei-afzetting, grotendeels in recente tijd tot teelaarde omgezet, bedekt het Karolingische complex.

Tot dusver waren in o. Westfriesland alleen uit Andijk 9e eeuwse scherven bekend en één gestempelde kogelpotscherf uit Grootebroek. Het verschijnsel van de verbrande kleiplaten met Karol. scherven, is reeds meer dan eens geconstateerd in het Geestmerambacht, tussen St. Maarten en Warmenhuizen. In de nabijheid bevonden zich een Karol. grafveldje en enkele terpjes uit de 11e en 12e eeuw (mededeling A. J. Schermer, Schoorl). Van bijzonder bodemkundig belang is, in verband met het ontstaan van het zgn. Meer van Andijk en van de Zuiderzee (Almere), dat door bovenstaande vondsten het begin van de tot dusver in de 12e eeuw gedateerde afzetting van de kiekklei in Westfriesland, nu met zekerheid gesteld kan worden in de 9e eeuw. Een probleem vormt de hoogteligging van de twee vondstcomplexen in verband met de curve van de zeespiegelrijzing. De hoogte van het Karol. loopvlak bevindt zich op 1 m —N.A.P., d.i. minstens een meter beneden de toenmalige zeespiegel. Indien men de inklinking van de grond voor deze lage ligging verantwoordelijk zou stellen, zou de oorspronkelijke ligging van het prehistorisch akkerland (ca. 1000 v. Chr.), nu 1,30 m —N.A.P., onverklaarbaar hoog worden. Aangezien geen permanente bewoning is aangetoond, valt wellicht te denken aan een periodiek droogvallend landschap, waar de mens zich tijdelijk in op kan houden.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 11, nov. '67.  
I.P.P. Amsterdam. (H. H. van Regteren Altena en J. A. Bakker).*

## I. M. E.

### MONNICKENDAM (N.H.)

Door de werkgroep Amsterdam e.o. worden te Monnickendam opgravingen verricht naar de resten van de priorij Galilea Minor, in overleg met R.O.B., I.P.P. en werkgroep Zaanstreek e.o.

Verantwoordelijkheid en oppertoezicht: I.P.P. De resten bestaan uit reeksen heipalen, een ronde put en puinveldjes, alles op drassig terrein. Het belang van het onderzoek ligt o.m. hierin, dat het te vinden materiaal vrij scherp is te dateren, nl. tussen 1436 (?) en 1574. Enkele gebouwplattegronden konden herkend worden; zij tekenen zich in de vorm van een vierkant af. Daarbuiten opnieuw heipalen en puinveldjes. Het klooster werd gesticht vanuit een Franciskaner Orde en werd later een Cisterciënser mannenklooster. De ontgraving gaat geleidelijk, maar met enthousiasme verder, mede dankzij de daadwerkelijke steun van de eigenaren van het perceel: de heren De Moes. De heer van Zijl, lid van de werkgroep Amsterdam, zal een historisch overzicht van het klooster samenstellen.

*Werkgroep Amsterdam e.o., nov. '67 (uit „Het Profiel“).*

## IJ.

### NIEUW-GINNEKEN (N.Br.)

Bij de buurtschap Heerstaaien ligt o. van de Mark een hoogte, bestaande uit akkers en bossen, die „het Bergske" heet.

Reeds eerder werden van hier vondsten gemeld. In september 1967 werden bij afgraving van een akker langs de z. zijde van deze hoogte enkele paalsporen en kuilen aangetroffen, waarbij enige scherven van IJzertijdaardewerk. Het centrum van de nederzetting zal mogelijk in het thans beboste middengedeelte hebben gelegen. Een kleine ontsluiting aan de n. zijde leverde tenminste een veel grotere concentratie van scherven op.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 11, nov. '67.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

## R.

### NIJMEGEN (Gld.)

Tijdens restauratiewerkzaamheden in de panden nr. 22 en 24 aan de Steenstraat (het „Brouwershuis" met gevel van 1621), zijn sporen gevonden van een zeer waarschijnlijk uit de Romeinse tijd daterende muur. Het ziet ernaar uit, dat het hier een voortzetting betreft van de reeds sinds 1941 bekende, 1,40 m dikke, Romeinse tufstenen muur, die parallel heeft gelopen met de Waal en o.a. is aangetroffen bij de restauratie van het Beziendershuis en de O.L. Vrouwetrappen vlak ten o. daarvan. Een gedeelte van dit muurwerk is nog zichtbaar aan de o.-zijde van de O.L. Vrouwetrappen. In 1946 en '49 is vergeefs geprobeerd een vervolg van deze muur te vinden ten w. van het Beziendershuis.

Op de overgang van de panden Steenstraat 22 en 24, zijn thans duidelijke resten aan het licht gekomen van een (vermoedelijk grotendeels uitgebroken) fundering. Deze is aangelegd in een sleuf, gegraven tot in de vaste grond, door de rivier afgezet scherp zand. De onderkant van de greppel ligt 2,55 m onder het toekomstig vloerniveau. Het was niet mogelijk de breedte van de fundering te bepalen, echter minstens 0,78 m. De vulling van de greppel bestaat uit lemig zand met houtskoolsporen en grind, stukken onregelmatig behakte tufsteen (o.a. 21 × 30 × 27 cm), veldkeiën en brokken kwartsiet. Verder zijn er in aangetroffen een buikfragment van een beige amfoor en een wandscherf van een beker van witte aarde met roodachtig vernis (dat.: tweede helft 1ste eeuw—begin 2e eeuw na Chr.).

De gevonden muurresten liggen in het verlengde van het Romeinse muurwerk bij het Beziendershuis, dat waarschijnlijk omstreeks het jaar 100, tijdens de regering van Traianus is opgetrokken. Deze (terras?)muur was tot nu toe bekend over een afstand van ca. 107 m. Door de jongste ontdekking schijnt daaraan ongeveer 55 m in w.-richting te zijn toegevoegd.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 12, dec. '67.  
Instituut O.G.A., Nijmegen. (J. E. Bogaars).*

## N.

### RANUM (gem. Winsum) (Gr.)

Hier werd in een perceel bouwland, ten w. van de weg Winsum—Ranum al in 1957 een klein vuurstenen bijtje (1,6 cm) gevonden. De grond van de vindplaats was afkomstig

van een kort daarvoor verploegd karrepad, dat eerder de percelen doorsneed. Op meer dan één perceel hier komt plaatselijk keileem voor op minder dan 1 m diepte.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 12, dec. '67.  
B.A.I. Groningen. (O. H. Harsema).*

## M, B en IJ + R.

### ST. OEDENRODE (N.Br.)

Bij het onderzoek naar een Bronstijdnederzetting bij de Hazenputten te Nijnsel, werden sporen gevonden van een rechthoekig gebouw van 16 m lang en 6 m breed. Een groot aantal paalsporen zal aan bijgebouwen moeten worden toegeschreven. Bij verdere afgraving van het perceel worden regelmatig steekproeven genomen, naar concentraties van mesolithische vuursteenartefacten. Steekproeven ten n. ervan toonden een nederzetting uit de IJzertijd aan, met paalkuilen en veel ijzererts of ijzerslakken, waarschijnlijk van een ijzersmelterij. Ook hier lagen enige min of meer sterke concentraties van bewerkt mesolithisch vuursteen.

Bij het afgraven van een hoge akker langs de w. Dommel-oever, tussen hoeve den Balk en de Pannenhof, kwamen paalsporen en scherven aan het licht uit de IJzertijd. Op het z. gedeelte ook sporen van een nederzetting uit de Romeinse tijd. Tussen Nijnsel en Son, eveneens langs de w. Dommel-oever, werden ook scherven van inheems en Romeins aardewerk aangetroffen.

Langs de z. rand van het Vresselsch Bosch werd door P. Wiro Heesters een vrij sterke concentratie van vuursteenartefacten en afslag ontdekt.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 11, nov. '67.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

## I. M. E.

### SLUIS (Z.)

In de zomer van 1967 zijn op een perceel grond in het uitbreidingsplan van de begraafplaats, grenzende aan het kasteelterrein van Sluis, enige proefsleuven gegraven, die niet het beoogde resultaat hebben opgeleverd, maar die achteraf toch nog interessante vondsten aan het licht hebben gebracht. Enige afvalputten werden nader onderzocht. Eén hiervan bleek een met zwaar eiken scheepshout afgezette mestvaalt of iets van dien aard te zijn (afm.  $2 \times 5$  m). Het van een schip afkomstige hout bestond uit dikke, van gleuven en groeven voorziene balken, nu als palen gebruikt, waarachter brede planken als putwand waren aangebracht. In de ca 1 m dikke afvallaag werd een grote hoeveelheid ceramiek aangetroffen uit het eind van de 15e of begin van de 16e eeuw. Het betreft o.m. fraaie majolica, borden met graffitoversiering of met beschildering en ander interessant sier- en gebruiksaardewerk. Veel van de scherven kunnen tot vrijwel hele voorwerpen worden samengevoegd. Er bevinden zich ook nagenoeg gave vondsten bij. Het scheepshout, dat vermoedelijk uit de 15e eeuw dateert is zorgvuldig geborgen en verpakt. Na te zijn opgemeten en getekend, kan het worden bestemd voor jaarringen-onderzoek.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 12, dec. '67.  
R.O.B. Amersfoort. (J. A. Trimpe Burger).*

## SON EN BREUGEL (N.Br.)

Langs de o. oever van de Dommel en aan weerszijden van de weg Breugel—Nederwetten, ligt ten z. van het Wilhelmina-kanaal een uitgestrekt akkercomplex, genaamd de Hooidonkse Akkers. Deze akkers, die een paar meter boven de omgeving uitsteken, worden afgegraven voor zandwinning. Langs de w. rand zijn reeds eerder veel Romeinse en inheemse scherven, alsmede een uit een uitgeholde boomstam vervaardigde drinkwaterput aangetroffen. Nu kwamen er in een 400 m lange sleuf op drie plaatsen talrijke sporen te voorschijn van nederzettingen uit de La Tèneperiode. Een klein deel kon systematisch worden onderzocht en getekend. Hierbij werden talrijke paalsporen en een dertigtal afvalkuilen gevonden.

De meeste kuilen waren zeer rijk aan aardewerkfragmenten; in enkele kwamen rand- en bodemstukken voor van meer dan 50 verschillende potten. In totaal loopt het aantal scherven in de duizenden. Talrijke kuilen met ijzerslakken, tonen aan dat hier ijzererts is verwerkt. De overige vondsten vertonen de gewone, maar hier wel zeer rijke oogst van voorwerpen uit de laatste eeuw(en) vóór het begin der jaartelling; hutteleem, spinklosjes, weefgewichten, maalstenen, een paar glazen armbandjes en ringen, wat bronzen voorwerpen, een ijzeren speerpunt, enz.

Voorwerpen uit de Romeinse tijd komen in de duidelijk waarneembare cultuurlaag niet voor, maar wel een enkel scherfje op ca. 20 cm hier boven. Duidelijker nederzettingssporen uit de Romeinse tijd werden langs de n.zijde van het akkercomplex aangetroffen. Het onderzoek, in de vorm van een nood-opgraving, wordt in het w. gedeelte nog voortgezet, waarbij nog veel materiaal gered kan worden.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 11, nov. '67.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

## B.

## STEGEREN (gem. Ommen) (O.)

Naar aanleiding van een urnvondst in 1966 te Stegeren, werd door de R.O.B. een verkenning uitgevoerd. De vindplaats lag op de n. oever van de Vecht. De urn (met crematieresten) was in zeer fragmentarische toestand gevonden bij het graven van een kuil. De vinder had de scherven en crematieresten mee naar huis genomen, maar de vindplaats kon nog in het profiel gelocaliseerd worden. De pot had met zijn bodem in het aanwezige podsolprofiel gereikt; de rand had ongeveer ter hoogte van de scheiding tussen oerbank en loodzandlaag gelegen. De A-horizon was ca. 20 cm dik, anthracietgrijs gekleurd en leek te zijn doorweekt. De B-horizon was eveneens 20 cm dik, bruin tot donkerbruin en ging aan de basis op 40 cm beneden het maaiveld geleidelijk over in het gele fijnzandige moedermateriaal. Vlak naast de gevonden urn, 1 à 2 m ten z.w. ervan, werden fragmenten van een tweede pot aangetroffen. Deze bevonden zich in een kuiltje onder de oerbank, die er ongestoord over heen liep. Het kuiltje was met bruin zand opgevuld, niet overeenkomend met het materiaal van de A- en B-horizonten. Dit potje bevatte geen crematieresten. Op 2 m ten n.o. van de eerste urn werd in de profielwand een V-vormig greppeltje waargenomen, breedte op de scheiding A- en B-horizon 45 cm, diepte hier beneden 15 cm. De vondsten zijn kennelijk afkomstig uit een kringgreppurnen-

veld. Het greppelfragment kan een onderdeel van de kring-grep zijn. De relatie tussen urnenveld en podsolprofiel blijft onduidelijk. De beschikbare gegevens lijken met elkaar in tegenspraak: de eerste urn en greppel door oerbank, tweede en jongste urn onder ongestoorde oerbank. Waarschijnlijk is de podsolering grotendeels of geheel secundair t.o. van de bijzettingen.

De eerste gevonden pot is een zeer karakteristieke vertegenwoordiger van de n.-Nederl. variëteit van de „Kerbschnitt' urnen". Dit type komt in de n.-Nederl. urnenvelden in geringe frequentie voor en wordt daar als invloed uit het z. opgevat. Toch vertoont het n. type een duidelijk eigen karakter in vorm en versiering. Gangbare datering: Hallstatt-B. Het exemplaar van Stegeren is een scherp geprofileerde, wijdmondige, dubbelconische pot met relatief hoge, licht uitgebogen rand en vlakke bodem; dunwandig, glad zwart tot bruingrijs met steengruis verschaald aardewerk; hoogte 18,1 cm, grootste breedte 21 (?) cm. De buik is licht ingetrokken, de buikknik op 7,5 cm boven de bodem, vertoont een ribbel. Een zwak ontwikkelde brede richel markeert de overgang naar de 4 cm hoge hals, die vrijwel recht is en een van boven afgeplatte rand bezit. De vorm komt sterk overeen met dergelijke urnen uit Gasteren, Emmer en Rijssen. De versiering bevindt zich op de schouder: een rij gestoken ronde puntjes markeert de buikknik; twee rijen begeleiden aan weerskanten de richel op de halsopening; een zigzaglijn verdeelt de schouder in grote driehoekige velden, waarvan de staande met dezelfde vorm kreeg het dorp eerst in later tijd, waarschijnlijk door een M.E. vergroting van de oorspronkelijke kern. Hiermede zijn in overeenstemming de vondsten die H. Halbertsma in 1960 deed in een gedempte ringgracht: 14de eeuw.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 12, dec. '67.  
R.O.B. Amersfoort. (W. A. van Es).*

## R.

### UITGEEST (N.H.)

Nadere verkenning door leden van de werkgroep Zaanstreek e.o. leverde de eerste Friese vindplaats op in de Uitgeester Woudpolder, ten n. van de buurtschap Krommeniedijk. In een weiland aan de z. oever van de Woudsloot, op ca. 750 m ten n.w. van de watermolen De Woudaap, werden scherfjes gevonden in molshopen. Enkele proefputjes, met toestemming van de eigenaar van het terrein, de heer Klooster, gegraven, gaven de volgende gelaagdheid te zien: Van 0—20 cm een kleilaag, w.o. een humeuze laag van 9 à 10 cm dikte, waarin op ca. 24 cm diepte de eerste Friese scherven bleken voor te komen. De meeste woonresten werden echter gevonden in een grijsgele laag op ca. 29—35 cm diepte, op het veen gelegen. Belangrijk was de vondst van twee door midden gekloofde palen van 12 × 5 cm diameter en een klein stukje versierde terra sigillata (Drag. 30). Datering prof. Bogaers en drs. Morren: midden 1ste eeuw, waarschijnlijk vroeg-Claudius.

*Werkgroep Zaanstreek e.o., dec. '67. (E. J. Helderma).*

## I. M. E.

### VLAARDINGEN (Z.H.)

Het onderzoek naar de hofstad Steenhuizen, in 1965 aangevangen, kon worden voortgezet na het verdwijnen van perskaden op het terrein. Gevonden zijn met slooppuin gevulde uitbraaksleuven van drie muren van het gebouw. Het baksteen-

formaat:  $28 \times 13/14 \times 6/7,52$  cm, sluit aan bij dat van de donjon en geeft als datering de eerste helft van de 14e eeuw, zodat deze muren behoorden tot het in 1351 gesloopte kasteel. Waarschijnlijk zijn muren en donjon tot op het maaiveld afgebroken en heeft men de stenen opnieuw gebruikt bij de bouw van het nieuwe huis als de muren van een basse-cour in het eind van de 16e of begin van de 17e eeuw. Hierop wijst een blokje metselwerk van  $0,70 \times 0,80$  m, dat veel minder diep was gefundeerd, geheel vervaardigd van secundair verwerkte M.E. steen. Deze basse-cour is ca. 1700 gesloopt met behoud van een poortgebouwtje, dat nog voorkomt op een tekening van Rademaker uit 1717 en dat kennelijk op de M.E. muur staat.

Bij deze sloop werd ook het overblijfsel van de M.E. fundering geheel vernield, getuige scherven in de uitbraaksleuf van Rijnlands steengoed eind 17e eeuw.

Evenwijdig aan de o. muur (ca. 1 m breed) liep een gracht, met tussen gracht en muur een 3 à 4 m breed talud. Op een kaart van Delfland van Krukius (1712) komen drie sloten voor, herkenbaar als resten van de M.E. gracht. De z.- en n. muur vertonen bredere puinbanen; het kasteelterrein heeft de vorm van een trapezium, hoogte 29 en basis 35 m. In 1406 draagt de zoon van Maria van Polanen en Gheraert van Heemstede (genoemd in 1357), heer Jan van Heemstede, de 24 morgen land rond het voormalig kasteel in leen op aan zijn neef, Philips heer van Wassenair, burggraaf van Leiden, met de uitdrukkelijke bepaling, dat hij het ten allen tijde weer ten vrij eigen zal kunnen krijgen.

*Rapport afd. Oudheidk. Onderzoek, gemeentewerken Rotterdam, Tweede kwartaal '67. (C. Hoek).*

## B.

### WEERT (L.)

In 1967 werd te Nederweert, tegen een rug van een uitgestoven terrein, een urnvondst gedaan, waarvan de vondstomstandigheden nog exact vastgesteld konden worden. In een kuil, diam. 60 cm, op 30 cm onder het maaiveld, werd in horizontale ligging een bakje (diam. 13,6 cm, hoogte 4,9 cm) aangetroffen, tot over de rand gevuld met fijne crematieresten. Geen sporen van een heuvellichaam of zandconstructie. Tussen de crematie lag een zestal, merendeels door hitte vervormde stukjes brons; één dubbelgeslagen stukje (beslag?) was versierd met drie parallel lopende ingegroefde lijnen. Het bakje mist, gezien de breuken, kennelijk van oudsher 1/3 deel van de wand. Het heeft een iets bolle bodem en verticale, licht gebolde wanden; de rand is enigszins naar buiten omgeslagen. De wand is versierd met twee horizontaal omlopende fraaie en regelmatige „Kerbschnitt“lijsten, van elkaar gescheiden door een 1,2 cm brede onversierde zone. Het aardewerk is verschaald met fijn zand en grind. Een hoogst waarschijnlijk goed vergelijkbaar bakje is gevonden in het urnenveld te Best (N.Br.). Datering: Hallstatt B.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 11, nov. '67.  
R.O.B. Amersfoort. (J. H. F. Bloemers).*

## I. M. E.

### WESTZAAN (N.H.)

Wegens dreigende aantasting door het graven van een wegsloot werd in juli-aug. '67 door leden van de werkgroep Zaanstreek e.o. een verkenning verricht op een strook weiland

tussen het water de Euverenweg en de nieuwe Prov. weg in aanleg. Enkele gegraven proefputjes leverden wel niet de verwachte funderingsresten van een M.E. bewoning op, maar wel enige gegevens die een beter licht werpen op de woonomstandigheden in het M.E. Westzaanden.

In één der putjes werd onder een licht grijsbruine kleilaag van ca. 20 cm dikte een lagenpakket vastgesteld, dat tot op ca. 75—80 cm diepte kon worden gevolgd en dat tenslotte op rietveen bleek te rusten. Met zekerheid konden in dit pakket een viertal goed geconserveerde lagen worden herkend, benevens een graslaag. Zij waren onderling door kleilig veen en op zijn diepst door rood veen met takjes gescheiden.

Gezien het feit, dat nog tot  $\pm$  50 cm diepte kogelpotscherfjes werden aangetroffen, moet hier waarschijnlijk worden gedacht aan een aanvankelijke ophoging in een nat terreingedeelte, gevolgd door een verdere verhoging, die zich later in meerdere fasen heeft voltrokken.

Pingsdorf en kogelpotscherfjes stellen de aanvang van de bewoning terplaatse op 12e—13e eeuw, terwijl kogelpotfragmenten met en zonder bezemstreek-versiering, steengoed-scherven, vergezeld van ijzerslakjes en gele klei in het bovenste deel van het lagencomplex (ca. 17—30 cm) aantoonde dat de bewoning zich nog tot in de 14e eeuw moet hebben voortgezet. Grond uit de in sept. d.a.v. gegraven wegsloot leverde nog het uiteinde van een vrij zware paal op, hetgeen doet vermoeden dat het onderzoek juist buiten de resten van de voormalige behuizing heeft plaats gevonden en dat het laatstgenoemde voor het grootste deel onder het zand van het nieuwe weglichaam moet liggen.

*Werkgroep Zaanstreek e.o., dec. '67. (E. J. Helderma).*

#### Z. E. I.

##### WORMER (N.H.)

Bij uitbreiding van de begraafplaats ten n. van de Herv. kerk zijn een groot aantal woonsporen bloot gekomen van een verdwenen dorpsgedeelte uit de 17e—18e eeuw. Op het terrein werden in uitgegraven grond grote massa's scherven aangetroffen, w.o. fragmenten van 17e eeuwse majolica. In de nieuw gegraven sloten kwamen gedeelten van paalfunderingen aan het licht, van huizen uit deze bloeiperiode van Wormer's verleden.

*Werkgroep Zaanstreek e.o., dec. '67. (E. J. Helderma).*

#### I. M. E.

##### WORMERVEER (N.H.)

Het graven van een  $\pm$  4 m brede wegsloot aan de o.-zijde van de nieuwe Provinciale weg, leidde opnieuw tot vondsten, afkomstig van de verdwenen middeleeuwse bebouwing aan de o.-zijde van de Nauernase Kaart (zie vondstber. Whm. 1966, XV, nr. 6, p. 191). Naast talrijke scherven van aardewerk uit de 12e—15e en 17e eeuw, werden ditmaal ook palen, w.o. een vrij zware, op de storthopen aangetroffen. De vondsten concentreerden zich nu in drie gedeelten van het gehele traject.

*Werkgroep Zaanstreek e.o., dec. '67. (E. J. Helderma).*

## WYCHEN (Gld.)

Bij een ontgroning voor een ruilverkaveling Rijk van Nijmegen-n. te Woezik zijn grote hoeveelheden archeologica aan het licht gekomen. De oudste resten dateren globaal uit het begin van de jaartelling, op een gestoven hoogte. Kenmerken van het aardewerk zijn sterk buitenwaarts gebogen randen, met of zonder kartering en de versiering met elkaar kruisende groeflijnen, kamversiering en horizontale rijen dicht opeen geplaatste spatelindrukken op de wand. Van een geheel ander karakter zijn de vondsten op het lager liggende z. terreingedeelte. Hier is een aanzienlijke hoeveelheid aardewerkscherfen uit de 11e eeuw na Chr. verzameld. Afgezien van een enkel Pingsdorffragment en een scherf met een platte, vlak gestreken reliefband, bestaat het vaatwerk uit vermoedelijk lokaal vervaardigde, rood gebakken kogelpotten met ronde bodem en horizontale, brede rand. Op de schouder treft men nogal eens de indrukken aan van een „wafelijzer” of „kruismatje”. Soms ziet men druppels bruine verf op de bodem in de pot, of vegen van deze verf op de schouder. Bij deze vondsten behoren kuilen en palen, die de indruk wekken tot één of meer rechthoekige plattgronden te behoren. De M.E. bewoning vormt een terminus ante quem voor het pakket oude landbouwgrond waarmee zij bedekt is, soms meer dan 1 m dik. In de directe nabijheid zijn sporen aangetroffen van een bewoning uit de vóór-Romeinse IJzertijd, waarschijnlijk in de La Tèneperiode te dateren. Tijdens de bewoning bevond zich terplaatse een inzinking, waarin zich een ven ontwikkeld had, met een veenpakket op 1,70 à 2 m diepte. Het veen is gedurende de occupatie onregelmatig gemengd met zand (ingetrapt door het vee?). Nog gedurende de bewoning is het veen overstoven en in het stuifzand heeft zich podzol gevormd. De meeste aardewerkfragmenten liggen op de overgang van veen naar stuifzand. Het veen is voor een palynologisch onderzoek bemonsterd.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 11, nov. '67.  
R.O.B. Amersfoort. (R. S. Hulst).*

## OPBERGBANDEN WESTERHEEM

De tot dusver binnengekomen aanvragen voor nieuwe opbergbanden voor „Westerheem” blijken dermate gering in aantal te zijn, dat op grond daarvan het niet verantwoord zou zijn, tot de aanmaak van nieuwe opbergbanden te doen overgaan.

Daar het evenwel bevreemding wekt, dat de in het verleden gebleken belangstelling voor dit nuttige en handige artikel zou afnemen naarmate onze vereniging in ledental toeneemt, ligt het vermoeden voor de hand, dat lang niet ieder gegadigde zich op de eerste oproep heeft gemeld. Wij verzoeken dus nogmaals allen, die een opbergband wensen te bezitten, deze bij het secretariaat te bestellen, voor zover zij zulks niet reeds gedaan hebben. Aan de hand van wat er op 15 april a.s. aan aanvragen binnen is zal worden gezien, of nog nieuwe opbergbanden zullen kunnen worden vervaardigd.

## I N H O U D

|  |                      |
|--|----------------------|
| Voorwoord . . . . .  | pag. 1               |
| Prof. Dr. W. A. van Es . . . . .   | pag. 2               |
| Van de redactie . . . . .  | pag. 2               |
| Werkkamp 1968 . . . . .  | pag. 4               |
| <i>J. K. de Cock</i> : Chauken in Kennemerland (fig. 1) . . . . .                              | pag. 5               |
| Onze affiche-prijsvraag . . . . .  | pag. 10              |
| <i>M. van Hoogstraten</i> : In Memoriam Ir. Alphonse J. van Bogaert . . . . .                  | pag. 11              |
| <i>H. Brunsting</i> : De bisschop van Dorestat (fig. 2—3) . . . . .                            | pag. 13              |
| <i>F. H. W. Friederich</i> : Baardmannen II (fig. 4—14) . . . . .                              | pag. 15              |
| <i>H. J. Calkoen</i> : De restauratie van een Karolingisch houten bekertje (fig. 15) . . . . . | pag. 23              |
| <i>J. Mezger</i> : „Versiering van verticale plastische ribbels” (fig. 16) . . . . .           | pag. 24              |
| Opgravings- en vondstberichten . . . . .   | pag. 26              |
| Varia . . . . .  | pags. 10, 11, 25, 39 |

Aan dit nummer werkten mede:

Prof. Dr. H. Brunsting, Kanaalweg 39, Leiden.

H. J. Calkoen, Driehuizerkerkweg 22, Velsen (N.H.).

Dr. J. K. de Cock, Ocarinalaan 718, Rijswijk (Z.H.)

F. H. W. Friederich, Lorentzkade 402, Haarlem.

J. Mezger, Prins Hendrikstraat 52, Wateringen.

### I N S T I T U U T   T U B A N T I A

Van Breestraat 32, Amsterdam - Z.

Schriftelijke cursus ARCHEOLOGIE

Gratis prospectus op aanvraag.

Voor al Uw periodieken naar

**N.V. DRUKKERIJ DE RESIDENTIE**

Pletterijstraat 103, 's-Gravenhage, tel. 070-859347

# WESTERHEEM



# WESTERHEEM

Tweemaandelijks orgaan van de  
 ARCHEOLOGISCHE WERKGEMEENSCHAP  
 VOOR NEDERLAND

Opgericht 6 september 1951: goedgekeurd bij Kon. besluit van 26 juni 1957 no 50

REDACTIE, Eindredacteur: Th. BROUNS. Redacteuren:  
 Dr. W. J. DE BOONE, Prof. Dr. H. BRUNSTING,  
 H. J. CALKOEN, C. R. HOOIJER, P. STUURMAN,  
 Th. DE VRIES.

Redactie-adres: Postbus 233, Hilversum.

Administr.adres: Johan van Oldenbarneveltlaan 7, Amersfoort.  
 Secretariaat der A.W.N.: Iordensstraat 61, Haarlem.  
 contributie ad f 10,— te storten op girorekening  
 577808, t.n.v. de penningmeester der A.W.N. te  
 Haarlem.

## EEN PIONIER \*)

Het is precies 30 jaar geleden dat dr. Pieter Vincent van Stein Callenfels, op weg naar Nederland, op 54-jarige leeftijd te Colombo overleed. Aan deze in vele opzichten grote mens — ook uiterlijk was hij een reus — ambtenaar B.B., koffieplanter en aanvankelijk amateur-archeoloog, heeft de oudheidkunde van gans Z.O.-Azië enorm veel te danken. Niet alleen was hij de man die het eerst kwam tot een wetenschappelijk verantwoorde restauratie der vervallen Hindoe-Javaanse tempels, maar zijn grote kennis van het oud-Javaans en van vele nog gangbare dialecten, leidde o.m. tot verklaring der reliefs van tjandi Prambanan en maakte hem tevens tot vriend van menig eenvoudig inlander.

Maar bovenal is hij — na een tussentijdse driejarige studie in Leiden — de grondlegger van het prehistorisch onderzoek, nadat hij op Sumatra de eerste vuistbijl had gevonden en de kjoekkenmööddinger als zodanig had herkend.

Rondom „Stein” hebben zich tal van legenden geweven en daartoe gaf hij met zijn totaal gemis aan conventionaliteit, zijn bulderende stem, zijn onverwoestbare dorst en eetlust, gepaard aan een gevoelig hart en groot gevoel voor humor, dan ook alle aanleiding.

Maar zijn werk: het plaatsens van de Indonesische archeologie in zijn groter verband, zal blijven getuigen van zijn betekenis!

H. J. C.

\*) „Iwan de Verschrikkelijke” door B. D. Swanenburg.  
 N.V. Leiter-Nypels Maastricht, 3e druk, 1963.

## CHAUKEN IN KENNEMERLAND (II)

door

J. K. DE COCK

Na deze uitweiding moet de tekst bij Plinius over de volkstammen in de Rijndelta weer bekeken worden. Plinius dan somt de volgende stammen op in deze volgorde: Batavi, Cannenefates, Frisii, Chauci, Frisiavones, Sturii en Marsaci. Boeles<sup>29)</sup> vindt dit een verwarde passage, maar Plinius is in deze streken geweest en verder zeer betrouwbaar<sup>30)</sup>. Deze uitspraak van Boeles gaat dan m.i. ook te ver.

De eerste twee volken woonden op het eiland omsloten door de (Oude) Rijn en de Waal. Plinius zegt immers, dat de Bataven en Cannenefaten hetzelfde eiland bewonen, terwijl Tacitus de grenzen van het eiland noemt en eveneens schrijft, dat de Cannenefaten op het eiland der Bataven woonden. Dit is een bekend feit en reeds in 1908 door Krom<sup>31)</sup> uitdrukkelijk vastgesteld. Enkele jaren geleden is dit nog weer eens bevestigd door De Boone<sup>32)</sup>. Toch wordt nog vaak weer verkondigd, dat de Cannenefaten in Kennemerland hebben gewoond, zoals nog door De Vries<sup>33)</sup>. Dit is ten enenmale onjuist. Nu Kennemerland niet aan de Cannenefaten moet worden „toegewezen”, is er geen enkel bezwaar om hier een ander volk te plaatsen.

Van de door Plinius genoemde stammen vallen de Sturii, Marsaci en Frisiavoni uit, daar deze ten zuiden van de Bataven en Cannenefaten woonden<sup>34)</sup>. Blijven dus over de Friezen en de Chauken. De laatste zoekt men algemeen tussen de Eems en de Elbe<sup>35)</sup>. Dit is juist, doch het schijnt, dat er ook een afdeling Chauken gewoond heeft in Kennemerland. In de eerste plaats staat er toch bij Plinius zwart op wit, dat er Chauken woonden tussen de Rijnmonden. Dit mag men toch zo maar niet terzijde schuiven of afdoen met de mededeling, dat dit een verwarde passage is. Plinius is zeer betrouwbaar. Maar er is meer. In 14 na Chr. is er een oproer bij de bezettingstroepen bij de Chauken. Manius Ennius praefectus castrorum was de bevelhebber. Het oproer is

---

29) P. C. J. A. Boeles, De terpencultuur tot omstreeks 400, *Alg. Gesch. der Nederlanden*, dl. I, 's-Gravenhage, 1949, p. 209.

30) *Bijvanck*, 1943, p. 161.

31) N. J. Krom, *De populis Germanis antiquo tempore patriam nostram incolentibus*, Leiden, 1908, p. 6.

32) W. J. de Boone, *De bevolking van westelijk Nederland in de Romeinse tijd*, Westerheem II, 1953, p. 42.

33) J. de Vries, *Kennemerland en de Cannenefaten*, *Mededelingen voor Naamkunde*, XXXII, 1956, p. 59.

34) *Bijvanck*, 1943, p. 200.

35) *Bijvanck*, 1943, p. 213.

gedempt. Het is hoogst onwaarschijnlijk, dat 5 jaar na de ramp in het Teutoburger woud er nog een Romeinse bezetting gelegen zou hebben aan gene zijde van de Eems. Veel waarschijnlijker is dit voor Kennemerland.

In het jaar 42 na Chr. werd het castellum te Valkenburg Z.H. gebouwd bij de mond van de Rijn<sup>36)</sup>. In 47 werd deze vestiging door Chauken verwoest onder leiding van een uit het Romeinse leger gedeserteerde Cannenefaat, Gannascus geheten. Men interpreteert deze gebeurtenis als een inval van Chaukische zeeroovers van uit het gebied rond de Wezer, maar in verband met bovenstaande mededeling van Plinius, dat er ook Chauken gewoond hebben tussen de Rijnmonden, kan men met evenveel recht beweren, dat dit geschied is door Chauken, die in de buurt woonden. Dan wordt ook duidelijk, dat Gannascus de leider was, een man afkomstig uit een naburige streek.

Schwarz<sup>37)</sup> beweert, dat er Chauken aan de Rijnmond woonden, omdat in Ierland Chauken en Menapiërs naast elkaar voorkwamen.

Verder kan men aanvoeren, dat op de Peutingerkaart de Chauken geplaatst zijn vlak ten noorden van de Rijn, nog vóór de Friezen.

Na de boven genoemde overval zijn de Chauken nog in datzelfde jaar 47 door Corbulo overwonnen. Daarna hebben de Friezen zich aan hem onderworpen en pas toen viel hij de Chauken over de Eems aan. Hier nu komt een logische volgorde naar voren. Eerst kwamen de Chauken in Kennemerland, daarna de Friezen en dan de Chauken over de Eems aan de beurt.

Corbulo stelde de grenzen van het gebied van de Friezen vast. Mogelijk is toen Kennemerland onder Friese heerschappij gekomen. Dit kan ook in 69 zijn geschied, nadat de opstand der Bataven was geëindigd. Deze laatste werden namelijk onder anderen gesteund door Chauken<sup>38)</sup>. Ook hier lijkt het mij meer voor de hand te liggen, dat het Chauken uit Kennemerland betreft, dan dat deze uit het tegenwoordige Oost-Friesland kwamen.

In een opsomming van volksstammen (Nomina, Provinciarum Omnium) uit ± 300 na Chr. worden o.a. de Flevi genoemd: „Gentes barbarae, quae pullulaverunt sub imperatoribus Scoti,

36) A. E. van Giffen, De Romeinse castella in de dorpsheuvel te Valkenburg aan de Rijn Z.H. (Praetorium Agrippinae) II De opgravingen in 1942—'43 en 1946 en 1950, 33—37 jaarversl. v. d. Ver. voor Terpenond., Groningen, 1954, p. 120.

37) E. Schwarz, Germanische Stammeskunde, Heidelberg, 1956, p. 119.

38) Bijvanck, 1943, p. 271 en 274.

Picti, Caledonii; Rugi, Heruli, Fresiavi, Amsivari, Angli, Angrivari, Flevi, Bructeri, Chatti, Burgundiones, Alani, Suebi, Saxones, Franci, Chattuari''<sup>39)</sup>). Met deze Flevi kunnen de Friezen bedoeld zijn, het volk ter weerszijden van het Vlie. Het volk ten westen van het Vlie zijn dan de West-Flevi. Inderdaad duikt deze naam op in de middeleeuwen in de vorm van Westflinge<sup>40)</sup>.

Archeologisch is er ook niets op tegen, dat er Chauken in Kennemerland gewoond hebben. P. Schmid<sup>41)</sup> kent voor de eerste drie eeuwen van onze jaartelling een „aardewerk-provincie” van de Haarlemmer hout tot aan de Wezer. Ten zuiden van dit gebied woonden een eeuw eerder langs de kust Menapiërs<sup>42)</sup>. Uitgedund door de oorlogen met Caesar zijn deze Menapiërs gedeeltelijk naar elders verplaatst. Hun gebied kwam, wat ons land betreft, onder beheer van Cannefaten en Marsaci, die tot taak hadden het grensgebied van het Romeinse rijk tegen overvallen uit het noorden te verdedigen.

Van Es schrijft, dat binnen genoemde aardewerkprovincie regionale verschillen onmiskenbaar zijn. Zo vertoont onder meer het in Westergo vervaardigde aardewerk eigen kenmerken<sup>43)</sup>. Dit kan ook gelden voor „Westflinge”. Verder moet men rekening houden met „Keltische” invloeden uit het zuiden, van de Menapiërs.

Samenvattend zou ik willen stellen, dat langs de kust tussen de Haarlemmer hout en het Vlie omstreeks het begin van onze jaartelling een groep mensen woonden, die men tot de Chauken rekende.

---

39) *Bijvanck*, 1931, p. 549.

40) *De Cock*, 1965, p. 29.

41) P. Schmid, Die Keramik des 1. bis 3. Jahrhunderts n. Chr. im Küstengebiet der südlicheen Nordsee, Probleme der Küstenerforschung im südlichen Nordseegebiet, Band 8, Hildesheim, 1965, p. 38.

42) S. J. de Laet, Les limites des cités des Ménapiens et des Morins, Helinium, I, 1961, p. 20—32.

43) W. A. van Es, Wijster, a native village beyond the imperial frontier 150—425 A.D., Groningen diss. 1967, stelling III.

## TARIEF VROEGERE JAARGANGEN EN LOSSE AFLEVERINGEN „WESTERHEEM”

Vroegere jaargangen van „Westerheem” kunnen voor zover voorradig betrokken worden tegen de — nieuwe — prijs van f 10,— per volledige jaargang. Voor losse nummers zal de prijs voortaan f 1,50 per stuk bedragen. Aanvragen bij Dr. W. J. de Boone, Johan van Oldenbarneveltlaan 7, Amersfoort.

# BAARDMANNEN TENSLOTTE

door

F. H. W. FRIEDERICH

(Fig. 1—12)

## C. GEDEELTELIJK VERSIERDE BAARDMANNEN

Met horizontale middenband 1540—1590

De horizontale band lopende om het dikste gedeelte van de peer- of kogelbuik wordt gesteund door verticale acanthusbladeren, die veelal zelf weer geflankeerd worden door portretmedaillons.

Er zijn twee typen van bandversiering aan te wijzen, ornament en letterversiering. Bij de vroege peer- en kogelbuiken, waarschijnlijk allen afkomstig uit de Komödienstrasse te Keulen, bestaan de motieven uit bloemenranken, waartussen soms enkele portretjes zijn geplaatst en een eenvoudige lijnpuntversiering / : / : / : /, waarbij de puntjes ook in een schuine stand staan óf bestaande uit een gesloten meander waarbij de puntjes tussen de golven liggen. Een enkel exemplaar is voorzien van grote zonnemedaillons. 't Is een grote slanke kogel met lange hals, 7 verticale baardstrengen en afkomstig uit Raeren 1570, vervaardigd door Jan Emens. Als voorbeeld een brede kogelbuik in fig. 12 vorige afl., in 1550 gemaakt in de meergenoemde „blijspel” straat, voorzien van een klein baardgezicht (4 cm), doch van een ander type dan die op de met ranken versierde kruiken voorkomen. Hier verticale krulstrengen. De kruik is bekend onder KGM E 1421; H: 18,5 cm.

De peerbuikjes (H: 20 cm) uit dezelfde tijd dragen baarden met één golf; de latere uit 1560—1570 de gesplitste strengenbaard als bv. afb. 29, blz. 108, jg. XVI aangeeft.

Onder sommige van deze meestal recht afgesneden baarden komt een dubbel horizontaal acanthusblad voor.

Fig. 1 laat nog een voorbeeld zien van een kogelpeer uit deze groep met een horizontale ribbelband. Hij is waarschijnlijk met zijn drie kleine baardmangezichten afkomstig uit Raeren omstreeks 1570. H: 20,5 cm; verz. v. Dinteren, foto: van Son, Deventer.

De middenbandversiering door lettering, door spreuken is een groep die vele kruiken en drinkbekers en kannen omvat. Zij zijn van allerlei type en getooid met gezichten met allerhande baarden. Het merendeel werd vervaardigd tussen 1550 en 1580. De spreuken zijn dan meestal leesbaar. De niet leesbare, in spiegelschrift geplaatste spreuken stammen uit het decennium na 1580.

Waarschijnlijk hebben de leerlingen van de matrijzengraveurs zich nog al eens vergist. Niet alleen werden enkele letters in spiegelbeeld (dus leesbaar in de matrijs, een heel begrijpelijke vergissing voor een leerling) aangebracht, bv. de S'en en de N'en, maar ook smeten ze de volgorde van de letters door elkaar of vergaten letters zoals de M af te maken (dat werd dan I I).

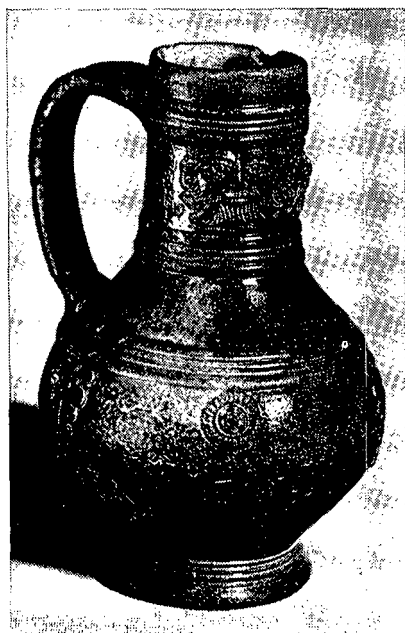
En het komt mij voor dat men een gemaakte fout wel trachtte goed te maken door samentrekking van een paar woorden. Enkele voorbeelden ter verduidelijking:

- a. 1550 DES HEREN WART BLEIFT IN EWICKHEIT
- b. 1580 DES HEREN WART BLEFT IN EWIC  
(in spiegelschrift)
- c. 1590 DES HEREN WART BLEINKEIT
- d. 1570 UNT GOT VILT SO IST IEIN SEIL
- e. 1590 WAN GOT VIL SO IST IEII SEILT
- f. 1590 WAN GOT WIL SO IST MEIN ZIL  
a t/m c en d t/m f betekenen hetzelfde
- g. 1580 IEIN GOTT BIS GENSTEIT RIUG IN DER  
HAH  
(mein Gott bis jenseits ruhig in der Höhe, of  
Himmel)
- h. 1580 GOT DEM SEI ALEIN DIE EHR  
En na al deze verootmoediging een beetje  
opkikking:
- i. 1570 ALAF FUR EINEN GUTEN DRUNCKE
- j. 1575 DRINCK WN EST GOT NIT FERGES  
En na die dronk en die opwekking, de overweging:
- k. 1590 WER VEIS OB ES WAR IST
- l. 1575 SENT PAVLVS EIN APOSTEL DES HEREN
- m. 1587 HISTORIA YOSEPH DEN SON JACOPS DEN  
MAN NENNET ISRAEL
- n. 1596 VITELLIUS GERMANICU

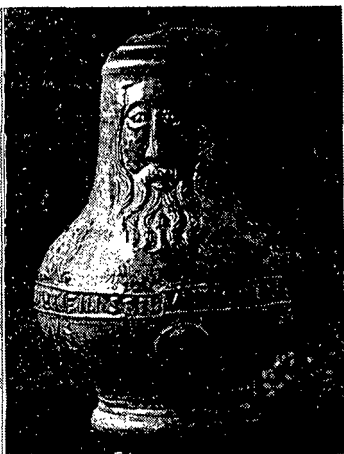
Vele van de drinkkruikjes zijn peervormig of wartelpeervormig, doch ook de kogelbuiken komen veel voor. De baardvormen zijn altijd golvend en gekruld in vertikale maar ook in horizontale strengen verlopend.

Fig. 2 is een peerbuikje dat waarschijnlijk in Keulen Eigelstein is gemaakt omstreeks 1570. De spreuk luidt vertaald: Zo God wil zal mijn doel zijn. verz. Baart, Spaarndam; foto: A. Janus, Heemstede; H: 12 cm.

Fig. 3. Een iets wartelvormig peerbuikje met een spreuk zoals a. aangeeft. Köln, Maximinenstrasse 1570. RMA NM 1738; H: 16,5 cm.



*Fig. 1 en 2.*



*Fig. 3.*

*Fig. 5, 4 en 6.*

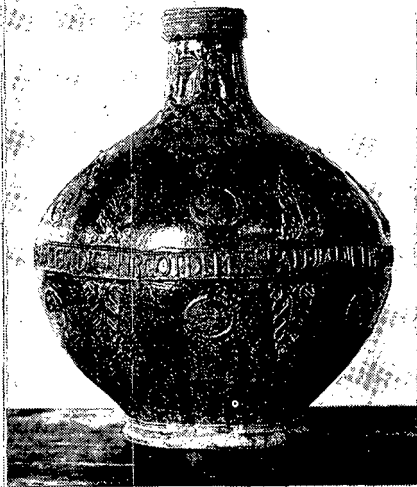


Fig. 4. Een grote kogelbuik op smalle voet, gemaakt in Frechen 1580. Het bovenstuk van de baard is met de knevel horizontaal in een scheiding gekamd en het benedenstuk bestaat uit een golvend middenstuk met aan iedere kant iets naar de buitenzijde verlopende strengen. Op de bovenkant van de buik zijn nog enkele roosjes geplaatst. De spreuk is als h. aangeeft.

RMA NM 5177; H: 37 cm.

Met schuin verlopende banden 1570—1610

#### *Ornament*

De barokke bloemen- en vruchtenranken zijn kenmerkend voor de witte of bleekgele eipeervormige, horizontaalgeribbelde kruikjes van Anno Knütgens uit Siegburg omstreeks 1570. De baarden zijn relatief lang, lopen puntig uit en worden gevormd door golvende strengen of krullende baardlokken. Meestal zijn ze niet hoger dan 20 cm.

#### *Lettering*

Uit een tijd, 30 jaren later stammen de grote kogelbuik-kruiken met schuine schouderbandjes, waarin spreuken in de trant van: *Drinck un Est und Got ferges nit*, al of niet gedateerd, voorzien van grote wapenmedaillons onder een dierenkopmasker en soms 9 cm lange bebaarde faunkoppen tussen de medaillons (zie ook 33, blz. 109, jg. XVI).

Alleen grote medaillons 1570—1770

Dit is van de gedeeltelijk versierde baardmankruiken wel de grootste groep. De medaillons kunnen zijn portret-, wapen- of bloemenreliëfs, met en zonder datering en met en zonder randschrift, al of niet in spiegelschrift. Per kruik kunnen dus zo'n 6 combinaties wel voorkomen. Een voorbeeld van een grote peerbuik op hoge standvoet is de beroemde kan van Jan Baldems Mennicken uit Raeren. De lange hals loopt uit in een schenktuit en daaronder bevindt zich een verwonderd kijkend mannengezicht met een lange zes-strengige baard in twee golven. In de bovenste golf bevindt zich in het midden een kruisvormige figuur en in de tweede golf tot verbazing blijkbaar van de baardman zelf, een tweede gezicht, dat tussen de strengen doorkijkt.

Dat zal je ook maar gebeuren zeg. De buik draagt aan weerszijden een portret met datering 1575 en een randschrift volgens l. en de initialen BM.

Voor de liefhebbers KGM E 2032; H: 30 cm.

In het Muiderslot kunt u nog een grote eivormige kan bewonderen, die waarschijnlijk omstreeks 1590 in Raeren is gemaakt. RMA 2177; H: 57 cm.

In deze groep behoort ook nog de baardman met de gesplitste baard van fig. 29, blz. 110, jg. XVI, die een gedateerd wapen-medailon draagt.

Fig. 7 geeft een voorbeeld van een brede kogelbuik met een mooi gedraaid oor en medaillons zonder datering, maar met randschrift in spiegelbeeld. Het is een kruik die omstreeks 1590 in Frechen is gemaakt (zie 35, blz. 108, jg. XVI). Het lijkt mij een soort carnavalskruik. Het randschrift ziet er volgens mij als volgt uit: GROSSEM LOREN DRAGEN POTD IM DEEL DAS MIR GADREN UND NAREN. En onder het uilenspiegel of narrenportret zo iets als: AUL GERUELN.

Fig. 5 is een afbeelding van een enigszins omstreden vierkantskruikje, dat waarschijnlijk omstreeks 1570 in Keulen Eigelstein is gemaakt, maar waar Frechen ook de eer voor zich opeist en dan gemaakt in 1565. Er zijn kleine portret-medailons zonder randschrift aan de zijkant, maar het vierkante snellen-achtige ondergedeelte is geheel versierd, zodat het moeilijk is dit kruikje in het in dit verhaal aangehouden systeem te plaatsen. Aan de zijkanten staat Wilhelm van Oraniën, met dit randschrift afgebeeld.

Fig. 6 geeft een fragment weer van een Frechense kruik uit 1600 ongeveer, getooid met medaillons zonder randschrift en zonder datering. Het fragment werd reeds aangegeven in afb. 43 op blz. 109, jg. XVI (foto: A. Janus, Heemstede).

Tot de grote groep kruiken met portret-, wapen- of bloemen-medailons zonder datering of randschrift, die van 1580—1770 werden gemaakt, behoren de peervormige met lange hals uit Frechen 1580.

De in fig. 8 afgebeelde kogelbuik werd omstreeks 1610 aldaar gemaakt (zie 34, blz. 10, jg. XVI) en is voorzien van het Wapen „Von der Lippe” en werd onlangs nog gevonden bij een oude ovenvondst in de Josephstrasze te Frechen (H: 18 cm).

Een ander exemplaar met een bastaardwapen met vierbladige in plaats van de echte met vijfbladige roos werd daar eveneens gevonden, versierd met een lobbenbaard. De „echte” heeft een typisch opstaande knevel en een lobbige wir-war baard. KGM E 1500; H: 23 cm.

Veel voorkomende wapens zijn die van de graven van Gelder en die van Gulik, van de stad Amsterdam, Keulen enz. Het wapen aangebracht op de ovoïde kruik van fig. 9 kan ik niet thuis brengen. Mocht een van de lezende heraldische deskundigen mij kunnen inlichten, dan graag. De kruik is vervaardigd te Frechen in 1700 of later. RMA NM 1450; H: 41 cm.

Op het terrein of erf van de gebroeders van den Bosch te Zevenhoven zijn nogal wat baardmannen gevonden, ongeveer

van 1580 af. Eén ervan laat fig. 10 zien. In Frechen, ongeveer in 1750 is deze ovoïde kruik gemaakt, versierd met een bloemmotief, waarschijnlijk een verbasterde vierbladige roos. verz. v. d. Bosch, Zevenhoven; H: 27 cm; foto: W. Conijn, Westerschelling.

Andere roosmedaillons, nl. vijf- en zesbladige met dubbele en driedubbele bladkransen stammen uit 1610, maar de afdrucken uit de oorspronkelijke matrijzen komen op de kruiken tot in de tweede helft van de 18e eeuw voor.

Tot slot als opvulsel tje de figuren 11 en 12, voorstellende een met 1662 gedateerd wapen van Keulen of Etten-Leur? en een niet gedateerde dubbele adelaar, die niet alléén van Groningen behoeft te zijn (foto's A. Janus, H'stede).

Ja, tot slot van de afbeeldingen, maar niet van het overzicht.

#### D. BAARDMANKRUIKEN ZONDER VERSIERSELEN

De eerste kruiken van dit type werden reeds omstreeks 1570 te Raeren gemaakt. Ze behoren dan tot de wartelperen of wartelkogels en dragen meestal naturalistische gezichten met prachtige golvende baarden in strengen en ook met b.v. twee gevlochten middenstrengen. De maker van deze kruiken zal Jan Emens wel geweest zijn. Deze groep baardmannen kunnen het beste onderverdeeld worden naar de baardtypen, zoals op blz. 105, jg. XVI reeds ongeveer werd aangegeven. In grote trekken werden kruiken dus alleen versierd met baardmangezichten met baarden

met golven 1570—1610

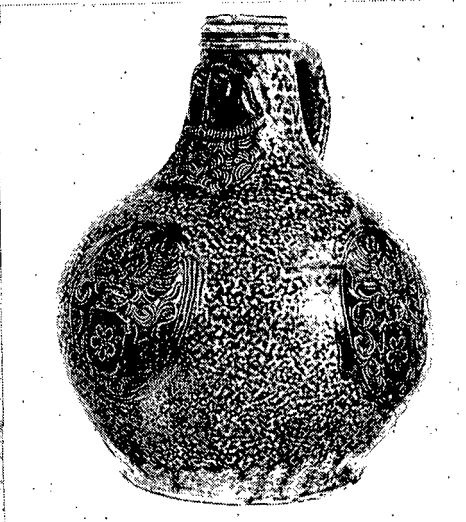
met lobben 1590—1650

met gebogen en rechte lijnen 1650—1770

#### E. GESTYLEERDE BAARDDRAGENDE KOPPEN

Deze groep zou voor het grootste gedeelte ook kunnen worden ondergebracht bij de geheel versierde kruiken. Tot de eerste kruiken van deze soort behoort de beroemde eivormige van Jan Emens uit 1587 met de spreuk zoals deze onder 3. C, m) werd aangegeven. Het oor is aan de aanzetting opgerold, hetgeen men in Raeren wel meer deed. onder de spreuk staat, onder ronde bogen in acht arkaden, de geschiedenis van Joseph.

Peter Emens, Engel Kran en Jan Baldems hebben dergelijke kannen te Raeren gemaakt van 1585 tot 1600 toe. Het andere centrum waar de ei- en schijfvormige kruiken werden gedraaid, lag in Westerwald en het versieren van de meestal slanke halzen met gestyleerde mensen- en dierenkoppen geschiedde daar van 1600 tot ongeveer 1660. Deze groep is zeker een aparte en uitgebreidere behandeling en beschrijving waard. Misschien komt dit nog wel eens, hoewel ik het meer een



*Fig. 7 en 8.*

*Fig. 9 en 10.*

*Fig. 11 en 12.*

onderwerp vind voor een keramisch tijdschrift. Nu volsta ik met u op blz. 103 en 111 van jrg. XVI te wijzen.

#### 4. **Herkomst**

Kunnen bepaalde kenmerken van de kruiken of de baardman-gezichten de plaats van herkomst nader aangeven?

Men zegt van wel, maar de geleerden zijn het zeker niet altijd met elkaar eens. Zonder partij te kiezen geef ik u objectief de meningen weer.

#### Gezichten

Wanneer vóór 1600 de knevels opwaarts krullen en de neuzen met minder dan het juiste reliëf, dus niet naar voren springend, zijn gevormd, dan zijn de kruiken in de ateliers te Köln-Eigelstein gemaakt.

Wanneer de baarden vierkant zijn en van onder recht afgesneden, dan komen de kruiken uit Keulen, Maximinenstrasse; met omgekrulde of afzonderlijke verticale lokken uit de Komödienstrasse.

Lopen de baarden spits toe dan komen ze uit Köln-Eigelstein. In Frechen maakte men ook in de begintijd, dus van 1560 af de baarden van onderen rond, terwijl tevens de baarden met middenscheiding in horizontale strengen werden verdeeld.

#### De Kruiken

##### *De halzen*

De halzen zijn in de begintijd meestal kort en boven de horizontale schenk- of drinkribbel geheel glad. In Keulen en Raeren zijn deze gladde randen in het begin al zeer kort. Zie b.v. fig. 10 op pag. 21 van vorige aflevering.

Na 1550 komt een enkele ingesneden lijn wel voor. Dat geldt ook voor die uit Siegburg. Geribbelde halzen komen in de 16e eeuw alleen in Eigelstein voor en na ongeveer 1580 ook in Frechen en daar blijven ze tot het einde toe.

##### *De oren*

De oren zijn in het begin wel ringvormig, maar worden omstreeks 1500 al geribbeld bandvormig. Zoals gezegd werden de oren van de Raerense kruiken wel opgerold aan de buik bevestigd.

##### *De buik*

Wat de buikversierselen betreft worden de geheel met roosjes of vruchtennoppen bedekte buiken meestal toegeschreven aan H. Wolters uit de Komödienstrasse; de middenband versiering

door bloem- en vruchtenranken aan hetzelfde adres en als deze laatste schuin verlopen, denk dan aan Siegburg.

### *De voeten*

De voeten zijn in de begintijd in Keulen en Raeren direct al geprofileerd en meestal geribbeld. Sommige deskundigen beweren dat de Frechense voeten altijd recht waren en direct overgingen in de buikwand. Ook in de begintijd, maar dat kan, zie fig. 14, op pag. 21 vorige afl., alleen waar zijn na ongeveer 1590. De geprofileerde voeten met zgn. vinger indrukken werden omstreeks 1100 reeds in Schinveld aan vaatwerk aangebracht. Nog uitgesprokener gebeurde dat in Siegburg van 1350 af, maar als kenmerk voor de baardman-kruiken uit Raeren kunnen deze soort gegolfde voeten eerst gelden van 1470 af. Ook voor de kruiken tegen het einde van de 16e eeuw te Raeren gemaakt zijn ze nog kenmerkend. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat in Raeren geen andere voeten, zoals in andere centra werden gemaakt.

### 5. Literatuur

- Nummering sluit aan op die van het artikel Baardmannen I.
20. Keramikkunde an der Josephstrasse in Mai 1967, *H. Schnitzler*, Lebendiges Frechen 22 Juli 1967.
  21. Vom Bardmannkrug zur Steinzeugindustrie, *Curt Brauns*, Bartmann Verlag Frechen.
  22. Rheinisches Steinzeug, die kleine Ausstellung 26-6/21-7-1967 KGM Köln.
  23. Krüge aus Töpfers Hand, *Dr. J. Wistinghausen*, Du-Montpresse Köln.
  24. Töpfer in Frechen, Stadtarchiv, *K. Göbels*.
  25. Meisterwerke des Hetjens Museums Düsseldorf.
  26. Das Raerener Töpferhandwerk, Töpferei Museum Raeren.
  27. 5 Eeuwen Nieuwkoop.

### 6. Overzicht

- |                                 |           |
|---------------------------------|-----------|
| A. GEZICHTSKRUIKEN              | 1470—1520 |
| zonder versiering               |           |
| met versiering                  |           |
| met radstempel                  |           |
| met radstempel en bladertakjes  |           |
| met doedelzak                   |           |
| B. GEHEEL VERSIERDE BAARDMANNEN | 1560—1610 |
| R a n k e n                     |           |
| eikelranken                     | 1500—1560 |

|  |           |
|--|-----------|
| rozenranken                                    | 1520—1560 |
| akeleiranken                                   | 1500      |
| andere bloemranken                             | 1540—1560 |
| <b>Bloemen medaillons</b>                      |           |
| rozen  | 1556—1558 |
| moerbeien                                      | 1550      |
| <b>Bloemen en grote medaillons</b>             | 1600—1610 |
| rozen en acanthus bladeren                     |           |
| <i>Portretmedaillons</i>                       |           |
| Portret met randschrift                        |           |
| Portret zonder randschrift                     |           |
| <i>Wapenmedaillons</i>                         |           |
| Wapen met datering                             |           |
| Wapen zonder datering                          |           |
| <i>Portret- en wapenmedaillons</i>             |           |
| (onderverdeeld als portret en wapen)           |           |
| <b>Blocmen, kleine en grote medaillons</b>     |           |
| rozen en acanthus bladeren                     |           |
| <i>Kleine portret en grote wapenmedaillons</i> | 1600      |
| Wapen met datering                             |           |
| Wapen zonder datering                          |           |

## C. GEDEELTELIJK VERSIERDE BAARDMANNEN

1540—1770

|   |           |
|---|-----------|
| <b>Horizontale middenband</b>                     |           |
| acanthusbladeren en portretmedaillons             |           |
| soms acanthus dubbel en horizontaal               |           |
| <i>Middenband met ornament versiering</i>         |           |
| schuine streep-punt versiering                    | 1550—1560 |
| golflijn - punt versiering                        | 1570      |
| bloem, blad, vruchten motieven, ranken            | 1540—1570 |
| idem met portretjes in de band                    | 1550      |
| idem met grote medaillons                         | 1570      |
| <i>Middenband met lettering</i>                   |           |
| spreuken zijn leesbaar                            | 1560—1580 |
| spreuken in spiegelbeeld                          | 1580—1590 |
| <i>Middenband geribbeld</i>                       | 1570      |
| <b>Schuin verlopende banden:</b>                  | 1570      |
| bloem, blad, vrucht ornamenten                    |           |
| <i>lettering, medaillons en andere versiering</i> | 1600—1610 |
| medaillons met datering                           |           |
| medaillons zonder datering                        |           |

## Alleen grote medaillons

zowel voor portret of wapens of bloemen  
zowel voor portret én wapens

*medaillon(s) met randschrift; leesbaar*

|                 |           |
|-----------------|-----------|
| met datering    | 1575—1690 |
| zonder datering | 1590      |

*Medaillon(s) met randschrift; spiegelbeeld*

|                 |      |
|-----------------|------|
| met datering    |      |
| zonder datering | 1590 |

*Medaillon(s) zonder randschrift*

(onderverdeeld volgens baard-type)

|                 |           |
|-----------------|-----------|
| met datering    | 1585—1700 |
| zonder datering | 1575—1750 |

## Veelkantskruiken

Driekantskruiken

Vierkantskruiken 1565—1570

## D. NIET VERSIERDE BAARDMANNEN 1570—1770

(onderverdeeld en volgens baard-type)

baard in minder duidelijk gescheiden  
strengen onderverdeeld

(de tussen haakjes geplaatste cijfers verwijzen naar  
voorbeelden in jg. XVI, blz. 96—113)

K = kleine gezicht en baarden; baardlengte 1, 5 à 3 cm

R = baarden aan de onderkant recht

L = lange baarden: 6, 5 à 12 cm

|          |           |              |
|----------|-----------|--------------|
| één golf | K 1540    | (10)         |
|          | 1570—1600 | (23, 24, 25) |

met horizontale

|                 |           |      |
|-----------------|-----------|------|
| middenscheiding | 1590—1600 | (36) |
|-----------------|-----------|------|

|             |             |      |
|-------------|-------------|------|
| twee golven | K 1540—1550 | (11) |
|-------------|-------------|------|

|  |           |      |
|--|-----------|------|
|  | 1600—1610 | (37) |
|--|-----------|------|

met horizontale lokken

|                |      |
|----------------|------|
| aan de zijkant | 1600 |
|----------------|------|

drie golven

baard in duidelijk gesplitste strengen

*vertikaal gegolfd*

één golf

|                 |           |
|-----------------|-----------|
| uiteinden recht | 1540—1550 |
|-----------------|-----------|

|                   |        |
|-------------------|--------|
| uiteinden gebogen | K 1540 |
|-------------------|--------|

|  |        |
|--|--------|
|  | R 1580 |
|--|--------|

|                   |           |
|-------------------|-----------|
| uiteinden gekruld | 1570—1595 |
|-------------------|-----------|

|   |             |      |
|---|-------------|------|
| twee golven                                     |             |      |
| uiteinden recht                                 | 1540        |      |
|   | L 1575—1680 |      |
| uiteinden gebogen                               | K 1540      | (11) |
|   | R 1575—1580 | (29) |
| uiteinden gekruld                               | 1500—1550   | (8)  |
|   | 1580        | (30) |
| drie golven                                     |             |      |
| uiteinden recht                                 | L 1570      |      |
| uiteinden gebogen                               | L 1575      |      |
| uiteinden gekruld                               |             |      |
| <i>horizontaal gegolfd</i>                      |             |      |
| <i>één golf</i>                                 |             |      |
| uiteinden recht                                 | L 1570      |      |
| uiteinden gebogen                               | K 1540—1550 |      |
| uiteinden gekruld                               | K 1550      | (16) |
|   | R 1570      | (28) |
| <i>gevlochten strengen</i>                      |             |      |
| recht gevlochten                                | 1520        | (9)  |
| rond gevlochten                                 | 1530        |      |
| recht en rond gevlochten                        | 1570        |      |
| <i>baard in afzonderlijke lokken</i>            |             |      |
| <i>lokken in licht gebogen lijnen</i>           | 1600—1660   |      |
| <i>gebogen lijnen</i>                           |             |      |
| in willekeurige groepering                      | 1570—1600   | (17) |
| in verticale strengen                           | K 1540      |      |
|   | R 1580      |      |
| <i>gekrulde lijnen</i>                          |             |      |
| in willekeurige groepering                      | K 1550      |      |
| in verticale strengen                           | 1550—1570   | (22) |
| <i>gebogen en gekrulde lijnen</i>               |             |      |
| in willekeurige groepering                      | 1580—1600   |      |
| in verticale strengen                           | R 1575—1595 |      |
| in horizontale strengen                         | 1550        |      |
| in schuine strengen                             | 1575        |      |
| <i>baard-knevel in twee gesplitste strengen</i> |             |      |
| rechte lijnen                                   | L 1650      |      |
| gebogen lijnen                                  | L 1750      |      |
| golven  |             |      |
| twee golven                                     | L 1597      | (32) |
| drie golven                                     | L 1600      |      |
| <i>baardharen gestyleerd tot lobben</i>         |             |      |
| middenlijn in lob                               | 1580—1600   | (42) |
| lijn naast lob                                  | 1630        |      |

|  |  |              |
|--|--|--------------|
| lijn in en naast lob   | 1590—1680  |              |
| reliëfpunt naast onderkant   | 1590—1650  | (43)         |
| en lijn naast lob  | 1600   |              |
| geen lijn in lob   | 1620   | (44)         |
| b o o g l i j n e n  |  |              |
| vertikaal  | 1650—1750  | (47)         |
| h o r i z o n t a a l  |  |              |
| terzijde van scheiding   |  |              |
| schuin   |  |              |
| terzijde van scheiding   | 1650—1770  | (50, 52, 54) |
| r e c h t e l i j n e n  |  |              |
| vertikaal  | 1650—1770  | (48)         |
| Zoals op blz. 57, jg. XVI (Beeldenstorm in pijpaaarde)<br>eveneens werd aangegeven moet de datering als volgt<br>worden gelezen: |  |              |
| 1510:  | in plaats van: begin van het eerste kwart van de<br>16e eeuw                                   |              |
| 1600:  | rond het begin van 17e eeuw, enz óf: omstreeks<br>1600   |              |
| 1597:  | jaartal van het enige bekende representatieve stuk,<br>dat in een medaillon b.v. is gedateerd. |              |

## E. GESTYLEERDE BAARDDRAGENDE KOPPEN

*1587—1700*

### D i e r e n k o p p e n

Leeuwenkoppen 1587—1660  
andere koppen

### M e n s e n k o p p e n

Mannenkoppen 1598—1650  
Vrouwenkoppen 1650—1700

## 7. Correcties Baardmannen (I)

Tot slot nog dit: wilt u in de jaartallen geplaatst bij de figuren in ons artikel „Baardmannen” zoals afgedrukt in „Westerheem” Jg. XVI, no. 3 de volgende correctie aanbrengen:

Fig. 25, 14 : 1560; fig. 26, 15 en 17 : 1570; fig. 27, 37 : 1956; fig. 28, 46 : 1680 en fig. 28, 50 en 51 : 1680.

## RECTIFICATIE

In „Westerheem" XVII, no. 1 (febr. 1968) blijken twee stukjes zetsel in de rubriek „Opgravings- en vondstberichten" verwisseld te zijn, waardoor in twee berichten een zeer storende fout is geslopen. Wanneer U het laatste gedeelte van het bericht onder Den Burg (Texel), beginnend met de laatste alinea van pagina 29 (eerste woorden: Het andere potje . . .) plus de bronvermelding omruilt met de laatste vier regels plus bronvermelding van het bericht onder Stegeren (gem. Ommen) op pag. 36 (eerste woorden: vorm kreeg het dorp . . .) zijn beide berichten in de juiste redactie hersteld.

Voorts gelieve U pag. 13 van genoemde aflevering, regel 9 en 7 van onderen te lezen: *d o r o s t a t*, resp. *Dorostat*, zoals op fig. 3 ook wel te zien is. Deze afbeelding is een reconstructie van het half uitgewiste opschrift, dat nog bijna volledig te zien is in de lichter gekleurde sporen. Interessant is overigens, dat een inwoner de naam van zijn stad zo gespeld heeft . . .

## REACTIES VAN LEZERS

Naar aanleiding van het voorwoord in *Whm*, XVI, nr. 6, over de vondst van Etruskische inscripties bij Cerveteri, schrijft mej. mr. C. Kannegieter (Middelburg, werkgroep Zeeland) ons nadere bijzonderheden over deze ontdekking, die in 1964 plaats vond. De leiding der opgravingen berustte bij prof. M. Pallotino, bij wie schrijfster in 1966, gedurende enige maanden colleges in de Etruscologie volgde aan de universiteit van Perugia. De gouden plaatjes met inscriptie — die slechts zeer terloops in ons voorwoord besproken konden worden — hebben oorspronkelijk deel uitgemaakt van een tempel (waarop zij met gouden spijkers waren bevestigd), door de tyran van Caere, Tefari Veliana gewijd aan de godin Uni, de Punische Astarte. Waarschijnlijk werd deze tyran, met militaire steun van het machtige Carthago, in het zadel geholpen. Op de plaats van de oude haven van Caere, Pyrgi, ligt thans het vissers- en badplaatsje Santa Severa.

De vertaling van de Etruskische tekst luidt:

„Deze gewijde plaats wordt opgedragen aan de heerserses Uni-Astarte, gemaakt en geschonken door Tebarie Welanas, de heerser over het territoir van Kisria, in de maand van de offerfeesten aan de zon, als een gift in het huis en op zijn kosten, omdat Uni-Astarte hem eigenhandig heeft gered in het derde jaar van zijn regering, in de maand van de dansen, op de dag van de begrafenis van de godheid. En mogen de jaren van het standbeeld van de godheid in haar tempel zo talrijk zijn als deze sterren.”

Door de vondst van deze inscriptie — de plaatjes bevinden zich in de Villa Giulia te Rome — is de nog steeds te geringe woordenschat van het Etruskisch weer iets toegenomen.

Onze dank aan mej. Kannegieter voor haar aanvulling!

H. J. C.

## LITERATUURBESPREKING

*Rijksmuseum G. M. Kam; museum van Romeins Nijmegen.* (Rijks-wijk Z.H., Ministerie van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk), 1967. 80 blz. Prijs f 4,50.

In het verslag van de jaarvergadering 1965 te Nijmegen noemde ik het Museum Kam het „Mekka van de provinciale Romeinse archeologie”, een in sommige opzichten wellicht flatteuze, maar toch niet geheel billijke vergelijking; slechts „ingewijden” n.l.

hebben tot Mekka toegang. Hetzelfde zou ik niet graag van Museum Kam willen beweren. Of toch . . . ? Als men er vanuit gaat, dat men d.m.v. een catalogus „toegang” krijgt tot een collectie (b.v. schriftelijke documenten, evenzeer echter corporele documenten), ja, dan ging, tot voor kort, de vergelijking toch wel op.

Tot voor kort . . . Enige tijd geleden n.l. is de lang verbeide nieuwe toegang tot het rijke bezit van het „museum van Romeins Nijmegen” verschenen. Een beknopte beschrijving van de rol, die Nijmegen in de Romeinse tijd als militair én cultureel centrum in onze gewesten heeft gespeeld (een samenvatting van de in de uit 1961 daterende tentoonstellingsgids „400 jaar Romeinse bezetting” opgenomen tekst?), benevens een drietal plattegronden, de lokale situatie tijdens de perioden 1 (ca. 12 v. Chr.—70 na Chr.), 2 en 3 (ca. 70—ca. 270 na Chr.) en 4 (ca. 270—ca. 400) weergevend, vormen een goede introductie tot de daaropvolgende beschrijving van de in 348 catalogusnummers ondergebrachte collectie.

A.W.N.'ers, die de weg naar het museum nog niet hebben gevonden, zij er aan herinnerd, dat niet alleen de Romeinse tijd, maar ook de prehistorie in de collectie van het museum vertegenwoordigd is.

Enkele kanttekingen wil ik niet achterwege laten:

— In de „verantwoording” dankt de samensteller voor de hem van verschillende zijden verleende hulp. Wáárom wordt deze samensteller nergens met name genoemd? De korte inleiding tot „het museum en de verzamelingen” is ondertekend door drs. V. V. M. Hubrecht, blijkens de toevoeging „directeur” uit hoofde van zijn functie. Dit maakt het niet waarschijnlijk, dat hij tevens de samensteller van de catalogus is.

— Als men de teksten van „400 jaar Romeinse bezetting” en de beknopte beschrijving naast elkaar legt, vallen enkele — voor het merendeel geringe — accentverschillen op, die mogelijk verklaard kunnen worden uit het feit, dat na het verschijnen van eerstgenoemde publicatie nieuwe feiten aan het licht gebracht zijn. Met belangstelling mag dan ook uitgezien worden naar de binnen afzienbare tijd te verwachten nieuwe druk van „400 jaar Romeinse bezetting”.

— Op blz. 24 wordt gesproken van Gallo-Belgisch aardewerk, op blz. 38 van Belgisch aardewerk; fibulae zijn nu eens mantel-spelden, dan weer kledingspelden.

— De bij de toekenning van prehistorische voorwerpen aan bepaalde cultuurperioden gehanteerde criteria corresponderen niet steeds met de eerder gegeven indeling van de prehistorie. Zo blijkt de Urnenveldenperiode te eindigen (blz. 71) tijdens de vroege ijzertijd (ca. 300 v. Chr.), terwijl in de op blz. 69 gegeven onderverdeling van de IJzertijd het begrip „vroege ijzertijd” niet voorkomt; daar wordt gesproken van Hallstatt- en La Tène-cultuur (resp. 750—450 en 450—50 na Chr.).

Het boekwerkje is typografisch fraai verzorgd en rijk met foto's geïllustreerd. Een uitgebreide literatuuropgave completeert het geheel. Al met al: Een bijzonder welkome uitgave, die het museumbezoek ongetwijfeld in gunstige zin zal beïnvloeden.

P. Stuurman.

*Zadoks- Josephus Jitta, A. N., W. J. T. Peters and W. A. van Es. Roman bronze statuettes from the Netherlands I: Statuettes found north of the limes. Groningen, Wolters, 1967. XIII, 140 blz. (Scripta archaeologica Groningana I). Prijs f 37,50.*

Vele A.W.N.'ers, die verleden jaar een bezoek brachten aan de monumentale tentoonstelling „Römer am Rhein” te Keulen, bemerkten tot hun niet geringe verbazing; dat een van de boeiendste

onderdelen van deze tentoonstelling werd gevormd door een Nederlandse inzending, n.l. een uit Noord-Nederland afkomstige collectie bronzen beeldjes. Hun verbazing zal nog stijgen, als zij — naar ik hoop, spoedig — het boekwerk, waarop ik in deze recensie de aandacht wil vestigen, ter hand nemen. De in Keulen geëxploiteerde beeldjes, 10 in getal, blijken n.l. slechts een — uiteraard met zorg gekozen — selectie uit de voornamelijk in de musea van Leeuwarden, Groningen en Assen aanwezige 38 specimen te zijn.

Het heeft weinig zin, nu al uitgebreid op de inhoud van bovenvermelde publicatie in te gaan. Zij vormt n.l. het eerste deel van een „trilogie”, waarvan deel 2 gewijd zal zijn aan de beeldjes, afkomstig uit Midden- en Zuid-Nederland. Deze indeling is zinvol, omdat het Midden-Nederlandse riviereengebied, gemarkeerd door de langs de Rijn aangelegde Romeinse verdedigingslinie, de limes, in meer dan één opzicht (politiek, militair, cultureel, economisch) een grens vormde tussen het ten noorden gelegen gebied, dat, behoudens een korte uitzondering (12 v. Chr.—28 na Chr.) tot het Vrije Germanië behoorde, en het min of meer geromaniseerde midden en zuiden van ons land.

De delen 1 en 2 moet men zien als een inventaris, waarin op minutieuze wijze de voorwerpen (voorstelling, vervaardigingswijze, afmetingen), vindplaatsen en vondstomstandigheden zijn beschreven, resp. zullen worden beschreven.

Fraaie foto's en vele bibliografische gegevens verhogen de documentaire waarde. In deel 3 zullen de auteurs pogen, de in de delen 1 en 2 beschreven beeldjes in een chronologisch, stylistisch, iconografisch en technologisch bepaald kader te plaatsen.

De voor mij liggende publicatie vormt een — qua inhoud en presentatie — kostelijk (en voor de meesten van ons mogelijk té kostbaar) bezit; omtrent de delen 2 en 3, waarvan ik de verschijning met ongeduld tegemoet zie, mogen hooggespannen verwachtingen gekoesterd worden.

P. Stuurman.

W. Groenman-van Waateringe: *Romeins lederwerk uit Valkenburg Z.H.* Groningen, Wolters, 1967. 221 blz. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Tevens uitgegeven vanwege de R.O.B. in de serie Nederlandse Oudheden, prijs f 20,50.

Als men de indrukwekkende literatuuropgave van bovenvermeld proefschrift doorneemt, valt het op, dat slechts weinig publicaties van enige omvang aan Romeins lederwerk zijn gewijd. Genoemd kunnen worden A. Gansser-Burchardt (Vindonissa), A. L. Busch (Saalburg, Zugmantel, Feldberg) en J. McIntyre & I. A. Richmond (Birdoswald). Wil men dus een studie gaan wijden aan Romeins lederwerk, dan komt men met de binnen- en buitenlandse literatuur niet zo ver; men moet, voorzover mogelijk, bestaande collecties ter plaatse gaan bestuderen. In Nederland zijn dat de collecties van Vechten, Velsen, Roomburg, Maastricht, Ouddorp, Arentsburg (onvindbaar dan wel onder de omwonenden verdeeld), Aardenburg en Utrecht (onvindbaar); in het buitenland voornamelijk die van de hierboven vermelde vindplaatsen. Een tijdrovende bezigheid, maar toch minder dan het bevochtigen, voorzichtig uitspreiden, opmeten, in tekening brengen en beschrijven van enkele honderden leerfragmenten. Het is goed dit te bedenken, als men het resultaat van deze omvangrijke arbeid in ruim 200 bladzijden ziet neergelegd.

Het belang van de Valkenburgse collectie schuilt niet slechts in haar omvang, haar voortreffelijke conservatie-toestand en haar scherpe datering (42—69 na Chr.), maar vooral in het feit, dat zij

een vrijwel volledig overzicht geeft van de uitrusting van de auxiliarii (hulptroepen) — i.c. de cohorts III Gallorum — van vóór 70 na Chr., een uit cultuurhistorisch oogpunt belangrijk gegeven. Het leger was bij de Romeinen de grootste leerafnemer: De uitrusting van één legioen immers vroeg honderden tenten en duizenden schilden. Er moet dan ook sprake geweest zijn van een omvangrijke leerindustrie; de korte houdbaarheid van ongelooide huiden, die vervoer over grote afstanden uitsloot, impliceert

1. dat de leerlooierijen niet ver van de huidenleveranciers verwijderd kunnen zijn geweest; archeologische gegevens bevestigen dit echter niet

2. een goed georganiseerde toevoer.

Het in Tacitus' *Annales* IV, 72—74 voorkomende verhaal van Olennius, wiens eis aan de Frisii, koeihuiden van het formaat van huiden van wilde runderen te leveren, in 28 na Chr. een opstand tot gevolg had, vormt een illustratie van het bovenstaande.

De Romeinse militair was zelf verantwoordelijk voor het onderhoud van zijn persoonlijke uitrusting en van de tenten; in militaire vestigingen verwacht men dus aanwijzingen van leerbewerking; in Valkenburg bestonden deze aanwijzingen uit . . . één benen naald.

De klassieke literatuur biedt weinig houvast m.b.t. de vervaardigingswijze van lederen uitrustingsstukken en vormt derhalve een gebrekkig uitgangspunt voor de interpretatie van de leerfragmenten. Opnieuw moesten dus „ongebaande" wegen worden begaan: Vrijwel alle fragmenten bleken gedetermineerd te kunnen worden door het onderkennen van de gebruikte zomen en naden. Een met zomen afgewerkt stuk leer is een voorwerp op zichzelf, een met naden afgewerkt stuk slechts een onderdeel; plaats en vorm van de naaigaatjes, draadindrukken, blijken van uitzonderlijk belang voor de toekenning van leerfragmenten aan bepaalde categorieën. De standaardisatie van het product (naden, zomen, versterkingen) en de zorgvuldige, gelijkmatige afwerking van het leer vergemakkelijken de determinatie in hoge mate.

Schrijfster onderscheidt 24 categorieën, waarvan ons het meest boeien de identificeerbare voorwerpen: Schilden en schildfoedralen, overige foedralen, tenten, zadels, beurzen, etuis, schoeisel en kleding. Over deze voorwerpen worden ons interessante bijzonderheden medegedeeld.

— Schilden en schildfoedralen: Het is niet steeds duidelijk of men te doen heeft met fragmenten van afneembare foedralen of van vaste leerbekleding. In ieder geval zijn alle fragmenten afkomstig van de voor auxiliarii kenmerkend geachte ovalen schilden en niet van de convexe, rechthoekige schilden der legionarii.

— Tenten: Gemiddeld 8—10 man deelden één tent; bezettingen van grensposten moeten zeer zeker van tenten voorzien geweest zijn met het oog op meerdaagse expedities in vijandelijk gebied; voor het vervoer van de zware tenten stond één lastdier per contubernium ter beschikking; op de Trajanuszuil zijn herhaaldelijk tenten afgebeeld. In Valkenburg is het mogelijk geweest, met gebruikmaking van literaire en archeologische gegevens een tent te reconstrueren: Grondoppervlak  $3 \times 3$  m, nokhoogte 1,20 m, bestemd voor 8 man.

— Etais: De functie is niet duidelijk. De afwerking suggereert eenmalig gebruik, b.v. ter overbrenging van iets, waarvan degene, die met het transport belast was, geen kennis mocht nemen en dat tegen mogelijke beschadigingen en vocht gevrijwaard moest worden. *Tabulae ceratae* met geheime instructies?

— Schoeisel: In Valkenburg komen vooral voor fragmenten van

caligae, specifiek soldatenschocisel. Kenmerkend voor het Valkenburgse schoeisel zijn de zgn. „gezwaaide” zolen, d.w.z. uitgebogen naar de buitenzijde van de voet, hetgeen wijst op een goed getrainde, sterk gespierde voet met hol voetgewelf, het „Gallische” voettype.

Vele malen wordt ons op deze manier een blik gegund „achter” de leerfragmenten. Tenslotte nog iets over de verspreiding der vondsten. Zij blijven vrijwel uitsluitend beperkt tot het noordwestelijk gedeelte van het vestigingsterrein: De intervalla achter de retentura van de castella I, Ia en 2, voorts ter plaatse van de centurioverblijven der acht hemistrigia, waarschijnlijk een gevolg van egalisatie- en ophogingswerkzaamheden t.b.v. castellum 2.

Een paar opmerkingen tot slot:

Op blz. 68 lezen we, dat schildfoedralen alleen op mars gebruikt werden en voor de aanvang van het gevecht werden verwijderd. Vraag: Waar werden ze opgeborgen?

Het leerwerk uit Velsen is, naar ik meen te weten, gedeeltelijk afkomstig uit een door de A.W.N. met veel zorg onderzochte werkput. Dit had m.i. wel vermeld mogen worden.

P. Stuurman.

In het onlangs uitgekomen deel 35 van Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, 1966, 172 pp. en talloze afbeeldingen, komen naast drie iets uitvoeriger opstellen, liefst 44 korte, zakelijke en meestal geïllustreerde berichten voor in de „Niedersächsische Fundchronik”, naast nog een 15-tal boekaankondigingen en besprekingen. Bijzonder interessant is een opstel van H. Drescher, Ein römischer Leuchter aus Salzhausen, Kr. Harburg, met parallellen o.a. uit Museum Kam te Nijmegen, een artikel van C. Ahrens over een grafveld met noord-zuid en oost-west gerichte graven te Ketzendorf, eveneens in Harburg bij Hamburg, een zeer korte notitie over een onbekend onderwerp: H. Hayen, over houten symbolische figuren aan een knuppelweg in Oldenburg, en een bericht over nieuwe vondsten uit het reeds bekende grafveld Helle in Oldenburg, door D. Zoller. Uit een korte inleiding over de monumentenbescherming in Oldenburg door H. G. Steffens, blijkt dat men bij onze burens ook niet altijd met succes strijdt tegen het monster „Verkeer”; ondanks alle moeite blijkt een nieuwe Autostrasse op 40 c.q. 100 meter (!) geprojecteerd te worden van resp. de Visbeker Bräutigam en Braut, de bekendste en zeer grote „hunebedden” in deze streken !

dB.

## DE A(A) VAN ARCHEOLOGIE (7)

Uit A. J van der Aa: „Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden ” bijeengelezen door P. Stuurman.

CASTELLUM-MENAPIORUM ( ). Plaats, welke, in de tweede eeuw onzer jaartelling, door Ptolemeus wordt opgegeven; als de hoofdplaats der Menapiërs. Naar men wil, zou het de vesting geweest zijn, waar Julianus de Saliers belegerde. Volgens het algemeen gevoelen was deze plaats gelegen, waar thans het d. Kessel, in Opper-Gelder, prov. Limburg, ligt, welks kasteel op de grondslager van het oude castellum zoude gebouwd zijn.

CASTELLUM-FLEVUM ( ). Voorm. kast. op het Hollandsche eil. Vlieland, waar, in het jaar 28 van onze tijdrekening, de Friezen den Romeinschen landvoogd Olennius belegerden.

**CASTRA-HERCULIS** ( ). Plaats, welke op de reiskaart van Peutinger voorkomt, als, in het Eiland der Batavieren gelegen, en welke vermoedelijk gezocht moet worden op of bij de plaats waar tegenwoordig Hervelt ligt. Onder de nieuwste Duitsche geleerden vindt men het *Castra Herculis Hervelt* genoemd; terwijl de menigte Romeinsche outheden, door onzen geachten medewerker, den heer O. G. Heldring, aldaar ontdekt op twee woerden, den *Koningshof* en den *Hoogenhof*, alsmede in eene buurschap *Groot- en Klein-Rome* genaamd, vooral op een stuk grond, de *Moordakker* gheeten, waar men wapenen, als ook vazen en schoteltjes van Romeinsch aardewerk gevonden heeft, hebben het wel buiten twijfel gesteld, dat *Hervelt* eene beroemde legerplaats der Romeinen geweest is. Het getal der gebrokene urnen is onbegrijpelijk groot; eene enkele heele ziet men thans in de pastorie te Hemmen, waar ook een schoteltje van *terra sigillata* bewaard wordt. Nog heeft dezelfde heer, in het jaar 1840, te *Hervelt* gevonden eenen, over den *Hoogenhof* loopenden, weg van keisteenen in *terra cotta* gelegd.

**CASTRUM-TRAJECTUM** ( ). Plaats, waar in het jaar 631, op bevel van Dagobert, Koning van Austrasië, eene kapel gesticht en aan den H. Thomas toegewijd werd, welke kapel naar alle waarschijnlijkheid de eerste christenkerk hier te lande geweest is. De plaats, waar zij gestaan heeft, is vermoedelijk het tegenwoordige *Utrecht*.

**CATHARINAKLOOSTER, St. (NH).** Voorm. klooster te Haarlem. Ter plaatse, waar dit klooster voormaals stond, heeft men in het jaar 1809 nog eenen toegemetselden grafkelder gevonden, bevattende het lijk van eenen Priester in plegtgewaad.

**CEVELUM** ( ). Plaats, die op de reiskaart van Peutinger voorkomt als op den weg van Nijmegen naar Tongeren gelegen. Sommigen willen haar in het tegenwoordige *Gennep*, prov. *Limburg*, wedervinden, anderen meenen, dat zij gelegen heeft, waar men thans het *Noordbrabantsche vl. Cuyk* aantreft, naam en ligging pleiten echter voor het d. *Sevenum*, in de prov. *Limburg*.

**CORBULO, Gracht- van** ( ). In het Lat. *Fossa Corbulonis*, kanaal dat de Romeinsche Veldheer *Cnejus Domitius Corbulo*, in het acht en veertigste jaar onzer tijdrekening, hier te lande, door zijne onderhebbende krijgslieden heeft doen graven, om daardoor de *Rijn* met de *Maas* te vereenigen. Sommigen meenen dat het de *Vliet* geweest zij, die van *Leyden* naar *Delft* loopt; anderen echter houden deze gracht voor eene doorsnijding, beneden *Wijk-bij-Duurstede*, om den *Rijn* met de *Lek* te vereenigen.

**CORBULO, Schans van** ( ). Sterkte door den Romeinschen Veldheer *Cnejus Domitius Corbulo*, hier te lande aangelegd, zonder dat men de juiste plaats weet op te geven, waar zij gelegen was, ofschoon sommigen, doch zonder grond, deze schans willen zoeken daar, waar tegenwoordig de stad *Groningen* ligt.

**CORIOVALLUM** ( ). Plaats, waarvan gewag wordt gemaakt in het reisboek van *Antoninus*, als hebbende gelegen in de tegenwoordige prov. *Limburg*. Sommigen willen deze plaats zoeken, daar tegenwoordig het geh. *Heer* ligt, anderen meenen dat zij gelegen heeft, daar waar men thans het kast. *Cortenbach* aantreft; weder anderen, en naar ons voorkomt, met meer waarschijnlijkheid, willen er het tegenwoordige *Valkenburg* voorgehouden hebben.

**CORTINGHUIS (Gr.)** Voorm. zeer beroemd kasteel in *Selwerd*. Sommigen beweren, dat het *Selwerderkasteel* en het *Cortinghuis* voor een en hetzelfde gebouw moeten worden gehouden; anderen, dat het twee onderscheidene kasteelen waren. Zie de argumenten voor het eerste gevoelen in den *Groninger Volksalmanak* van 1840, en voor het tweede gevoelen, in die van 1841. In beide is een kaartje

van den platten grond der beide kasteelen en van hunnen omtrek, op welke kaartjes naauwkeurig geteekend is, wat men op den grond nog kan zien, zoo de sporen van het Cortinghuis, als die van een tweede kasteel, nabij het klooster, waar, overeenkomstig het tweede gevoelen, het Selwerderkasteel dan vermoed wordt gestaan te hebben.

**CROOSWIJK**, Huis-te (ZH). Voorm. adell. huis . . . 1/4 u. N. van Rotterdam, aan de Rotte, naar men wil ter plaatse waar het oude duifhuis der Romeinen zoude gesticht zijn geweest.

**CRUPTORIX**, Hoeve. van ( ). Cruptoricut-Villa, plaats bij Tacitus vermeld, over wier ligging de oudheidkundigen het niet eens zijn. Het meest algemeene gevoelen is echter dat deze hoeve, in wier nabijheid 400 Romeinsche soldaten elkander ombragten: nadat het leger den vorigen dag door de Friezen, in het woud van Baduhenua, was geslagen, gelegen was in Gaasterland; ofschoon anderen, met minder grond haar willen zoeken, op eene plaats bij Enkhuizen, welke voor eeuwen reeds in de zee bedolven is.

**CUYK** (NB). Cuyk, in de oudste oorkonden Cuc genaamd, is bewoond geweest door de Romeinen, die aldaar eene sterkte langs de Maas zullen gehad hebben. Hoezeer dit door geene gelijktijdige schrijvers kan worden gestaafd, hebben de gevondene Romeinsche oudheden zulks in het zekere gesteld. In het jaar 1823 kocht de Herv. gemeente een bundel land aan, waarop een huis met tuin voor den Predikant werd gesticht. Bij de bouwing en bewerking van dit erf stiet men telkens op urnen, met deksels, op schaaltes, kannetjes, kruikjes, lampen, enz., waarvan eenige geheel zijn bewaard, en uit hun maaksel aantoonen, dat zij van Romeinschen oorsprong zijn. Ook heeft men er Romeinsche penningen, benevens een stuk van eene lans gevonden. Drie min. van de Romeinsche begraafplaats heeft men nog een Heidensch kerkhof ontdekt, blijkens de uitgegravene urnen.

**CUZEMER** (Gr). Voorm. klooster . . . onder en 1/2 u. Z.Z.W. van Oldekerk. Het gebouw is, omstreeks het einde der zestiende eeuw, openlijk voor afbraak verkocht geworden. Ter plaatse, waar het gestaan heeft, ziet men nog, ten Z.O. van de Cuserembalk of den vonder over het Wolddiep, eenen zandigen heuvel, 3½ bund. groot, van grachten en singels omgeven.

**DAASDONCK** (NB). Oude hofst. . . . 1 u. Z. van Ginneken, gem. Ginneken-en-Bavel, 1/4 u. N. van Galder; waartoe zij behoort. Het omwaterd huis, dat hier vroeger stond . . . is, in het jaar 1832, afgebrand en niet verder hersteld, maar de grachten zijn nog aanwezig.

**DAL-VAN-MARIA-EN-CATHARINA** (NB). Voorm. kloost. te Oisterwijk. Ter plaatse waar het gestaan heeft, ziet men thans nog de daartoe behoord hebbende oude muren opgebouwd tot eene heerenhuizing, met daaraan verbonden groote moestuinen, gelegen rondom in hare grachten.

**DELWIJNEN** (Ge). Vroeger moeten hier onderscheidene kasteelen gestaan hebben, alsmede een klooster der Tempeliers, waarvan de bewoners hier allen, even als elders, in eenen nacht zouden om het leven gebracht zijn, behalve een, welke zich niet in het klooster maar bij een ontuchtig vrouwspersoon bevond. De plaats, waar dit klooster zoude gestaan hebben en waar tegenwoordig niets meer te zien is dan de hooge heuvels, op welke het klooster vroeger stond, draagt nog den naam van Keeläf.

*(wordt vervolgd)*

## OPGRAVINGS- EN VONDSTBERICHTEN

Gaarne toezending aan H. J. Calkoen, Driehuizerkerkweg 22, Velsen, van krantenberichten en verder van alle gegevens, welke de lezers op andere wijze ter kennis komen.

In deze rubriek worden de volgende periodes bij de resp. desbetreffende berichten aangegeven\*):

Paleolithicum (P), Mesolithicum (M), Neolithicum (N), Bronstijd (B), IJzertijd (IJ), Romeinse tijd (R), Volksverhuizingstijd (+ Merovingische tijd) (V(+M)), vroege Middeleeuwen (v.ME), late Middeleeuwen (l.ME), Zestiende eeuw en later (ZEL).

### BERKUMMERBROEK, gem. Zwolle (O.) N.

Bij het graven van een bouwput voor een boerderij werd hier, ten n.o. van Zwolle, een vuurstenen bijl gevonden. De bijl moet vlak onder de humuslaag in het schone zand hebben gezeten. De bijl (l. 13,5 cm, grootste breedte 5,2 cm, grootste dikte 3,1 cm) is rechthoekig van doorsnede en vertoont de ruwe maakwijze, kenmerkend voor de Standvoetbekercultuur. Tot nu toe was in deze omgeving nog niets van deze cultuur aangetroffen.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 2, febr. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (J. F. van Regteren Altena).*

### DE MEERN (Utr.) R.

Op de Hoge Woerd is in augustus 1967 een zilveren munt van keizer Elagabalus (218—222) gevonden. Het is een vrijwel ongesleten antoninianus met diam. 20—22 mm.

Vz.: buste keizer met stralenkroon n.r.; IMP. CAES M AUR ANTONINVS AVG.

Kz.: Fides zittend n.l.; FIDES EXERCITVS.

De munt, geslagen te Rome, bevindt zich in een particuliere verzameling.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 3, mrt. '68.  
Archeol. Instituut der R.U., Utrecht (C. A. Kalee).*

### DENNENBURG, gem. Ravenstein N.Br) M.

Bij het leggen van een riolering op het erf van een boerderij, werden in een sleuf van ca. 10 m lang en 40 cm breed, zeven Merovingische potten, een kort zwaard, een lanspunt, een mes en een paardebit gevonden. Er moet zich hier een Merovingisch grafveld bevinden, waarvan de grafkuilen dicht bij elkaar liggen en rijk zijn aan bijgaven.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 3, mrt. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

### DOESBURG (Gld.) I.M.

Tijdens herstelwerkzaamheden aan de fraaie laat-Gothische kerk, konden in aansluiting op een onderzoek uit 1959—1960, aanvullende gegevens verkregen worden over het tufstenen bouwwerk dat aan de huidige kerk voorafging. Een bericht spreekt van een verplaatsing van deze aan St. Maarten gewijde kerk, kort na 1235, wegens voortdurende wateroverlast van de IJssel. De huidige standpaats midden in de stad ligt zo hoog, dat overstroming daar, zowel vroeger als nu, uitgesloten moet worden geacht. Zou het bericht juist zijn, dan vloeit daaruit voort, dat de tufstenen voorganger niet ouder

kan zijn dan het jaar 1235. Dit laatste is mogelijk, maar misschien kan het bericht ook anders worden opgevat, in dier voege dat tot een drastische ophoging der kerkvloer werd besloten en het gebouw zelf bleef bestaan. De vloer lag n.l. 1,40 m lager dan de tegenwoordige. Hoe dit zij, de plattegrond van de vroegere kerk die wij grotendeels kennen, doet wel zeer archaisch aan, indien deze pas kort na 1235 zou zijn verzezen. Het gebruik van tufsteen toen, behoort tot de uitzonderingen en zou eerder als secundair afbraakmateriaal te verwachten zijn geweest. Dit laatste is trouwens geschied bij de bouw van de 15e eeuwse toren en aansluitende zijschippartijen. Van een vroege bakstenen kerk werden geen aanwijzingen verkregen, evenmin als van een houten voorganger. Die tufstenen kerk was drieschepig met een toren aan de w.-zijde. Breedte middenschip: 7,20 m, beide zijschepen 3,20 m. Dikte fundering: 88 cm. Het middenschip reikte naar het o. enkele meters verder dan de zijschepen, alle drie met halfronde koorafsluiting. Na afbraak werden de pijlers van de nieuwe kerk op de grondvesten van de oude respect. op de buitenmuren geplaatst. De muurvlakken waren inwendig verlevendigd door lisenen, ook een vijftal in de koorabsis. De nieuwe toren kwam aan de w.-zijde van zijn voorganger, de scheiding van schip en koor ter hoogte van het o.-uiteinde der vroegere kerk. Vermoedelijk bleef deze nog enige tijd in gebruik tijdens de nieuwe bouw.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 2, febr. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (H. Halbertsma).*

#### EDE (Gld.) B.

Door de R.O.B. werd in okt.-dec. 1967 een restauratie uitgevoerd van vijf, door militaire activiteiten sterk beschadigde grafheuvels op de Drieberg, met medewerking van de Genie-Dienstkring.

Het onderzoek van kapitein H. J. Bollen in 1928 leverde in nagelaten notities weinig houvast op. Thans kon iets meer ontdekt worden. De A-horizon van het oude bodemprofiel tekende zich af als een min of meer vuile laag met een donker oranje-bruine kleur. De B-horizon was oranje-bruin, welke kleur ook één keer in het heuvellichaam werd waargenomen. Vóór de restauratie werd alles in tekening en foto's vastgelegd. Door sleuven kon de oorspronkelijke heuvelomvang en het talud bepaald worden. Daarna werden de heuvels weer opgeworpen en van een heidedek voorzien. Thans zijn weer de markante contouren van de tumuli zichtbaar vanaf de weg Ede—Arnhem.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 1, jan. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (R. S. Hulst en R. H. J. Klok).*

#### GELDROP (N.Br.) N, R, I. M.

In deze gemeente werden enige vuursteenklingen met geretoucheerde randen en vrij veel vuursteenafslag gevonden. De vindplaats ligt op de iets hogere zandweg langs de o.-kant van de Kleine Dommel. Waarschijnlijk is hier een neolithische nederzetting geweest. Ook z.w. van Geldrop werden herhaaldelijk vuursteenartefacten aangetroffen, alsmede scherven uit de Romeinse tijd en uit de late Middeleeuwen.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 3, mrt. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

## GRONINGEN (Gr.) v. M en I. M.

In het koor van de Martinikerk zijn voor de derde maal opgravingen verricht door de R.O.B. onder leiding van drs. H. Halbertsma. Men heeft daarbij de juiste omvang kunnen vaststellen van de 13e eeuwse baksteenkerk, die aan de huidige voorafging. Verder kwam in het koorgedeelte een 16e eeuwse grafkelder tevoorschijn van oude baksteen. Vermoedelijk betreft dit de grafkelder van bisschop Johannes Knijff, in 1561 als zodanig benoemd en in 1576 aan de pest gestorven. De grafkelder bleek in later tijd verstoord en er werden geen stoffelijke resten meer in aangetroffen. Een belangrijke vondst werd nog gedaan onder deze grafkelder aan de noordzijde. Hier kwam een rood zandstenen sarcofaag aan het licht, gedateerd midden 13e eeuw. Deze bevatte een vrij compleet skelet van een man van ca. 50 jaar. Er moeten nog meer van deze sarcophagen ter plaatse aanwezig zijn geweest, zoals uit gevonden resten bleek. Deze zijn echter later voor andere doeleinden gebruikt (vloerplaten, drempels e.d.). Bij eerdere opgravingen in het noorder dwarsschip der Martinikerk zijn ook boomkisten gevonden, door C-14 onderzoek gedateerd in de 2e helft van de 7e eeuw, dus vóór de komst van het Christendom.

*Winschoter Courant, 31 januari 1968.*

## HAPS (N.Br.) N, B, IJ + R + I. M.

De opgravingen op het Kamps Veld, in 1960 door de R.O.B. begonnen en vervolgens door het Instituut voor Prehistorie te Leiden voortgezet, zijn dit jaar afgesloten. Een akkeroppervlak van 4000 m<sup>2</sup> kon worden blootgelegd. Een aantal van de resultaten wordt hier vermeld:

De meest interessante periode vormt de IJzertijd (late Hallstatttijd, 6e—5e eeuw voor Chr.). Toen ontstond hier een nederzetting van rechthoekige, tweescheppige huizen (4,25 × 11 tot 6 × 18 m). Tenminste 13 plattegronden werden herkend. Uit de ligging is duidelijk dat zij niet gelijktijdig zijn. Van de gevonden aardewerkscherven is 60—70 % bsmeten; een aantal fragmenten draagt Kalenderberg-motieven. Identiek met aardewerk uit de Eifel, Hallstatt D. Verder fragmenten van glazen ringen en armbanden, gedateerd tussen 300 v. Chr. en begin jaartelling. Eén fragment, in een paalgat gevonden, wijst nog op bewoning in de late La Tène-tijd. Of de vondsten van Romeins aardewerk betekenen dat de bewoning ononderbroken tot de eerste eeuwen van onze jaartelling doorloopt, is nog een punt van discussie. Een relatie tussen deze nederzetting en het reeds eerder doorzochte urnenveld, blijkt nu gedurende de late Hallstatt-tijd te bestaan. Uit die tijd stamt de Kalenderberg-ornamentatie, een ijzeren dolk, pijlpunten, een „gekropfter Nadel” en een bronzen „scharflappige Wendelring”. Behalve het urnenveld werden grafmonumenten aangetroffen uit het laat-Neolithicum (Veluwe klokbeaker) en de vroege Midden-Bronstijd (drievoudige paalkransen, Drakensteinurnen). Nabij hoeve „de Kamp” werden waterputten uit de late Middeleeuwen aangetroffen.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 1, jan. '68.  
Instituut voor Prehistorie, Leiden. (G. J. Verwers).*

## HERPEN, gem. Ravenstein (N.Br.) IJ, N.

De Streekarchivaris alhier is in het bezit van fragmenten van twee urnen en twee bijpotjes, enige jaren terug gevonden bij afgraving van een perceel. Eén urn is zwart, gladwandig, bolvormig met naar buiten wijkende hals, die vloeiend in de

schouder overgaat. De andere doet sterk aan een Harpstedt-urn denken, rond de schouder vingernagelindrukken evenals aan de binnenzijde van de rand, waarvan de bovenzijde glad is. Meestal komt aan de onderzijde besmijting voor, maar hier is deze grofkorrelig. De bijpotjes, napvormig, zijn gladwandig, maar niet gepolijst. Datering: vroege IJzertijd. Uit de Herper duinen afkomstig is een bijl van grofkorrelig gesteente, geheel geslepen en met een bijna rechthoekige doorsnede met afgeronde hoeken. De bijl heeft brede platte zijkant.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 3, mrt. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

#### HEYTHUYSEN (L.) B.

In juli 1966 werd bij aanleg van een waterlozing een drietal urnen gevonden: een grote urn, een kleinere met twee oortjes en een bijpotje. De eerste heeft een bolle buik, vlakke bodem en verticale hals (h. 33,8 cm). De onderzijde van de buik is geruwd, de rest van de wand gepolijst. De tweede heeft een peervorm (h. 16,6 cm) met twee oren en een zwak ontwikkelde voet. Ter hoogte van de oren lopen over de schouder twee groeflijnen. Het bijpotje (h. 9,2 cm) werd bovenin deze urn aangetroffen. Plaatselijk lopen over de schouder twee groeven. In de beide laatste werd crematie gevonden. Door de vindsters werd rondom de urnen een donkerbruine verkleuring waargenomen. De geoorde urn vertoont in vorm en ornament veel overeenkomst met de noord-Nederl. „twee-orige terrinen”, met dien verstande dat deze geen voet hebben. Datering waarschijnlijk Hallstatt B. (800—700 v. Chr.).

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 1, jan. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort, (J. H. F. Bloemers).*

#### HILVARENBEEK (N.Br.) B, N.

Hier is, door hulp van een 85-jarige ploeger, de plaats terug gevonden waar in 1913 ongeveer 40 urnen naar boven werden geboegd, toen de hei voor bebossing werd ontgonnen. Waarschijnlijk is slechts een gedeelte van het urnenveld door de ploeg geraakt; een deel is nl. met een laag stuifzand bedekt, waarin de ploeg niet tot het oude oppervlak is doorgedrongen. Het terrein is op deze plaats nagenoeg geheel geëgaliseerd. Op twee andere plaatsen werden vuursteenartefacten, w.o. een stenen bijl gevonden. Gezien de hoeveelheid materiaal is een neolithische nederzetting waarschijnlijk. Er zijn nog te weinig gidsartefacten gevonden om het materiaal bij één der neolithische culturen in te delen.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 3, mrt. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

#### KESTEREN (Gld.) R + I.M.

Onmiddellijk ten w. van de bebouwde kom werden op de Prinsenhof door leden van de Historische Kring Kesteren e.o. talrijke resten van aardewerk en ijzeren voorwerpen uit de middeleeuwen aangetroffen (XII—XIV, XV). Tussen de vondsten bevond zich een 9 × 12 cm groot fragment van Franse kalksteen met Romeinse inscriptie. De letters zijn 4 cm hoog en behoren tot de eerste twee regels van een opschrift, luidend: (. . .) RA (. . .) / (. . .) M (. . .). Deze vondst kan allereerst in verband gebracht worden met de Romeinse occupatie, welke zich ca. 400 m westelijker bevonden heeft.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 1, jan. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (R. S. Hulst).*

## IJLST (Fr.) I. M.

Bij afbraak van twee huizen aan de n.-zijde van de Ee, een natuurlijk water dat het stadje („Yleke”) in zijn volle lengte doorsnijdt, werden enige bodemvondsten gedaan. De twee huizenrijen aan weerszijden van het water gebouwd, rusten op een walachtige verhoging, aangebracht op een veenlaag, die tijdens de eerste bewoning reeds met een laag brakwaterklei was overdekt. Naar de oudste aardewerkvondsten aantonen, ving deze bewoning in de 12e eeuw aan en IJlst zal zijn stedelijk karakter wel niet vóór de 13e eeuw hebben verkregen. Opvallend zijn de ligging van de voormalige St. Laurentius parochiekerk en de eveneens in de 17e eeuw gesloopte stinstoren, zetel van het hoofdmannengeslacht dat eenmaal hier regeerde. Beide bouwwerken lagen nl. aan het o.-uiteinde van de Ee, aan weerszijden juist tegenover elkaar. In het begin van de 15e eeuw maakten van Harinxma's uit Sneek zich met geweld meester van de stins en joegen het hoofdmannengeslacht uit de stad, waarna Sneek voorgoed de hegemonie over IJlst kreeg en dit stadje, in tegenstelling met Sneek, nimmermeer zijn 14e eeuwse omvang zou overschrijden. De bedoeling is, om komend voorjaar een bescheiden opgraving te verrichten op de plaats van de afgebroken St. Laurentiuskerk en op die van de stinstoren.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 2, febr. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (H. Halbertsma).*

## LEIDEN - ROOMBURG (Z.H.) R, M.

Bij graafwerkzaamheden in een tuin, ruim 1 km z.o. van het terrein waar de R.O.B. in 1962 een onderzoek instelde naar Romeinse bewoningssporen langs de gracht van Corbulo, werden een groot aantal Rom. en M.E. vondsten gedaan, resp. op 40—70 en 90—150 cm diepte. Onder het Rom. aardewerk vallen op: randfragment t.s.-kom Drag. 29 (Zuid-Gallisch, I b-c na Chr.), een t.s. bodemfragment Drag. 27 (Zuid-Gallisch) en een fragment van een ruwwandige kom met platte, naar buiten uitstekende rand. Verder een stuk dakpanstempel L . . . en een spiegelfragment van een lampje met voorstelling van twee strijdende gladiatoren. Een bijzondere vondst is een bronzen rechter oorbeschermer van een Romeinse helm van een moeilijk nader te bepalen type. Bovendien een verstelbare armband van bronsdraad en een bronzen lepeltje (l. 11,9 cm). Op hetzelfde terrein zouden elders verticaal en horizontaal geplaatste palen zijn waargenomen. Bij verkenning waren deze door hoge waterstand niet meer waarneembaar.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 3, mrt. '68.  
(R.O.B. Amersfoort (J. H. F. Bloemers)).*

## METEREN, gem. Geldermalsen (Gld.) R.

Bij grondwinning voor de aanleg Rijksweg 15 — de bovengrond bestaat uit klei en zandige klei — werd op één plaats van beperkte omvang, in zeer donkere klei, een groot aantal fragmenten van ongestempelde Romeinse dakpannen gevonden. In deze donkere bewoningslaag kwamen ook beenderfragmenten, een ijzerfragment, houtskool en aardewerkscherven voor, aangetroffen op een stortplaats na bulldozerbewerking. Op een belendende akker in het o. kwamen enkele scherven van ruwwandig Romeins aardewerk voor. Op hogere delen van het terrein viel bij boringen geen Rom. niveau waar te nemen,

wel in de z.w.-hoek van het noordelijk aangrenzende perceel, op een diepte van 0,40—0,50 m beneden het maaiveld (op 75 m afstand van de vindplaats). Slechts één scherfje is inheems, de rest Romeins, w.o. twee t.s.-fragmenten Drag. 27 en een t.s.-fragment Drag. 35/36, alsmede enkele stukken terra nigra. Datering: eind I, begin II.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 3, mrt. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (R. S. Hulst).*

#### MOERGESTEL (N.Br) N.

Bij het gehucht Broekzijde werd een concentratie van neolithische vuursteenartefacten aangetroffen. De vindplaats ligt ongeveer een km ten z. van de reeds eerder ontdekte concentratie.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 3, mrt. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

#### NIJMEGEN (Gld.) R.

In sept.-okt. 1967 is een middendruk-gasleiding gelegd, die loopt van de Koolemans Beynenstraat via de Berg en Dalseweg naar de Museum Kamstraat (o.-zijde) tot voorbij de kapel van het St. Canisiuscollege. De gegraven sleuf bood gelegenheid tot het doen van archeologische waarnemingen, vooral met het oog op de grachten aan de z.w.-hoek van de Romeinse legioensvesting(en). Als negatief resultaat werd in de omgeving van genoemd college, hoek Berg en Dalseweg—Mus. Kamstraat geen enkel spoor van een gracht gevonden.

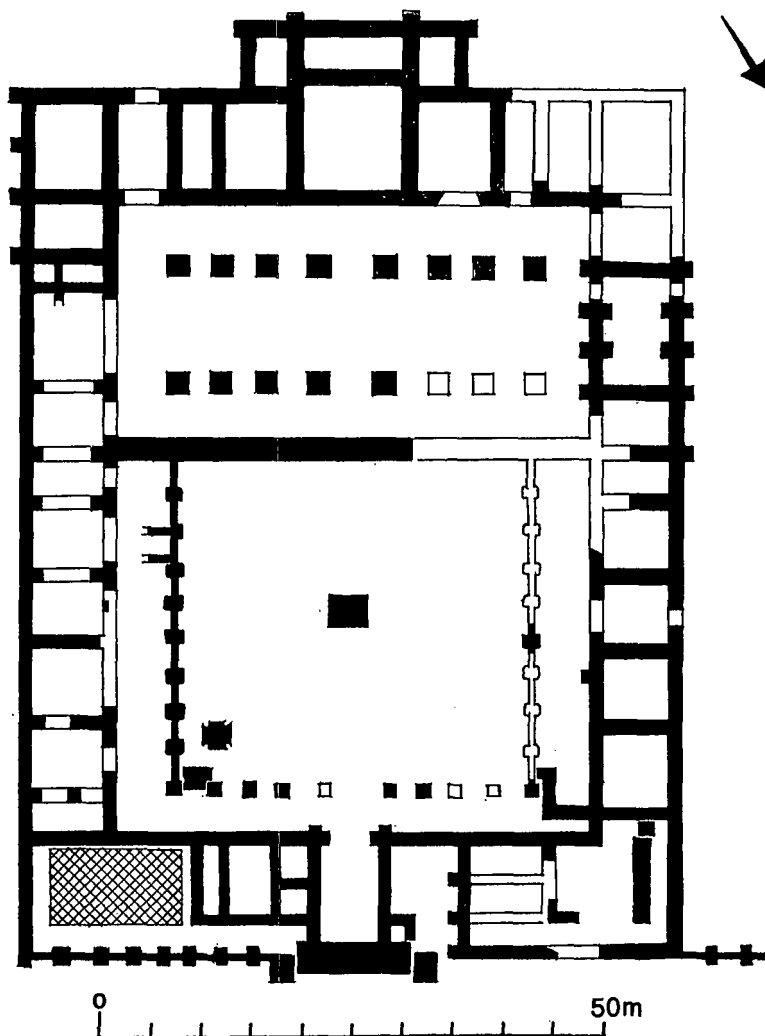
In de laatste straat, resp. op 10 en 20 m van de Berg en Dalseweg kwam een grotendeels complete terra-nigra-beker aan het licht en twee fragmenten van een aarden masker, op  $\pm$  50 cm onder het maaiveld. Van deze en de rest der vondsten volgt hieronder een determinatie.

Wellicht behoort een deel van het materiaal bij het grafveld CC uit de tijd van Claudius en Nero, maar de meeste scherven zijn wel afkomstig uit afvalkuilen uit de Flavische tijd (buiten de castra van het 10e legioen). Tot de vondsten in de sleuf Mus. Kamstraat behoren o.a.: veel aan elkaar passende fragmenten van een bolovale beker van glanzend zwarte terra nigra met smalle, naar buiten uitstaande rand, op lage voet en met ingedeukte bodem. Aan de buitenzijde een band met ingestoken wigversiering tussen twee paar rondom lopende diepe groeven. (J. H. Holwerda, *De Belgische Waar*, type 140). Twee grote stukken van dik, gladwandig, gepolijst en waarschijnlijk Holdeurs aardewerk, deel uitmakend van een met de hand gevormd, wel zeer vlak gezichtsmasker. Aanwezig van de linkerkant van het gezicht met de afgewerkte rand: een deel van het voorhoofd met rimpels, een open oog, een deel van de neus en een zware wangplooi of knobbel. Verder enige terra sigillata scherven, w.o. een randfragment met barbotineversiering (Drag. 35/36) en de bodem van een bakje (Drag. 27) met stempel NERRVS. Verder veel fragmenten van fijn en ruwwandig Holdeurs aardewerk, stukken van bekens en kommen van ruwwandig vaatwerk, scherven van bekens van geverfd aardewerk, waarvan sommige met zandbestrooiing of met gearceerde versiering. Een groot aantal aaneen passende fragmenten van het onderstuk van een grote kruik van gladwandig, geelwit aardewerk met graffiet: C(. .)IFIDELIS.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 1, jan. '68.  
Instituut O.G.A., Nijmegen. (J. E. Bogaers).  
Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen. (M. H. P. den Boesterd).*

*Legerplaats 10e legioen.*

In de eerste helft van 1967 is gegraven in de tuin van prof. dr. F. J. A. Kreuzer, Ubbergse Veldweg, hoek Huygensweg. In de voortuin werd de n. hoek van de stenen principia onderzocht, in de achtertuin de ingangspartij en de aan weerszijden daarbij aansluitende delen van de n.o.-vleugel. Aangevuld met het door Holwerda in 1917—1921 gevondene (nu onder het woonhuis), geven de ontdekkingen thans een vrij volledig beeld van de ingangszijde der laat-Flavische (eventueel „Traianische”) principia. Bezieet men de plattegrond, dan valt allereerst de asymmetrie op van de dit jaar onderzochte delen, terwijl de rest van het gebouw volkomen symmetrisch is. De voorgevel



*Fig. 13 (uit Nieuwsbulletin K.N.O.B., afl. 2, februari 1968).*

en de vertrekken daarachter zijn dit dus niet. Het linker gedeelte had blijkbaar een (ondiep gefundeerde) porticus; daarachter lagen enige vertrekken en een zware vloer van leem en stenen met sporen van opstaande wanden. De vroeger gedachte opvatting als de benedenvloer van een hypocaust is niet meer te handhaven. Het geheel heeft meer van een waterdichte laag onder de bodem van een waterbassin. Van een watertoevoer zijn overigens geen sporen gevonden. Rechts van de ingang is het buitenste fundament breder en dieper. Het heeft hetzelfde karakter als dat van de opgaande muren en heeft dus waarschijnlijk geen porticus gedragen. De binnenmuren daarachter zijn nog onregelmatiger van indeling dan die van de andere kant. Om de symmetrie van het front althans voor een deel te herstellen, zou men een muur met pilasters of halfzuilen kunnen reconstrueren. Opvallend is een opening tussen genoemde muur en de ingangspartij. Evenzo een breed fundament, evenwijdig aan de n.w.-buitenmuur. In de porticus rondom de binnenplaats loopt een tweemaal rechthoekig geknikt muurfundament. De opbouw is hier moeilijker te raden dan elders.

De ingangspartij zelf bestaat allereerst uit een plaat van kalkmortel van  $10,75 \times 2,65$  m, liggend op steenbrokken in leem. In de mortel zijn afdrukken van de grote steenblokken die erop hebben gelegen, evenals voetstappen van de mensen die deze neergelegd hebben. Het zijn afdrukken van vooral langs de randen genagelde zolen. Ongetwijfeld hebben de steenblokken een propylon gedragen, een portiek met 4 of 6 zware zuilen met een monumentale deuromlijsting. Tussen het afbraakpuin liggen veel brokken van een vloer van opus signinum. Aan weerszijden bevond zich een iets hoger aangelegd fundamentblok van  $2,35 \times 2,75$  m, dat 0,85 m naar voren uitsprong, ongetwijfeld voetstukken van grote beelden, vermoedelijk keizers (Nerva en Traianus?). Het meest oostelijke bevatte in de leemfundering nogal wat dakpanfragmenten, enkele met resten van stempels. Door vergelijking met beter bewaarde exemplaren was vast te stellen, dat twee ervan de tekst LXG droegen, met aan weerszijden een palmtak en een krans. Een derde was een deel van een minder vaak voorkomend stempel met het opschrift: LEX.X.G.P.F. LOV.

Een compleet exemplaar werd in 1928 bij de bouw van het huis hier gevonden.

Het belangrijkste van het fragment is dat de eretitels P(ia) F(idelis) van het 10de legioen te dateren zijn na 96. In de jaren daarna, tot 104; het vertrekjaar van het legioen, zelfs eventueel nog later, valt dus ook het voetstuk te dateren.

De ruimte achter de monumentale ingangsportiek, een soort vestibule (binnenwerks  $9,50 \times 5,50$  m) is open aan de zijde van de binnenplaats. Hoewel deze opening al door Holwerda gevonden was, zocht deze toch de hoofdingang niet hier, maar aan de n.w.-zijde. De twee stukken muur, waartussen hij de ingang aannam, behoren echter tot twee andere gebouwen, die niet met de principia verbonden zijn. Hiermede is de oriëntatie van de legerplaats een kwartslag gedraaid; bij het vinden van de poort aan de n.o.-zijde aan de bergrand, is hierop reeds ge-  
wezen.

Het principia-gebouw zelf behoort tot het z.g. forum-type. Na een binnenplaats van (binnen de porticus) ca.  $35 \times 32,5$  m, komt een basilica van ongeveer  $47 \times 23$  m. Daarachter ligt het vaandelheiligdom met zijn nevenvertrekken. Een kuil onder de vloerlaag van de „vestibule” was gevuld met fijne sliblaagjes.

Gedacht is aan waterafvoer uit de binnenplaats; enkele inheemse scherfjes in de slielagen wijzen misschien naar de Augusteïsche periode. Van oudere perioden was overigens niet veel te vinden. Vroeg-Flavische sporen ontbreken op deze plaats. Een paar overdwarse sporen van houten wanden behoren blijkbaar tot het vroeger reeds aangetroffen samenstel van „tabernae”, langs de veronderstelde Augusteïsche „via principalis”. In afvalkuilen uit die periode kwamen nog wat interessante scherven tevoorschijn. Verder waren er de te verwachten kleine aanvullingen van het prehistorische urnenveld. Sinds 50 jaar geleden Holwerda de een jaar tevoren door Daniels ontdekte castra begon te onderzoeken, is onze kennis zeer vermeerderd.

Onopgeloste vraagstukken zijn er nog steeds te over. Zo b.v.:

1. Het juiste beloop van de grachten in de drie verschillende hoofdperioden: de Augusteïsche, de vroeg-Flavische en de laat-Flavische, is nog grotendeels onbekend. Eventueel moet men nog bedacht zijn op secundaire fasen.

2. Urgent is verder het onderzoek van nog geheel onbebouwde vlakten; deze zijn in de laatste jaren sterk teruggelopen, maar belangrijke delen zijn nog steeds voorhanden.

3. Afzonderlijk moeten genoemd worden de sportvelden van het Canisiuscollege. Bij de aanleg zijn grote stukken diep afgegraven. Het is bekend dat er toen belangrijke delen onopgetekend vernield zijn, hieronder waarschijnlijk een stenen badhuis. Bedreigd zijn ook nog enkele andere schoolterreinen.

4. Het onderzoek van tuinen van vrijstaande huizen; de medewerking van bewoners en eigenaars is totnogtoe ideaal geweest. Bekend is echter, dat hier en daar bebouwing of heraanleg van tuinen dreigt.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 2, febr. '68.*

*Rijksmuseum van Oudheden, Leiden. (H. Brunsting).*

#### **RHENEN (Utr.) R.**

Inheems aardewerk uit het midden van de Romeinse tijd.

In de tuin van de heer B. de Kroon, Utr. straatweg 27, direct ten w. van Rhenen, zijn in okt. 1967 vondsten gedaan, die wijzen op de aanwezigheid van een nederzetting uit de Romeinse tijd. De vindplaats ligt tegenover het grote Frankisch-Merovingische grafveld op de uiterste rand van de n. Rijnsoever. De vondsten omvatten scherven van uit de hand gevormd aardewerk, enkele terra sigillatafragmenten, brokken hutteleem en stukken maalstenen van basaltlava. Verder werden enkele paalgaten en kuilen waargenomen. De inheemse scherven vormen een welkome aanvulling op het materiaal van Ermelo en Kootwijk (Whm. 1963); voorlopige datering: 2e—3e eeuw na Chr. De vondsten werden verzameld door de archeologische werkgroep van de ver. Flehite en zijn in de collectie van dat museum te Amersfoort opgenomen.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 2, febr. '68.*

*R.O.B. Amersfoort. (W. A. van Es).*

#### **TER APEL, gem. Vlagtwedde (Gr.). N, B.**

In de omgeving van de Vosseberg, ten o. van Ter Apel, werd in sept. 1967 tijdens het aardappelrooien, een vuurstenen bijtje, behorend tot de Standbekercultuur geoogst. Het is voor 4/5 deel grof bekapt, maar aan de snede geslepen en gepolijst. Totale lengte 11,6 cm, breedte top 2,5 cm, breedte snede 4,2 cm. De vondst deed tevens een geoorde bronzen hielbijl uit de kast tevoorschijn komen, die vijf jaar eerder op een aangrenzend

perceel bouwland was gevonden. Het blad is relatief kort en breed, veroorzaakt door secundair slijpen. Het object behoort tot het Westeuropese type en vindt zijn tegenhangers in n.o.-Nederland in geïmporteerde stukken uit een van de depots van Bargeroosterveld en in een losse vondst te Sleen. Datering: vroegste fase van de late Bronstijd (periode Montelius IV van de n.-Europese chronologie). De hielbijl vormt een belangrijke verrijking van de kennis van het schaars bekende bronzen materiaal uit deze periode. Totale lengte: 11,2 cm, de hiel 6 cm. Van de vindsters konden beide voorwerpen voor het Groninger Museum worden verworven.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 2, febr. '68.*  
*B.A.I., Groninger Museum (J. W. Boersma).*

#### TEXEL: De Waal (N.H.) **IJ, R + v. M.**

In januari 1967 is door de heer G. Gerrits een Romeinse munt gevonden op een hooggelegen akker ten n. van het dorp De Waal. Het is een denarius van Septimus Severus, kz. zittende Dea Caelestis op leeuw (B.M.C. p. 218, 335 v.v.), geslagen tussen 201 en 210 na Chr. (determinatie Kon. Penningkabinet). Reeds eerder zijn op dit terrein in omgeploegde akkergrond veel aardewerkscherven gevonden: hoofdzakelijk inheems materiaal uit de Romeinse tijd, daarnaast echter ook uit de IJzertijd en de Merovingisch (?)—Karolische periode.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 1, jan. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (W. J. van Tent).*

#### UTRECHT (Utr.) **R.**

Langs de Fortlaan werd een laat-Romeinse bronzen munt (aes III) gevonden van keizer Valens.

Vz.: buste van de keizer n.r.; D N VALEN(SPFA)VG

- Kz.: staande keizer met labarum in rechter-, een Victoria op globe in linkerhand; RES(T)I(TV)—TOR REI(P), in de afsnede: T (of P?) CONS(T). De munt, door de vinder geschonken aan het Prov. Utrechts genootschap, is geslagen te Arles, 364—367.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 3, mrt. '68.*  
*Archeol. Instituut der R.U., Utrecht. (C. A. Kalee).*

#### VECHTEN (Utr.) **R.**

Naar thans bekend geworden is werd in april 1960 op een akker nabij fort „De Burg” een vrij sterk gesleten denarius van keizer Vespasianus gevonden.

Vz. Kop keizer n.r. (IMP.) CAES. VESP. AUG. P.M.

Kz. Vesta, zittend n.l., tussen TRI—PO(T).

Het betreft hier hoogstwaarschijnlijk een denarius van het type RIC II, p. 20, nr. 49, met onderschrift IMP. CAES. VESP. AUG. P.M. COS. IIII, geslagen te Rome, 72—73 na Chr.

De munt bevindt zich in de verzameling van de vinder, de heer R. Ooyevaar te IJsselstein.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 1, jan. '68.*  
*Archeol. Instituut der R.U., Utrecht (C. A. Kalee).*

#### VELSEN (N.H.) **IJ + R + I. M.**

Aan de rand van de begraafplaats Westerveld, vlak ten w. van de spoorlijn Haarlem—IJmuiden, werden bij graafwerk door ons lid H. van der Mey in het duinzand twee cultuurlagen

Onze toekomst: steeds meer mensen, steeds minder ruimte. Hoe houden wij ons land bewoonbaar? Door de ruimte beter te benutten. De Heidemaatschappij kan u daarbij helpen.



**KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE HEIDEMAATSCHAPPIJ**

VERENIGING TEN ALGEMENE NUTTE

geconstateerd, die in n. richting afhelden naar de plaats waar zich thans nog een meertje bevindt. De bovenste, op bijna 1 m onder het maaiveld, bevatte M.E. scherven, w.o. Pingsdorf en kogelpotten. De tweede, ruim 0,5 m lager, bevatte geen scherven, maar vlak hieronder lagen fragmenten van Fries aardewerk, enkele botjes en een ijzerslak. Twee randscherven vertonen karteling aan de buitenzijde (2e eeuw?). Met deze vondst is de vijfde vindplaats van Fries vaatwerk vastgesteld over een afstand van 2 km, richting n.-z. (Min. Lelylaan—Duin en Kruidberg).

Even ten n. van laatstgenoemde werd in febr. '68 een diepe sleuf gegraven voor de aardgasleiding Voorschoten—Driehuis en in het profiel hiervan kwamen weer twee (mogelijk drie) cultuurlagen aan het licht. Het snelle verloop van de werkzaamheden liet geen nauwkeurig onderzoek toe, maar wel konden nog foto's en opmetingen worden gemaakt van twee gespitte akkers, dicht boven elkaar. De onderste was plaatselijk door sloten onderbroken, de bovenste — wat lichter van kleur — liep over de vulling hiervan heen. Beide bevatten, door elkaar heen, scherven van Pingsdorf, Paffrath en enkele Friese fragmenten, bovendien veel ijzerslakken.

Vermoedelijk hoort de bovenste bij het M.E. gehucht (1100—1573), zie Whm. VII, nr. 9-10, p. 82 e.v. en de onderste bij de al eerder geconstateerde Friese bewoning. Een toekomstige opgraving in een nabij gelegen terrein kan de situatie verduidelijken.

Op een dieper niveau bevindt zich plaatselijk een veenachtige laag, die waarschijnlijk identiek is met de „boemeranglaag”

te Velsen-N. (ca. 500 v. Chr.). In het duinterrein meer westelijk zijn in dezelfde sleuf de sporen ontdekt van een IJzertijd-nederzetting uit enige eeuwen vóór Chr. Naar wij hopen kan deze vondst nog nader onderzocht worden.

*Werkgroep A.W.N. Kennemerland-Velsen, febr. '68.  
(H. J. Calkoen).*

## I N H O U D

|  |               |
|--|---------------|
| Voorwoord . . . . .  | pag. 41       |
| <i>J. K. de Cock</i> : Chauken in Kennemerland (II) . . . . .            | pag. 42       |
| <i>F. H. W. Friederich</i> : Baardmannen tenslotte (fig. 1-12) . . . . . | pag. 45       |
| Reacties van lezers . . . . .  | pag. 58       |
| Literatuurbespreking . . . . .   | pag. 58       |
| De A(a) van Archeologie (7) . . . . .                                    | pag. 62       |
| Opgravings en vondstberichten (fig. 13) . . . . .                        | pag. 65       |
| Varia . . . . .  | pag. 44 en 58 |

Aan dit nummer werkten mede:

H. J. Calkoen, Driehuizerkerkweg 22, Velsen (N.H.).  
Dr. J. K. de Cock, Ocarinalaan 718, Rijswijk (Z.H.).  
F. H. W. Friederich, Lorentzkade 402, Haarlem.  
P. Stuurman, Volendamlaan 1094, Den Haag.

### INSTITUUT TUBANTIA

Van Breestraat 32, Amsterdam - Z.

Schriftelijke cursus ARCHEOLOGIE

Gratis prospectus op aanvraag.

Voor al Uw periodieken naar

**N.V. DRUKKERIJ DE RESIDENTIE**

Pletterijstraat 103, 's-Gravenhage, tel. 070-859347

1968/3

# WESTERHEEM



# WESTERHEEM

Tweemaandelijks orgaan van de  
 ARCHEOLOGISCHE WERKGEMEENSCHAP  
 VOOR NEDERLAND

Opgericht 6 september 1951: goedgekeurd bij Kon. besluit van 26 juni 1957 no 50

---

REDACTIE, Eindredacteur: Th. BROUNS. Redacteurs:  
 Dr. W. J. DE BOONE, Prof. Dr. H. BRUNSTING,  
 H. J. CALKOEN, C. R. HOOIJER, P. STUURMAN.

Redactie-adres: Postbus 233, Hilversum.

Administr. adres: Johan van Oldenbarneveltlaan 7, Amersfoort.  
 Secreteriaat der A.W.N.: Iordensstraat 61, Haarlem.  
 contributie ad f 10,— te storten op girorekening  
 577808, t.n.v. de penningmeester der A.W.N. te  
 Haarlem.

---

## OUD VONDSTBERICHT \*)

In het zondagsblad van het Handelsblad van 30 dec. 1866 staat een vondstbericht van de heer J. C. Frederiks te Oost-Kapelle. Het betreft twee verschillende denariën van keizer Lodewijk de Vrome (814—840), die als doopgeschenk zouden hebben gediend aan bekeerde heidenen.

„Ik vond er een tiental nevens elkander in een derringklaag” (een uitgegraven, aan plaggen gestoken veenlaag welke in brand gestoken werd, waarna de met zeewater overgoten as zout opleverde). „die van onder de duinen komt terplaatse waar vermoedelijk de buurt Rykedane (onder Oost-Kapelle) geweest is, doch welker juiste plaats thans onbekend is. Dezelfde plaats staat wel eens op oude kaarten als „de woningen der oude Gothen”. Deze woingen liggen in een duindal bovenop een vermoedelijk oeroude begraafplaats. Een menigte daar gevonden potscherven zijn van Frankische oorsprong. De munten die opgegraven worden zijn meestal gouden, zilveren en koperen van Engelschen oorsprong, uit de 12e, 13e en 14e eeuw.”

Voorts wordt vermeld dat het Munten- en Penningenkabinet van de Leidse Hogeschool vermeerderd werd door aankoop van zilveren en koperen legpenningen en kapitale zilveren medailles.

---

\*) Mededeling van de heer C. A. L. Sander te Amsterdam.

## VAN DE REDACTIE

Bizonder opmerkelijke lezers hebben misschien al dadelijk bij het opslaan van de eerste pagina van deze aflevering ontdekt, dat in de vaste kop van ons verenigingsorgaan een redacteur minder vermeld staat, dan tot dusver, n.l. de heer Th. de Vries. De heer De Vries heeft ons medegedeeld, dat hij door overdrukke werkzaamheden niet langer in de gelegenheid is, een redacteurschap voor „Westerheem” waar te nemen. Iedereen die zelfs maar terloops een indruk kan krijgen van de journalistieke en publicistische activiteiten van onze vriend De Vries, zal kunnen onderschrijven, dat hier sprake is van een afscheid omdat het nu eenmaal niet anders gaat. De Vries heeft een zeer groot aantal jaren deel uitgemaakt van de „Westerheem”-redactie. Dat mede door zijn aandeel ons „Westerheem” geworden is tot wat het is stemt tot erkentelijkheid. Gelukkig kregen wij de toezegging, dat hij in de toekomst ons gaarne nog eens met een bijdrage van dienst zal zijn, als dat binnen zijn bereik ligt. We nemen daar dankbaar nota van en wensen de heer De Vries veel succes in zijn drukke werkkning. Wij hopen u spoedig te kunnen melden, wie de opgevallen plaats ter redactie zal gaan innemen.

Th. B.

## PALAEOLITHISCHE JAGERS OP HET WESTELIJKSTE PUNTJE VAN NEDERLAND ?

door

J. P. VEERMAN

(Fig. 1)

Op 10 april 1966 zocht Bart Johan Pieter Veerman, oud 10 jaar, met zijn neefje fossiele haaietanden op het strand te Cadzand, ter hoogte van het badhotel „Noordzee”.

Teruggekomen liet hij enkele gevonden kleine exemplaren bewonderen. Tenslotte deelde hij mede: „Vader, ik heb voor jou ook nog iets leuks gevonden.” Dat bleek tot mijn verbazing te zijn een fraaie silex (fig. 1, afb. 1).

Het vuursteen artefact maakt — naar de heer A. Wouters te Lent vaststelde — een jong palaeolithische indruk; spits aangezet in steil retouche; de kling heeft gebruiksretouche aan beide kanten. Het heeft geen transportsporen.

Het materiaal bestaat uit maximaal donkere, micro-kristallijnen silex, welke aan de Kanaalkust meer voorkomt.

Niet onmogelijk is het ook dat het stuk behoort tot het

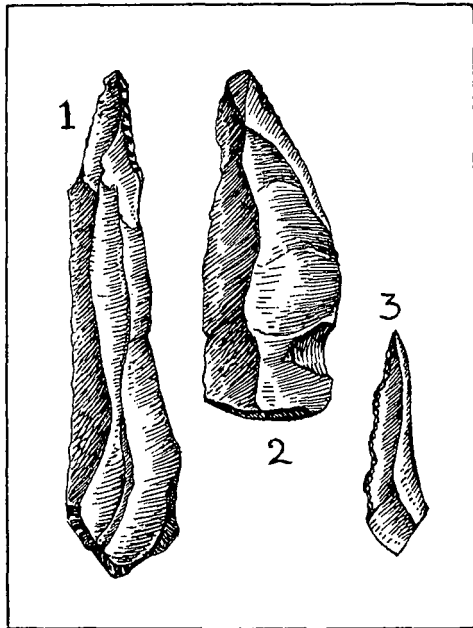


Fig. 1, afb. 1, 2 en 3.

mesolithicum waarvan soortgelijke stukken in de buurt van de Schelde meer landinwaarts gevonden zijn.

Als het echter jong-palaeolithicum is, zou het in het milieu van de Tjongercultuur (ca. 10.000 voor Chr.) thuis horen, maar het voorwerp is niet significant genoeg om een definitieve juiste conclusie te kunnen trekken. Daarvoor zou men meer aanknopingspunten moeten hebben.

Enkele maanden later werd door Theo Veerman het hiervoor als fig. 1, afb. 3 getekende artefact gevonden, hetgeen nog iets sterker de gedachten in de richting van de Tjongercultuur doet gaan.

Bovengenoemd materiaal zou aangevoerd kunnen zijn door de Schelde. Dit lijkt echter niet zeer waarschijnlijk daar geen van de drie stukken transportsporen vertonen.

Wel werden in het voorjaar 1966 bij een storm meters duin weggeslagen, waardoor de veronderstelling dat het materiaal uit de oude strandwal is vrijgekomen veld wint.

# HET FRAGMENT VAN EEN VELUWSE KLOKBEKER UIT MIJNSHERENLAND (Z.-H.)

door  
G. J. VERWERS

(Fig. 2—3)

Talrijk zijn de gegevens die wijzen op de kontakten die er in vrijwel alle perioden van de Europese prehistorie over vaak grote afstanden tussen bevolkingsgroepen hebben bestaan. De Egyptische faience-kralen in het snoer van Odoorn, de Etruskische snavelkan van Eigenbilzen, het Keltische glas in de Friese terpen, het zijn willekeurige grepen uit een lange rij voorbeelden. Ze worden intrigerende problemen, wanneer men zich bedenkt dat het mensen waren, die er voor zorgden dat deze voorwerpen dwars door Europa werden getransporteerd. Vragen komen bij ons boven: Wat was hun beweegreden? en: wat leverde het hun op? en: wanneer? en: hoe?

Deze laatste vraag naar de verkeerswegen waarlangs de voorwerpen werden getransporteerd houdt ons hier bezig. Enkele jaren geleden trof de heer W. F. A. Guilonard uit Dordrecht scherven van aardewerk aan in grond, welke door

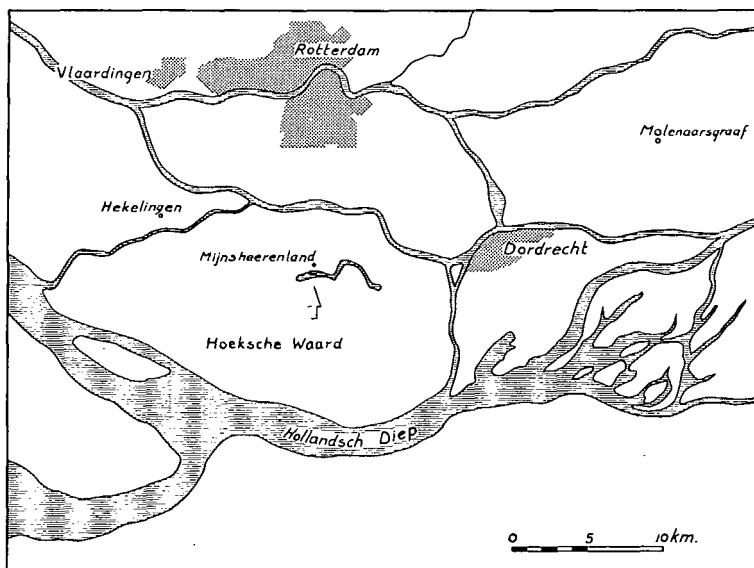


Fig. 2: Vindplaats van het klokbekerschertje uit Mijnsheerenland (Z.-H.). Tekening: Baldi Dekker.

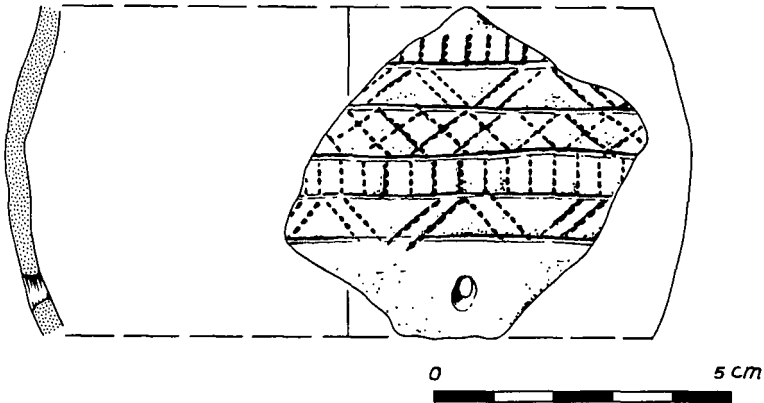


Fig. 3: Fragment van Veluwse klokbeke, gevonden te Mijnsheerenland (Z.-H.). Tekening: Baldi Dekker.

een baggermolen uit de Binnenbedijkte Maas, juist ten zuiden van Mijnsheerenland (Z.-H.) naar boven was gebracht. Via de heer G. Kortebout van der Sluis kwamen de vondsten terecht op het Instituut voor Prehistorie te Leiden. Wie schetst onze verbazing toen daar temidden van wat Romeins en Middeleeuws aardewerk plotseling een fragment van een klokbeke op tafel lag! Het betreft hier een wandscherf van een beke van het Veluwse type (van der Waals type 2 I d-f). De versiering is aangebracht met een getande spatel. De wanddikte bedraagt 4 mm. De kleur van de scherf aan het oppervlak zowel als op de breuk is zwart\*).

Deze zwarte kleur, zo afwijkend van de oranje tot lichtbruine tinten die we van de meerderheid van de bekera kennen, deelt deze vondst met de beide standvoetbekera uit de Wieringermeer en de scherven uit Zandwerven. Zoals F. C. Bursch (1933) veronderstelde (met enige voorzichtigheid gevolgd door J. D. van der Waals, 1955) kan deze afwijkende donkere kleur zijn ontstaan door het vochtige milieu, waarin het aardewerk later terecht kwam. Deze verklaring zou ook gebruikt kunnen worden voor de scherf uit Mijnsheerenland, die uit de ondergrond van de Binnenbedijkte Maas kwam.

Misschien lijkt het vreemd in dit deel van ons land neolithische overblijfselen aan te treffen. Rondom Mijnsheerenland liggen polders met afzettingen uit veel latere tijd. Is het klokbekerscherfje niet afkomstig van verder oostelijk gelegen gebieden, de Veluwe of Nijmegen, en door de rivieren naar hier gebracht? Hoewel het oppervlak en de randen van het scherfje inderdaad slijtage vertonen, zoals men na rivier-

\*) Een (reparatie?) gaatje werd na het bakken door de wand geboord.

transport mag verwachten, geloven wij niet dat dit soort aardewerk een zo lange reis door de rivier zou overleven. Bovendien ligt de vindplaats in het hart van de Hoekse Waard, waar onder een dun dek van jongere afzettingen, sedimenten o.m. uit het laat-neolithicum bewaard zijn (Toelichting Bodemkaart Blad 43 Oost). L. J. Pons (zie Altena 1963) tekent ons dit mondingsgebied van Rijn en Maas in die periode als een Biesbosch-achtig landschap met uitgestrekte moerassen, doorsneden door rivierarmen. Langs deze waterlopen vormden zich hogere, zandige oeverwallen welke begaanbaar en bewoonbaar waren.

Wat zochten de makers van klokbekers in dit natte rivierengebied? Het lijkt weinig voor de hand te liggen, dat deze groep, die we haast automatisch met de zandgronden van de Veluwe en Drente verbinden, dit lage landschap als woonplaats opzocht. Men zou denken dat ze slechts noodgedwongen hun veilige droge gebieden hebben verlaten en haastig het gevaarlijke moeras zijn doorgetrokken. In dat geval betekent de scherf van Mijnsheerenland een spoor dat de weg markeert waarlangs ze gingen. Het ligt voor de hand: oeverwallen en stroomruggen vormen een aaneengesloten systeem van zandruggen, waarover het moeras doordringbaar is. Meerdere vondsten lijken het bestaan van deze weg te bewijzen. Klokbekerscherven zijn op een aantal plaatsen in de Betuwe gevonden; ze komen voor in de Bommelerwaard en de Alblasserwaard (Modderman 1949, 1955). De reeks wordt in het westen afgesloten door de vondsten te Vlaardingén (Altena 1962).

Als de steentjes gestrooid door Klein Duimpje lijken de klokbekerscherven de weg te markeren waarlangs hun gebruikers gingen. Van Klein Duimpje kennen we tenminste de reden van zijn tocht. Maar waarom zouden de klokbekers op weg zijn gegaan? En waarheen? Had hun reis te maken met de koperindustrie, welke ze volgens J. J. Butler en J. D. van der Waals (1966) kenden? Hoewel niet uitgesloten, kan het niet de enige reden zijn geweest. De klokbekerfragmenten uit Vlaardingén behoren immers tot het maritieme type, dat volgens Butler en van der Waals in ons land nog niet met de metaalbewerking in verbinding is te brengen. Dat de vondsten in het riviergebied de weg aangeven, waarlangs de klokbekers ons land binnenkwamen is erg onwaarschijnlijk, omdat de scherven tot typologisch vroege zowel als late bekera behoren. Waren de reizigers op weg naar Engeland, waar inderdaad invloeden vanuit Nederland aanwezig zijn?

Waarschijnlijk maken we het ons te moeilijk. De verspreidingskaart, welke J. D. van der Waals (1964) publiceerde

toont ons namelijk de aanwezigheid van klokbeeklieden in het uiterste westen van ons land. Oostwoud (van Giffen 1961), Lisse en Hillegom (Bursch 1933), Voorschoten (Glasbergen 1967) en Monster (Glasbergen 1965) leverden materiaal uit deze periode. Interessant is dat het hier, met uitzondering van Lisse en Hillegom, gaat om nederzettingen! Men woonde op de droge strandwallen en zandruggen. En nu herinneren we ons dat ook de vondsten in Vlaardingen, aan het einde van de oost-west lijn als nederzetting werden geïnterpreteerd (Altena 1962). Te Molenaarsgraaf, in de Alblasserwaard vond L. P. Louwe Kooymans huisplattegronden uit de klokbeekertijd; vlakbij lagen de graven uit dezelfde periode (Nieuwsbull. KNOB 1966, p. 123 en 1967, p. 114). Verder oostelijk, nog steeds in het rivierengebied onderzocht R. S. Hulst een gelijktijdige nederzetting te Dodewaard (Nieuwsbull. KNOB 1967, p. 64).

Onze aanvankelijke verklaring voor de aanwezigheid van het klokbeekerscherfje in Mijnsheerenland komt op losse schroeven te staan. Blijkbaar werden lang niet alle vondsten in het rivierengebied op doortocht verloren of weggegooid. Het „natte” gebied werd bewoond. Het lijkt in tegenspraak met ons traditionele beeld van de klokbeekerbevolking. Het stuifmeelonderzoek leert ons, dat deze groep bestond uit boeren, die een gemengd bedrijf uitoefenden. De verspreidingskaart van klokbeekers wijst op hun voorkeur voor zandgrond als akkerland. Hoe konden ze dan in het lage land boeren?

Wanneer we de zandgronden beter bekijken wordt alles duidelijker. Immers, al liggen de zandgronden van Midden- en Oost-Nederland hoger ten opzichte van de zeespiegel dan de zandgronden van de wallen en ruggen in het Westen, toch kennen ook de „hoge” zandgronden grote verschillen in vochtigheid. In een studie over het verspreidingsbeeld van de beekerculturen op de Veluwe wees P. J. R. Modderman (1964) erop, dat deze neolitische boeren voorkeur hadden voor bepaalde gebieden. Duidelijk meden zij de hoogste en dus droogste zandgronden. W. van Zeist (1963) concludeerde op grond van stuifmeelanalyses, dat de grafheuvels van de klokbeekerperiode, en dus waarschijnlijk ook hun nederzettingen vaak in de buurt van lage, natte gronden voorkwamen.

Met deze gegevens van de „hoge” zandgronden voor ogen blijken de verschillen tussen het door de klokbeeklieden gekozen woonmilieu in de kuststreken, het rivierengebied en de rest van ons land beduidend kleiner te worden. De nabijheid van lage vochtige gronden blijkt nu noodzakelijk te zijn voor een goede uitoefening van het boerenbedrijf van deze groep.

Met enige nonchalance kunnen we stellen dat blijkens de

verspreidingskaart van klokbekervondsten alle bewoonbare (lees: bruikbare) gronden in gebruik waren. Tussen de overblijfselen van de nederzettingen in ons land bestaat een grote overeenkomst, wat wijst op goede contacten tussen de verschillende groepen. En daarmee komen we terug op onze eerder genoemde weg door het rivierengebied, die dus toch wel bestaan moet hebben. Hij verbond de groepen in West-Nederland met die in het oosten. Belangrijk is, dat deze weg niet wordt gereconstrueerd aan de hand van losse, toevallig verloren voorwerpen, maar wordt aangeduid door in het gebied zelf gelegen nederzettingen. De reis door het rivierengebied was een tocht van hoeve tot hoeve. Het lijkt ons een voorwaarde voor iedere prehistorische route.

Dat deze weg langs Rijn en Maas een veelgebruikte is werd reeds door verschillende schrijvers verondersteld \*). J. J. Butler (1963) leidde zijn bestaan af uit de vondsten van Wageningen en Bennekom, en de verspreiding van Ierse bijlen in Nederland. Voorwaarde zou o.i. weer zijn dat ook in de Vroege Bronstijd nog bewoning in het gebied aanwezig was. Vondsten van wikkeldraad-keramiek in Schiedam (Altena 1962, voetnoot op p. 18), Hekelingen (Modderman 1953), Molenaarsgraaf (zie boven) en Culemborg (Nieuwsbull. KNOB 1966, p. 61-2) maken dit aannemelijk.

\*) S. J. de Laet (1963) vermoedde het bestaan van deze route in het Laat-Neolithicum op grond van de elders gebleken overeenkomst in verspreiding tussen klokbekergroepen en de makers van het Hilversum/Drakenstein-aardewerk. Dat deze oost-west verbinding alleen een immigratie-route zou aangeven, zoals de Laet veronderstelt, wordt op grond van het bovenstaande door ons onwaarschijnlijk geacht.

#### Literatuur:

- Altena *et alii*, J. F. van Regteren (1962), The Vlaardingen Culture I, *Helinium* 2, p. 3—35.
- Altena *et alii*, J. F. van Regteren (1963), The Vlaardingen Culture V, *Helinium* 3, p. 97—120.
- Bodemkaart van Nederland 1 : 50.000, Blad 43 Oost met toelichting. Bursch, F. C. (1933), Die Becherkultur in den Niederlanden, *OM-ROL*, NR XIV, p. 39—123.
- Butler, J. J. (1963), Bronze Age Connections across the North Sea, *Palaeohistoria* IX.
- Butler, J. J. and J. D. van der Waals (1966), Bell Beakers and Early Metal-working in the Netherlands, *Palaeohistoria* XII, p. 41—141.
- Giffen, A. E. van (1961), Settlement traces of the Early Bell Beaker Culture at Oostwoud (N.-H.), *Helinium* 1, p. 223—228.
- Glasbergen, W. en M. Addink-Samplonius (1965), Laat Neolithicum en Bronstijd te Monster, *Helinium* 5, p. 97—117.
- Glasbergen *et alii*, W. (1967), Settlements of the Vlaardingen Culture at Voorschoten and Leidschendam, *Helinium* 7, p. 3—31.

- Laet, Sigfried. J. de (1963), Un gobelet campaniforme à Huisse (Flandre Orientale) et la distribution des vases campaniformes en Belgique, *Helinium* 3, p. 235—241.
- Modderman, P. J. R. (1949), Een oudheidkundig bodemonderzoek van de woongronden in de Bommelerwaard boven de Meidijk, *Bull. K.N.O.B.*, 6e serie, 2, p. 191—222.
- Modderman, P. J. R. (1953), Een neolithische woonplaats in de polder Vriesland onder Hekelingen (eiland Putten), (Z.-H.), *Ber. R.O.B.*, 4, 2, p. 1—10.
- Modderman, P. J. R. (1955), De bewoonbaarheid van het rivierkleigebied. *TKNAG* 72, p. 30—38.
- Modderman, P. J. R. (1964), De verspreiding van de Bekerculturen op de Veluwe, *Ber. R.O.B.* 12/13, p. 7—24.
- Waals, J. D. van der (1955), Bij een tweede beker uit de Wieringermeer, *Westerheem* 4, p. 58—72.
- Waals, J. D. van der (1964), *Prehistoric Disc Wheels in the Netherlands*, Diss. Groningen.
- Zeist, W. van (1963), Het stuifmeelonderzoek van de grafheuvel te Mol, *Archaeologica Belgica* 72, p. 20—22.

## EERSTE EEUWSE TERRA SIGILLATA UIT NIJMEGEN (II)

door

W. N. TUIJN en C. G. A. MORREN

(Fig. 4—7)

*(Rektifikaties en aanvullingen op de eerste publikatie  
in Westerheem jg. XVI, no. 6.)*

Sedert december 1967 hebben zich rond onze publikatie van de vondsten aan de Beekmandalseweg in Nijmegen een aantal interessante ontwikkelingen voorgedaan.

Allereerst hebben welwillende critici ons gewezen op een paar storende fouten en wel:

1. op pag. 217: het desbetreffende terrein is niet het eigendom van de Papierfabriek Gelderland maar van de Papierfabriek Schuller en Co;
2. op pag. 218: in fig. 1 moet de Noordpijl 180° worden gedraaid;
3. op pag. 219 staat onder de afbeelding van de graffiti fig. 3, dit moet zijn fig. 4.

De uitkomst van de datering van de terra sigillata, n.l. de eerste 10 jaar van het bestaan van de vesting van het 10e legioen is daarom merkwaardig, daar het ongeveer de periode beslaat waarin de vesting in hout was opgebouwd. In het begin van de regering van Domitianus werd deze vesting, die zoals getekend in het eerste artikel zich aan de andere zijde van de Beekmandalseweg naar het N.W. uitstrekte, in steen opgetrokken.

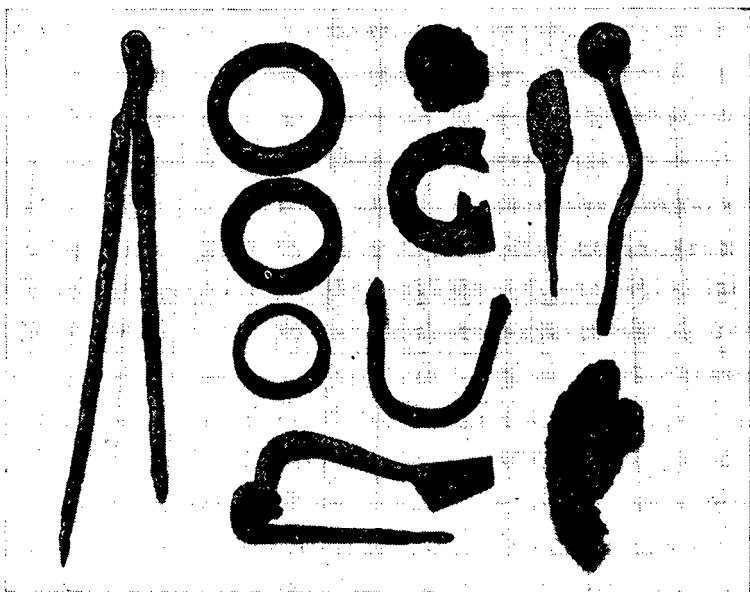


Fig. 4: (Het millimeterpapier waarop de voorwerpen gelegd zijn, geeft een goede indruk van de ware grootte.)

In een gesprek met Prof. dr. J. E. Bogaers over deze vondsten kwam de wenselijkheid naar voren ook van het andere materiaal en speciaal van de stempels op de dakpanfragmenten, de gegevens te publiceren. Intussen was het ook bekend geworden dat zich in het Rijks Museum Kam nog een hoeveelheid scherven bevond, die bij het graven van het weggetje in de helling van de Beekmandalseweg waren gevonden en aan het museum waren geschonken door de heer C. H. Conrad, Beekmandalseweg no. 7.

Een onderzoek naar de dakpanstempels wees al dadelijk uit dat ook deze thuishoorden in de eerste periode van de legerplaats. De volgende stempels op dakpanfragmenten werden gevonden:

|              |                                      |
|--------------|--------------------------------------|
| LXG          | in „tabula ansata” viermaal gevonden |
| LXG[...]     |                                      |
| LEGX[...]    |                                      |
| [LX]GATTI[.] | retrograde                           |
| GEMLXG       | retrograde                           |
| LXGCL[...]   |                                      |

De andere keramiek; de Belgische waar, ruwwandige en fijne Nijmeegse waar en Romeinse importwaar is niet zo nauwkeurig te dateren, althans niet in zulk een kort tijdsbestek als van 70—80 na Chr. De gevonden typen werden echter wel in deze tijd gebruikt. Voor de Belgische waar en Romein-

se importwaar is de datering 2e helft 1e eeuw na Chr., terwijl de Nijmeegse waar in elk geval na 70 na Chr. is gebruikt.

Naast de keramische vondsten werden nog een aantal bronzen, glazen en benen voorwerpen gevonden, welke zijn afgebeeld op de foto's.

Fig. 4 geeft de bronsvondsten, n.l. van links naar rechts en van boven naar beneden achtereenvolgens: een pincet, drie ringetjes, een draadfibula, een sierknopje met aan de binnenzijde een klinknageltje, letter G (?), een vishaak, een spateltje (?) en een sierpen en een gedeelte van een gevlochten kettinkje met daaraan vastgekit een bronzen kopspijkertje.

Fig. 5 geeft op de bovenste rij drie meloenkralen (van een soort faïence materiaal). De linkerkraal is groenig, de andere zijn blauw. Hiervan zijn er zeven stuks compleet gevonden met daarnaast een groot aantal fragmentjes.

Onder de kralen een benen gesp, gebroken op de doorvoergaatjes van de as waaraan de pin aan de gesp was bevestigd. Onder de gesp in links naar rechts: een ondoorzichtig blauw glazen speelschijfje, een licht blauw doorzichtig glazen siersteentje met aan de onderzijde kitresten en een stukje lapis lazuli gevat in een bronzen houdertje.

Al deze vondsten zijn niet daterend voor onze periode, wel geven ze enige kijk op de levensomstandigheden daar ter plaatse en als zodanig zijn zij belangrijk genoeg.

Enige van de afgebeelde voorwerpjes zijn afkomstig uit de

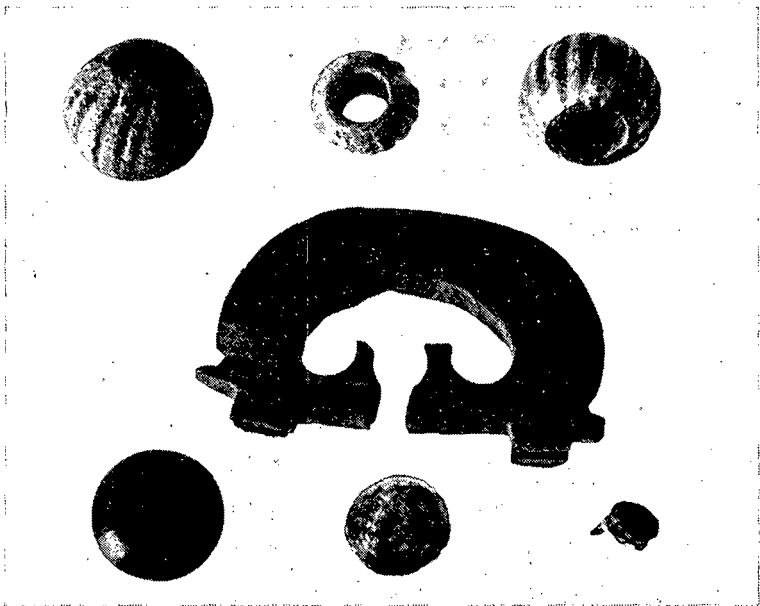


Fig. 5.

verzameling van de heer C. H. Conrad. Wij willen hem hier graag danken voor zijn bereidwilligheid ook deze gegevens te mogen publiceren.

Naar aanleiding van de opmerking in het vorige artikel, dat het afvalmateriaal in een spitsgracht zou zijn gestort, heeft Prof. Bogaers ons opmerkzaam gemaakt op de situatie-tekening van de legioensvesting in Nederlands vroegste geschiedenis van Dr. Holwerda, afb. 57 blz. 169, waarop zich twee stippellijntjes, buiten het vestingcomplex op het Wilgplein bevinden en waarvan de herkomst niet duidelijk is. Merkwaardig is dat ze in het verlengde liggen van de door ons ontdekte „spitsgracht”. Als de stippellijntjes spitsgrachten voorstellen zouden we hier buiten de legioensvesting op nog een door spitsgrachten omgeven, zeer tijdelijke (70—80), militaire vestiging zijn gestoten. Hierna volgt beschrijving en datering van de door de heer C. H. Conrad aan het Rijks Museum Kam geschonken terra sigilata door Drs. C. G. A. Morren.

In Museum Kam zijn aanwezig, onder inventarisnummer 7.1960.1, de volgende fragmenten versierde Terra-Sigillata: 1. Wandfragment Dr. 30. Metopenversiering (Fig. 6). Of-schoon de beide leeuwen niet volledig te zien zijn, is het vrijwel zeker, dat we hier te doen hebben met de typen Oswald 1936-37 1397 (n.r.) en 1472 (n.l.). Ze treden nl. herhaaldelijk samen op. Zo b.v. Knorr 1912 Taf. XI, 1 (Dr. 29), Atkinson 50 (Dr. 37) en Hermet Pl. 65,8 (Dr. 29). Opvallend is, dat deze drie genoemde voorbeelden alle de typische vulling in de bovensector van het Andries Kruis hebben als bij kommen uit Pompeii die het stempel van Mommo dragen: men zie Atkinson 9, 11 en 14. (In dit verband is het aannemelijk, dat de „Potter of the large rosette”, waaraan Atkinson het zojuist genoemde nr. 50 toeschrijft, met Mommo te identificeren is, al is het niet geheel zeker dat alle door Atkinson gesignaleerde exemplaren werkelijk tot één groep behoren). Direct bij deze stukken sluiten aan Mary 1967 Taf. 18, 20 (Dr. 30) met duidelijk verwant Andrieskruis en het type Oswald 1936-37 436, dat ook bekend is van Methillus, die verwant is met Mommo (Morren 1966 p. 228), en eveneens Atkinson 62 („Mommo?”); beide stukken hebben dezelfde eierlijst (door Mary ten onrechte geïdentificeerd met die van Calus bij Knorr 1942 Abb. 4, G). Groter zijn de beide dieren bij Atkinson 36, met stempel van Rufinus. Ook waar slechts één van de leeuwen aanwezig is leidt het spoor naar Mommo of verwante fabrikanten of medewerkers. Men zie b.v. wat Oswald 1397 betreft: Atkinson 2 en 14 (OFMOM), 75 (stijl van Mommo?), en Morren 1966 p. 227 nr. 5 (VANDERIO, verwant met Mommo, zoals daar bij de nrs. 5—9 werd aangetoond). De bij Oswald hier aangehaalde



Fig. 6. Tek. C. G. A. Morren.

parallel uit Bonn (Knorr 1919 Taf. 65: OFPONTI) komt niet in aanmerking: de leeuw is aanzienlijk groter. Ook bij het type 1472 noemt Oswald ten onrechte Knorr 1919 Text-bild 40 (OFPASSENI). Ongeveer van dezelfde afmeting is echter wel Knorr 1919 Taf. 23, A met stempel OFCOELI. Coelus heeft eveneens verbindingen met de groep Mommo-Vanderius (zie Morren 1966 p. 230 bij nr. 8). Met stempel OFMOM: Hermet Pl. 114, 14.

Voor het type medaillon, waarbinnen een dier geplaatst is kan men ook bij Mommo terecht: Atkinson 15, 18 en 19 (de tekening is wat onduidelijk: de „kralen” van de ring lijken in tegenovergestelde richting te lopen). Het rozetje met in het midden een klein cirkeltje vindt men bij Atkinson 14, 18 etc. (OFMOM!); het lijkt bovendien identiek met de „large rosette” (Atkinson nrs. 39-53). De eierlijst, op ons stuk onduidelijk, zou die van Atkinson nrs 54-63 („Mommo?”) kunnen zijn.

Er is na dit alles nauwelijks nog twijfel mogelijk: ons stuk is een product van Mommo,  $\pm$  75—80.

2. Wandfragment Dr. 37 (Fig. 7). H.w. zonenversiering,

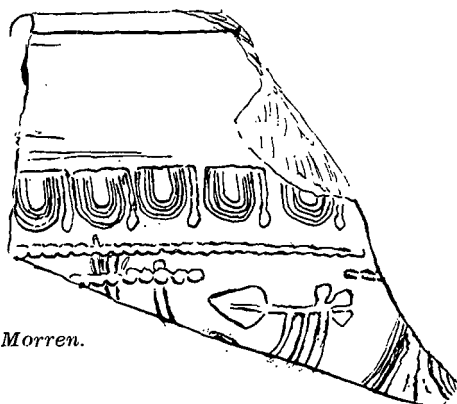


Fig. 7. Tek. C. G. A. Morren.

nog herinnerend aan de bij Dr. 29 gebruikelijke indeling. In de hangende boog een gespoorde bloem van het type Hermet Pl. 11, 15 (beneden). Werkelijk identieke parallellen zijn moeilijk te vinden.

Sterk gelijkende voorbeelden vindt men in Pompeii: Atkinson 24 (met stempel OFSCVN; wrschl. wel van Secundus) in het benedenfries van Dr. 29 en in dezelfde positie binnen hangende bogen als op ons stuk; verder 57 („Mommo'?) eveneens binnen dergelijke boog; vrijwel identiek is de situatie bij 63 („Mommo"). Als onderdeel van een slinger bij 77, een stuk, dat associaties oproept met Knorr 1919 Taf. 84, F (OFVITA).

De aan een kralensnoer hangende bloem tussen de bogen is niet duidelijk te herkennen; het doet denken aan het bovengenoemde Atkinson 24. De Eierlijst lijkt identiek met Oswald 1948 Pl. XII, 5 („Style of Mommo") en XIV, 26 (id.) met ongeveer dezelfde bogen.

Ook hier is wel de conclusie gewettigd: product van Mommo uit de jaren 75—80.

#### Literatuur:

Naast de in het vorige artikel p. 223 vermelde studies is hier nog verwezen naar:

*Mary, Geo T.* (1967). Die Südgallische Terra Sigillata aus Neuss. Limesforschungen, Band. 6. Berlin.

*Morren, C. G. A.* (1966). Een Terra-Sigillatahandelaar te Nijmegen? Numaga XIII, p. 223—232.

## HET KLOOSTER „TER HUNNEPE" BIJ DEVENTER

door

J. DE VRIES en J. M. BOS

### 1. W e r k k a m p A. W. N. 1968.\*

Het werkkamp van de A.W.N. heeft dit jaar als onderwerp een onderzoek naar de fundamenten van het voormalige klooster der cisterciënserinnen St. Mariënhorst of Ter Hunnepe.

De overblijfselen van dit klooster liggen in de gemeente Diepenveen ten oosten van Deventer, tussen de dorpen Colmschate en Epse.

Boven de grond is van het klooster reeds lang niets meer te zien. In de zomer van 1967 werden echter bij graafwerkzaamheden aanzienlijke funderingsresten aangetroffen.

\*) Op het moment dat onze pers zal gaan draaien bereikte ons het bericht, dat ons werkkamp te Diepenveen geheel onverwachts een ander object krijgt, n.l. het vrouwenklooster van de „Broeders des gemenen levens". Gewijzigd correspondentieadres: werkkamp mevrouw Ariëns, Kerkstraat 2, Diepenveen, tel. 05709-221. — Red.

Tevens kon aan de hand van oude kaarten de ligging van het voormalige kloosterterrein worden vastgesteld.

Tegelijkertijd werd het tracé van de nieuwe E 8 (Deventer—Holten) bekend. Men besloot tot versnelde aanleg van dit gedeelte in verband met de bestrijding van de regionale werkloosheid. De nieuwe autoweg bleek over een deel van het kloosterterrein te zijn geprojecteerd! Deze omstandigheid dwong tot een nader onderzoek op vrij korte termijn. Door de R.O.B. is toen Ter Hunnepe aangewezen als object voor het werkkamp 1968.

## 2. Geschiedenis van Ter Hunnepe.

Het volgende is, enigszins bekort, ontleend aan Schoengen (Monasticon Batavum).

„Den 25 Juni 1225 gaf Koenraad, bisschop van Portua en S. Rufina, pauselijk legaat, aan Richardis, abdis van O.L. Vrouwemunster te Roermond, verlof een klooster te stichten bij Deventer op goederen van Ludolf van den Brande. Het klooster bestond reeds vóór Sept. 1225 en wel als abdij, hetgeen doet vermoeden, dat het vóór 1225 is ontstaan. In 1223 is het reeds bezet door Cisterciënserinnen uit Hönnepel, die uit haar klooster waren verdreven, daar zij zonder verlof van haar moederhuis te Denain waren overgegaan naar den regel van Cîteaux.

De abdij, geheeten Horst S. Mariae, brandde af in 1253. In 1259 verbleven de zusters in het dubbelklooster der Benedictijnen te Fürstenberg bij Xanten. Spoedig blijken de nonnen te zijn verdeeld over Fürstenberg en een nieuwe nederzetting bij Deventer op het goed Somersfoort, geschonken door den bisschop van Utrecht, tezamen met den Marktveldschen molen. De terugkeer naar Deventer had plaats tusschen 1263 en 1266.

De abdij lag in de buurtschap Lage Weteringen, gemeente Diepenveen, parochie Bergkerk-Deventer. Een nieuwe kloosterkerk verrees in 1386. De abdis bezat het patronaat der kerk en het erfmarkenrichterschap van Bathmen en Loo, benevens het patronaat der vicarieën gevestigd op het St. Antoniusaltaar in de kerk van Wilp. Het visitatierecht kwam toe aan den abt van Camp. Omstreeks 1425 werd de abdij hervormd door Boyng, abt van Menterna, en sloot zij zich aan bij de congregatie van Sibculo. Al spoedig begon het verval weer en werd zoo grondig, dat de adellijke bewoonsters tusschen 1577 en 1579, met den steun van Aegidius de Monte, saecularisatie van haar stift verkregen.”

## 3. De kloostergebouwen.

De plaats van de eerste stichting van het klooster nabij Deventer, omstreeks 1223, is onbekend. De plaats van de

tweede stichting, omstreeks 1266, op het goed Somersfoort is thans nog duidelijk in het landschap te onderkennen als een terp van ongeveer 2 meter hoogte tussen Schipbeek en Dortherbeek. Op deze terp staat een grote Saksische boerderij, „Het Klooster” genaamd. De eigenaresse heet „Kloosterboer”. Deze familie kwam in het bezit der kloosterterreinen na opheffing van het wereldlijke stift in de franse tijd.

De kloostergebouwen waren toen reeds grotendeels verdwenen. In de eerste helft van de 16e eeuw werden de kloostergebouwen herhaaldelijk geteisterd door brand, overstromingen en plundering. Ze werden echter steeds weer hersteld. Aan de bewoning kwam echter een definitief einde toen soldaten van Rennenberg het klooster in 1579 in brand staken, vlak voor het beleg van Deventer.

Het lijkt waarschijnlijk, dat gedurende de 17e en 18e eeuw de omvangrijke kloostergebouwen langzamerhand tot onder het maaiveld werden afgebroken en geëxploiteerd als „steengroeve”. De huidige boerderij „Het Klooster” is in ieder geval gedeeltelijk opgetrokken in secundair verwerkte middeleeuwse baksteen. Het laatste zichtbare restant van de kloostergebouwen was het voormalige poortgebouw. Dit is eerst afgebroken kort na de eerste wereldoorlog. Hoewel zeer verbouwd, was het nog herkenbaar als middeleeuws gebouw. Van dit poortgebouw bestaan enige foto's, tekeningen en schilderijen, alle uit het eind van de vorige of uit het begin van deze eeuw (deels in de topografische atlas van museum De Waag te Deventer). Van de ruïne van de kloosterkerk bestaat een zeer onduidelijke, waarschijnlijk 18e eeuwse tekening (archief te Arnhem). Verder ontbreekt ons tot op dit ogenblik topografisch materiaal met betrekking tot de kloostergebouwen.

De uittreksels van Wubbe en anderen uit het archief van het klooster leveren evenmin duidelijke gegevens over de gebouwen.

Enige indicaties over bouwactiviteiten uit het archief:

1267: aflaten t.b.v. bouw der kerk

1386: inwijding van de nieuwe kerk

1445: aflaten t.b.v. reparaties en verbouwingen

1501: brand; aflaten voor herbouw.

De omvang van het klooster is enigszins af te leiden uit het aantal nonnen:

1280: dertig geproteste nonnen

1577: totaal 16 man dienstpersoneel.

Schoengen vermeldt verder in Wubbe (blz. 14), dat het abdijbouwhuis buiten de kloostermuren lag, dat het klooster één wind- en twee watermolens bezat, alsmede een eigen brouwerij en bakkerij.

Molhuysen vermeldt (in 1859) dat men in de 18e eeuw er

nog het vervallen muurwerk van klooster en kerk zag. Er zijn in 1859 nog sporen over van de grachten, die het klooster omringden.

De in de zomer van 1967 aangetroffen funderingen betreffen het voormalige poortgebouw en twee onbekende gebouwen, waarvan één waarschijnlijk overwelfd. De aangetroffen baksteenformaten wijzen op bouwactiviteit van ongeveer 1375 af. Ook werden enige natuurstenen bouwfragmenten aangetroffen. De tussen het puin gevonden aardewerkscherven zijn uit de periode van ongeveer 1275 tot ongeveer 1600. De onderlinge afstand der funderingsresten wijst op een vrij uitgebreid complex.

#### 4. Het kloosterterrein.

Over ligging en omvang der kloostergebouwen zal opgraving uitsluitsel moeten geven. Over het kloosterterrein is iets meer bekend. Dit vooral dank zij een kaart van de omgeving van het klooster van Thomas Berentsz uit 1612 en de kadastrale minuutkaart.

Het kloosterterrein lag, bijna geheel omgracht, tussen Schipbeek en Dortherbeek (de vroegere Hunnepe). De kloostergracht stond met beide beken in verbinding. Op de enige plaats, waar de gracht onderbroken was, stond het poortgebouw. Aan de zuidzijde vormde de gracht van Ter Hunnepe met de Dortherbeek een deel van de „Overyselsche landweer” (een verdedigingsstelsel van grachten en houtwallen om Salland). Buiten het kloosterterrein bevond zich, vóór de poort, een watermolen.

Deze gehele situatie is thans in het terrein nog terug te vinden. De molenbeek en molenkolk zijn nog aanwezig. De grachten zijn te herkennen als laagtes in het terrein.

Het gehele kloosterterrein is thans één kadastraal perceel. De minuutkaart geeft echter binnen de omgrachting nog 9 kadastrale nummers. Slechts 3 van deze perceelnummers geven aanknopingspunten. Twee ervan corresponderen met de teruggevonden funderingen van het poortgebouw. Eén correspondeert met de nog bestaande boerderij, die blijkbaar later in de 19e eeuw vernieuwd is, met handhaving van het oude „vierkante werk”. De overige voormalige perceelscheidingen binnen de grachten hebben geen relatie tot de tot heden gevonden funderingsresten.

#### 5. Conclusie.

In het bovenstaande is een korte samenvatting gegeven van de stand van zaken met betrekking tot Ter Hunnepe. In ieder geval is thans gebleken, dat de bodem nog voldoende gegevens bevat om een onderzoek naar de bouwgeschiedenis

te verrichten. Het ontbreken van topografisch materiaal is tot nu toe een grote hinderpaal geweest. Mochten er lezers zijn, die over afbeeldingen of gegevens betreffende Ter Hunnepe beschikken, dan zouden wij gaarne hierover bericht ontvangen (adres: J. M. Bos, Kerkmarsweg 14 te Bathmen).

#### Literatuur:

In verband met mogelijke wensen tot verdere oriëntatie door deelnemers aan het werkkamp volgt hieronder nog een overzicht van ons bekende literatuur betreffende Ter Hunnepe.

*Wubbe*: Het archief der abdij St. Mariënhorst of Ter Hunnepe. Met een inleiding van Schoengen. Den Haag. 1931.

*Schoengen*: Monasticon Batavum. Deel III, Amsterdam, 1942.

*Doornink*: Uit de geschiedenis van de Schipbeek. Verslagen en mededelingen van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. 51ste stuk, 2e reeks, 27ste stuk. Overdruk; z.j.

*Cistercienser-Chronik*: Nummer 304/ juni 1914. Seite 173: Ueber einige Cistercienser Klöster in den Niederlanden vor der Reformation (geen auteur).

## JAARVERGADERING TE ALKMAAR

De jaarvergadering der A.W.N. is een vanzelfsprekende zaak, doch de keuze van de plaats is aan vele factoren gebonden. In hoofdzaak omdat bij de plaatsbepaling rekening gehouden moet worden met de mogelijkheid voor onze leden in geheel Nederland de jaarvergadering te kunnen bezoeken, en ten tweede zo mogelijk een plaats te bieden waar iets op archeologisch of kunsthistorisch gebied te beleven valt. Aan de eerste en aan de tweede eis tegelijk kan niet altijd geheel worden voldaan, maar we geloven als H.B. toch wel geslaagd te zijn nu de keus ditmaal op Alkmaar viel.

De algemeen voorzitter de heer van Hoogstraten opende dus op 11 mei de jaarvergadering in het „Gulden Vlies” te Alkmaar met een welkomstwoord aan de ca. 100 deelnemers, om daarna nog even de vorige vergadering in het land van Twente te memoreren, en een opsomming van de activiteiten der A.W.N. in het verlopen jaar te geven, waarbij vooral prevaleerde het werkkamp in het Zuid-Westelijk deel van België, te Koksijde. Om met de voorzitter te spreken, ging het om het verder blootleggen van de funderingen van de duinabdij en het eronder gelegen 7e eeuwse grafveld. Onder hoge temperaturen, vanwege het mooie weer en de grote inspanning werd veel werk verzet; zoals gebruikelijk bij een belangrijke ontgraving, doch daar tegenover stonden als ontspanning de schitterende excursies in het streek van de Bachten de Kupe die onder deskundige leiding tot in Frans Vlaanderen onze leden deelnemers vele tot nu toe onbekende zaken deden ontdekken. De voorzitter verwees naar het uitvoerig verslag hierover in Westerheem van augustus 1967.

Als activiteit van nog groter belang noemde de voorzitter het tijdschrift „Westerheem”, ons tijdschrift, door beroeps- zowel als door amateur-archeoloog met interesse gelezen. Het is van deze zijde al vele malen gezegd: alle lof hiervoor komt, zonder de andere redactie-leden en de vele schrijvers te kort te doen, toe aan de eind-

redakteur: de heer Brouns. Evenzo zijn we veel dank verschuldigd aan mevr. M. J. C. Stedehouder-Lengs, voor haar index, nota bene over 15 jaargangen, aangevuld met het systematisch overzicht door de heer F. H. W. Friederich. Een archeologische tentoonstelling konden we helaas niet bezoeken, doch onder leiding van Prof. Dr. W. Glasbergen werd door ruim 200 personen deelgenomen aan een excursie naar de zeer belangrijke opgravingen in Valkenburg. Overigens wekte de voorzitter de vergadering op bericht te geven van eventuele archeologische tentoonstellingen in den lande, ten einde een A.W.N.-propaganda te kunnen voeren met een op te stellen stand. De prijsvraag voor de affiche resulteerde in een 10-tal inzendingen, waaruit de jury een ontwerp heeft gekozen, dat door onze oud-voorzitter Dr. C. de Wit is ontworpen. Het afdrucken van deze affiche is in voorbereiding.

Ten aanzien van het wel en wee der werkgroepen kon de voorzitter vermelden dat er een nieuwe werkgroep Noord-Holland Noord is opgericht onder de stuwende kracht van de heer Dr. Ir. E. H. P. Cordfunke secretaris-penningmeester, de heer Kneppelhout, en W. J. Reder als voorzitter. De algemeen voorzitter wenst deze jonge loot aan de A.W.N.-stam van harte een voorspoedige groei en bloei toe, evenals aan de zojuist opgerichte werkgroepen Nijmegen e.o. en Midden en West Betuwe. Deze hebben zich los gemaakt van de werkgroep Lek en Merwestreek. Een woord van grote dank richt de voorzitter ten aanzien van deze activiteiten aan het H.B.-lid de heer H. de Kok, alsmede voor diens vele werk ter aanwerving van talrijke leden.

Ook dit jaar werden weer 2 vergaderingen gehouden door het H.B. met de afgevaardigden van de werkgroepen, een bijzonder prettig en noodzakelijk contact met gunstige resultaten voor een juiste beleidsvoering.

Bij het punt financiën aangekomen verzekerde de voorzitter de vergadering dat alle zeilen worden bijgezet een monetair evenwicht in de kas te betrachten, ten eerste door verzoeken en aanspraken op overheidssubsidie, en ten tweede door verhoging in 1969 van de contributie. Dit laatste punt werd na enige discussie goedgekeurd. De voorzitter bracht in het bijzonder de kosten van Westerheem naar voren, doch de wetenschappelijke waarde van dit orgaan, dat zo langzamerhand een archeologische encyclopedie gaat worden, en zeer zeker het visitekaartje van de A.W.N. is, rechtvaardigt die kosten ten zeerste. Voorts zijn de bijdragen aan de werkgroepen ook nodig aan herziening toe: immers deze zijn ook een belangrijke factor in de propaganda! Ons ledental kan heden op meer dan 1400 gesteld worden, een belangrijke vooruitgang dus.

Helaas zijn er ook dit jaar weer verschillende leden, ons door overlijden ontvallen. Wij noemen allereerst ons erelid Ir. A. J. V. Bogaert, onze hoogbejaarde gastheer in zijn privé museum te Hamme, tijdens onze werkkampdagen te Aardenburg. Vervolgens ontvielen ons de leden:

D. Aten, Zaandam  
N. M. Eijkel, Utrecht  
J. M. Hesp, Naarden  
W. H. Hoogland, Hilversum  
S. W. Melchior, Hoevelaken  
H. H. G. Overbeek, Utrecht  
P. van Oostzee, Amsterdam  
S. C. v. Vleuten, Egmond aan den Hoef  
G. H. Voerman, Haulerwijk  
G. Vos, Alblisserdam  
Dr. W. G. N. v. d. Sleen, Naarden.

Wij herdenken hen in vriendschap en respect.

Twee hoofdbestuursleden moesten zich i.v.m. drukke werkzaamheden terugtrekken, n.l. de heren Dr. C. de Wit en W. J. Reder. Twee nieuwe hoofdbestuursleden Dr. Ir. E. H. P. Cordfunke, Alkmaar en mevr. M. W. Heyenga-Klomp, Amersfoort werden met algemene stemmen gekozen. De voorzitter betreurde het aftreden van de voorzitter van de werkgroep Kennemerland, de heer mr. C. M. J. de Jongh, en de heer Jan van Hinte in Zeeuws Vlaanderen. Veel dank bracht hij hen voor het belangrijke werk dat zij gedurende vele jaren voor de A.W.N. en de werkgroepen presteerden.

Tenslotte bracht de voorzitter de vergadering nog in herinnering dat hij zelf nog één jaar de voorzittersfunctie voor het H.B. zal vervullen, waarna een nieuwe voorzitter zich met de leiding van onze zo na aan het hart liggende A.W.N. zal moeten belasten. In onze zo grote gemeenschap van eensgerichte werkers voor het behoud van de oude en zeer oude cultuursporen onzer voorouders zal toch wel een figuur te vinden zijn die deze kleine maatschappij wil en kan leiden naar het beoogde doel.

Na sluiting der vergadering met de beste wensen van de voorzitter voor het komende verenigingsjaar, werd beslist met smaak en trek de koffiemaaltijd genuttigd waarna de heer Th. P. Wortel gemeente-archivaris van Alkmaar op een meesterlijke wijze, binnen het kader van een korte tijd, de historische ontwikkeling van de stad Alkmaar behandelde, een kunststukje dat zeer veel respect afdwong en beloond werd met een luid applaus en de gebruikelijke boekenbon. Hierna werd een bezoek gebracht aan de Grote of St. Laurenskerk, het 15e eeuwse pronkstuk van de stad en gebouwd door architect Keldermans uit Mechelen. Ook hier nam de heer Th. P. Wortel de leiding, en vele leden van de A.W.N. kunnen niet anders dan een zeer prettige herinnering aan dit bezoek mee naar huis hebben genomen. Voor Alkmaar als stad met veel herinneringen aan het zelfs vroege verleden is een paar uur veel te kort, we geloven dan ook stellig dat velen dit bezoek als aanleiding zien om het nog eens voor een volle dag te herhalen.

Na het kerkbezoek werd in de omgeving van Alkmaar een bustocht ondernomen, onder leiding van de heren Cordfunke en W. J. Reder. De reis voerde de gasten langs de plaatsen waar eens de Middeleeuwse burchten gesticht door Graaf Willem II en Graaf Floris V gestaan hebben n.l. ten noorden van de oude stad, aan de Munikenweg naar Oudorp bij de Zes Wielen. Langs deze laatste, de molens aan de Zwijnsmeerpolder, werd de reis voortgezet over Koedijk naar de brug bij Schoorldam waar men de 13e eeuwse West Friesedijk kon zien, waarnaast ter hoogte van de gemeente Warmenhuizen enige jaren geleden onder leiding van de heer Dr. N. Renaud R.O.B., de 13e eeuwse burcht de Nieuwedoorn werd ontgraven.

Over de Schoorldamse brug werd de reis voortgezet in de richting Schoorl en verder langs de duinvoet over de geestgronden via de Middeleeuwse Heerwegen naar het slot Egmond aan den Hoef, waar even de benen gestrekt werden. Vanaf dit punt ging de tocht via de oude Egmonderweg weer naar Alkmaar. Het zou te ver voeren stil te staan bij de ononderbroken explicatie van de begeleiders op deze reis, doch een hartelijk woord van dank en applaus besloot deze reis waarna ieder weer zijns weegs ging, en deze jaarvergadering 1968 weer geschiedenis was geworden.

W. J. R.

## CONTRIBUTIE A.W.N. WORDT IN 1969 VIJFTIEN GULDEN

Zoals te doen gebruikelijk was ook dit jaar de algemene ledenvergadering door het Hoofdbestuur der A.W.N. tesamen met de vertegenwoordigers der werkgroepen voorbereid in een bijeenkomst niet al te lange tijd vooraf. Op het ogenblik, dat die bijeenkomst plaats vond, was het inlegvel met de uitnodiging aan de leden voor de jaarvergadering, bestemd om in het tweede nummer van „Westerheem” van de lopende jaargang geschoven te worden, al met de eindcorrectie naar onze drukker retour. De vertegenwoordigers van de werkgroepen waren na toelichting betreffende de financiële toestand van onze vereniging van oordeel, dat de door het Hoofdbestuur voorgestelde contributieverhoging tot f 12,50 per jaar te gering was en verzochten een contributieverhoging tot f 15,— aan de algemene ledenvergadering ter goedkeuring voor te dragen. Het Hoofdbestuur stemde daarin toe en dit was uiteraard ook de redactie van Westerheem bekend, die op genoemde bijeenkomst vertegenwoordigd was, o.m. door ondergetekende. Helaas hebben wij ons op dat moment niet gerealiseerd, dat het door ons gereed gemaakte inlegvel het bedrag van f 12,50 nominatim vermeldde, anders hadden wij kunnen trachten, door middel van een telefoontje op het laatste moment de nodige correctie nog te doen aanbrengen.

Zo kwam het dus, dat de in druk verschenen agenda als punt 9 vermeldde voorstel tot verhoging van het lidmaatschap van f 10,— tot f 12,50, inplaats van tot f 15,—, wat de bedoeling geweest was. Dit heeft ter jaarvergadering ons Hoofdbestuur stellig een moeilijk moment bezorgd, waaraan echter de vergadering met veel begrip tegemoet kwam door gebruik te maken van haar recht, bestuursvoorstellen te amenderen. De oplossing werd dus, uitgaande van de vooropstelling, dat het Hoofdbestuur had voorgesteld, de jaarbijdrage voor het lidmaatschap te verhogen tot f 12,50, de algemene ledenvergadering als haar oordeel uitsprak, dat het f 15,— moest worden, waartoe besloten werd. Natuurlijk blijft de gewenste gang van zaken, dat de gedrukte agenda van een jaarvergadering de eventuele wijzigingen bevat, welke nog op de voorafgaande vergadering van HB met werkgroepsvertegenwoordigers in het oorspronkelijke bestuursvoorstel worden aangebracht. We hebben daar goede nota van genomen.

Th. Brouns.

### REDAKTIEBIBLIOTHEEK „WESTERHEEM”.

De redactie van „Westerheem” heeft een groeiend aantal afleveringen van ruilabonnementen en andere publikaties verzameld in haar bibliotheek, welke voor uitleen aan A.W.N.-leden openstaat. Uitleen geschiedt voor de duur van een maand met mogelijkheid tot verlengen en tegen vergoeding van ev. gemaakte onkosten. Aanvragen aan Redactie „Westerheem”, Postbus 233, Hilversum. Hieronder geven wij een overzicht van de in deze bibliotheek berustende publikaties. Gaarne doen wij een beroep op onze leden, om waar mogelijk hiaten in deze verzameling te helpen aanvullen.

*Antiquity and Survival*, jaargang I (1955—1956), afl. 1, 2, 3, 4, 5, 6; jg. II (1957—58—59), 1, 2/3, 4, 5/6; jg. III (1960), 1 (Uitgave gestopt).

*Archaeologica Belgica* (reeks van publikaties in verschillende tijdschriften, eveneens opgenomen in deze serie), nrs. 1, 3, 4/5, 6, 7, 8, 9/10/11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30/31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65. De nrs. 2, 63, 66 en alle volgende ontbreken.

*Ausgrabungen und Funde*, Nachrichtenblatt für Vor- und Frühgeschichte (Akademie Verlag Berlin), Band II (1957), 1, 2, 3, 4, 5, 6; Bd. III (1958), 1, 2, 3, 4/5, 6; Bd. IV (1959) 1, 2, 3, 4, 5, 6; Bd. V (1960), 1, 2, 3, 4, 5, 6; Bd. VI (1961), 1, 2, 3, 4, 5, 6; Bd. VII (1962), 1, 2, 3, 4, 5, 6; Bd. VIII (1963), 1, 3, 4, 5, 6 (2 ontbreekt); Bd. IX (1964), 1, 2, 3, 4, 5, 6; Bd. X (1965), 1, 2, 3, 4, 5, 6; Bd. XI (1966), 1, 2, 3, 4, 5, 6 en Bd. XII (1967), 1, 2, 3, 4, 5, 6.

*Archeologia Romana*, IV (1963), 1 (bulletin van het Oudheidkundig Genootschap „Romana”).

*Archéologie*, zesmaandelijkse kroniek, uitgegeven door het Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen in België; jaargangen 1954 t/m 1957, telkens afl. 1 en 2. Van 1963 wordt nr. 2 vermist.

*Archaeologische Werk- en Studieweek 1966*, opgravingen te Aardenburg (opgravingsverslag A.W.N.-werkkamp).

*Archaeologische Werk- en Studieweek 1965*, opgravingen te Dokkum (opgravingsverslag A.W.N.-werkkamp).

*Archaeologische Werk- en Studieweek 1967*, opgravingen te Koksijde (opgravingsverslag A.W.N.-werkkamp).

*Archief*, jaarboek van het Zeeuws Genootschap van Wetenschappen, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1962, 1963. Andere afl. ontbreken.

*Bachten de Kupe*, orgaan van de gelijknaige heemkundekring, jg. IV (1962), 4, 5, 6; jg. V (1963), 1, 2, 3, 4/5, 6... Jg. VI (1964), 2, 3, 4, 5, 6 (1 ontbreekt); jg. VII (1965), 1, 2, 3, 4, 5, 6; jg. VIII (1966), 1, 2, 3, 4, 5, 6; en jg. IX (1967), 1, 2, 3, 4.

*Bonner Jahrbücher* (des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande), Hefte nrs. 152 (1952), 153 (1953), 154 (1954), 155/156, Teile I, II (1955—1956), 157 (1957), 158 (1958), 159 (1959), 160 (1960), 161 (1961).

*Brabantia* (tijdschrift van het Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant en van de stichting „Brabantia Nostra”), Jg. IV (1955), afl. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12; V (1956), afl. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7/8, 9, 10, 11, 12; VI (1957), 1, 2, 3, 4/5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12; VIII (1959), 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7/8, 9, 10, 11/12; IX (1960), 1, 2, 3, 4, 5, 6 (uitgave voortaan in 6 afleveringen per jg.); X (1961), 1, 2, 3, 4, 5, 6; XI (1962) 1, 2, 3, 4, 5, 6; XII (1963), 1, 2, 3/4, 5, 6; XIII (1964), 1, 2/3, 4, 5, 6; XIV (1965), 1, 2, 3, 4, 5, 6; XV (1966), idem; XVI (1967), idem.

*Brabants Heem*, tweemndl. tijdschrift voor Brabantse Heem- en Oudheidkunde, IV (1952), 1, 2, 3, 4 (rest ontbreekt); V (1953), 1, 3 (rest ontbreekt); VI ontbreekt geheel; jaargangen VII t/m XIX (1955 t/m 1967), telkens afl. 1, 2, 3, 4, 5, 6, waarvan jrg. XVII geheel ontbreekt.

*Céramique d'Andenne, La —*, door R. Borremans en R. Warginaire. Uitg. Stichting „Het Nederlands Gebruiksvoorwerp”, Rotterdam 1966.

*Fibula*, orgaan van de Ned. Jeugdbond t. bestud. v. d. Geschiedenis. Jg. I (1960), nr. 1 en 2; II (1961), 1, 2, 3, 4, 5; III (1962), 1, 2, 3, 4; VII (1966), 1, 2, 3, 4, 5; VIII (1967), 1, 2, 3, 4, 5. Andere afleveringen ontbreken.

*Friesisches Jahrbuch*, uitg. Der Friesenrat, Niebüll, Nordfriesland, afl. 1958, 1961, 1967. De andere jaarboeken ontbreken.

*Gallia, De* —, revenue du Cercle Arch. de Gosselies, Hainaut, B.: Jg. IV, Fascicules 10 en 11/12.

*Gallia, De* —, annuel du Cercle Arch. de Gosselies, 1966 en 1967.

*Gekeerd Getij*, uitgave t.g.v. de gelijknamige tentoonstelling betr. Scheepsarch. onderzoek in de IJsselmeerpolders, R'dam 1966.

*Göttinger Jahrbuch*, afl. 1957 t/m 1967.

*Graafschap Jette* (orgaan v.d. Gesch. en Heemk. kring voor het graafschap J. en omg.) Jg. I, 1 (sept. 1964); jg. II (1965), 2 (1 ontbreekt); III (1965), 1/2; IV (1966), 1, 2; V (1967), 1.

*Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, dl. XXI (1967).

*Helinium I* (1961), 1, 2, 3; II (1962), 1, 2, 3; III (1963), 1, 2, 3; IV (1964), 1, 2, 3.

*Historia Agriculturae*, jaarboek uitgegeven door het Ned. Agronomisch-historisch Instituut te Groningen, I (1953); II (1954); III (1956); IV (1957); V (1959); VI (1962); VII (1963); VIII (1965).

*Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en omstreken*, 1956 t/m 1967. Afl. 1965 ontbreekt.

*Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, afl. 1959, 1961, 1963, 1965, 1966.

*Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg*, 1953, 1954, 1955, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966.

*Jahresberichte des Schweizerischen Landesmuseums in Zürich*, 1952, 1953, 1954—55, 1956, 1957, 1958, 1959—60, 1961.

*Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte*. Band 33 (1949), 34 (1950), 35 (1951), 36 (1952), 37 (1953), 38 (1954), 39 (1955), 40 (1956); 41/42 (1958); 43 (1959); 44 (1960); 45 (1961); 46 (1962), 47 (1963), 48 (1964), 50 (1966), 51 (1967). Register für die Bände 1 bis 32.

*Jette en Ganshoven door de eeuwen heen*, katalogus tentoonstelling 1966.

*Kiva, The* —, (journal of the Arizona Archaeological and Historical Society, Vol. 32 (2e hj. 1966—1e hj. 1967), 1, 2, 3, 4; Vol. 33 (2e hj. 1967—1e hj. 1968), 1, 2; Index Volumes 1—30 (1935—1965).

*Kunde, Die — neue Folge* (Mitteilungen der Niedersächsischen Landesverein für Urgeschichte), I (1950), 1/2, 3/4; II (1951), 1, 2/3, 4; III (1952), 1, 2/3/4; IV (1953), 1/2, 3/4; V (1954), idem; VI (1955), idem; VII (1956), idem; VIII (1957), 3/4 (ontbreekt 1/2); IX (1958), 1/2, 3/4; X (1959), idem; XI (1960) ineens verschenen, evenals alle volgende jg.; XII (1961); XIII (1962); XIV (1963); XV (1964); XVIII (1967).

*Limburg*, maandschrift van de Federatie der Geschied- en Oudheidkundige Kringen van Limburg (B). Jaargang 35 (1956), afl. 1, 2, 3, 4, 5, 6—7, 8—9, 10, 11, 12 Jg. 36 (1957), 1, 2, 3—4, 5, 6—7, 8—9, 10, 11, 12; jg. 37 (1958), 1, 2, 3, 4, 5, 6—7, 8—9, 10, 11, 12; jg. 38 (1959), idem; jg. 39 (1960), 1—2, 3—4, 5—6, 7—8, 9—10, 11—12; .g. 40 (1961), idem; jg. 41 (1962), idem; jg. 42 (1963), 7—8, 9—10, 11—12 (andere afl. ontbreken); jg. 43 (1964) als 39; jg. 44 (1965), idem; jg. 45 (1966), idem; jg. 46 (1967), 1—2.

*Maasgouw, De* — tijdschrift voor Limburgse Geschiedenis en Oudheidkunde, uitgegeven door het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, jaargang 73 (1954), 1, 2, 3, 4, 5, 6, Register; jg. 74 (1955), idem; jg. 75 (1956), idem; jg. 76 (1957), idem; jg. 77 (1958), idem; jg. 78 (1959), idem; jg. 79 (1960), idem; jg. 80 (1961), idem; jg. 81 (1962), idem; jg. 82 (1963), idem; jg. 83 (1964), idem; jg. 84 (1965), idem; jg. 85 (1966), nr. 1 ontbreekt, overigens idem; jg. 86 (1967), 1, 2, 3, 4, 5, 6.

*Mededelingen Vereniging voor Naamkunde te Leuven en Commissie v. Naamkunde te Amsterdam*, 28e jg. (1952), 3/4; 29 (1953), 1/2, 3/4; 30 (1954), 1/2, 3/4; 31 (1955), 1/2, 3/4, 32 ontbreekt geheel; 33 (1957), 2/3/4 (1 ontbreekt); 34 (1958), 2/3/4 (1 ontbreekt); 35 (1959), 1, 2/3, 4; 36 (1960), 1/2, 3/4; 38 (1962), 1/2, 3/4; 39 (1963), 1.

*Middeleeuws aardewerk uit Heist-aan-Zee*, door F. van Hellingen (overdruk uit „Rond de Poldertorens”, jg. 9, mei 1967).

*Miscellanea Trajectensia* (Bijdragen tot de geschiedenis van Maas-tricht), uitgeg. t.g.v. 300-j. bestaan stadsbibliotheek te M. (1962).

*Mitteilungen des Marschenrates zur Förderung der Forschung im Küstengebiet der Nordsee*, nr. I (1962), II (1963), III (1963), IV—V (1964), VI (1965), VII (1966) Nachrichten des Marschenrates etc.

*Museum voor de IJsselmeerpolders, Schokland*, jaarverslag 1965, idem 1966.

*Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte*, Heft nr. 34 (1965) en 35 (1966).

*Nationalmuseets Arbejdsmark* (jaarboek, Kopenhagen), 1958, 1959, 1960, 1961, ontbreekt 1962, 1963/1965, 1966, 1967.

*Nieuwe Drentse Volksalmanak*, 1953, 1954 etc. t.e.m. 1966.

*Noord-Holland* (Uitg. Culturele Raad voor Noord-Holland), I (1956—1957), 5, tussennummer, 6; II (1957), 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8; III (1958), 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10/11; IV (1959), 1, 2, 3, 4, 5/6, 7/8, 9, 10, 11, 12; V (1960), 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7/8, 9, 10, 11, 12; VI (1961), 1, 2, 3, 4, 5, 6/7, 8, 9, 10, 11/12; VII (1962), 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7/8, 9, 10, 11, 12; VIII (1963), 1, 2, 3, 4, 5, 6/7, 8, 9, 10, 11, 12; IX (1964), 1, 2, (3 ontbreekt), 4, 5, 6, 7/8, 9, 10, 11/12; V (1964), 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 (1, 4 en 5 ontbreken); XI (1966), 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7/8, 9, 10/11, 12, XII (1967), 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 12 (7/8 ontbreekt).

*Nubia og Nilen*, Catalogus tentoonstelling Stavanger 1963.

*Ogam, tradition Celtique*, fascicule 9 (juli 1950) tot en met 94/96 (juli—december 1964). Hieraan ontbreken fasc. 76, 77, 78, 90 terwijl 79 dubbel aanwezig is. Voorts fasc. 103/104 (jan.—mrt. 1966) t/m 111/112 (juni 1967).

*O.K.W.-Mededelingen*, weekblad van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, jg. 25 (1961), nrs. 36/37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52; jg. 26 (1962), nrs. 1 t/m 19, 20 ontbreekt, 21 t/m 50, 51/52; jg. 27 (1963), nrs. 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 15.

*Oldenburger Jahrbuch*, 54 Band (1954) t/m 65 Band (1965).

*Oude Land van Loon, Het —*, publikatie van de Federatie van Geschied- en Oudheidkundige Kringen van Limburg (B.) Jg. VI (1951), 2, 3, 5, 6; jg. VIII (1953), nrs. 5/6; jg. X (1955), 1, 2, 3, 4, 5, 6. Daarna verschenen als jaarboek. XI (1956); XII (1957); XIII (1958); XIV (1959); XV (1960); XVI (1961); XVIII (1963); XIX (1964); XX (1965); XXI (1966). De niet genoemde nrs. ontbreken.

*Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* (Schriftenreihe der Niedersächsischen Landesstelle für Marschen- und Würtenerforschung), Band 4 (1950), 5 (1953) en 6 (1957).

*Pro-Historia*, orgaan van het historisch genootschap Clio, afd. Amsterdam I van de Ned. Jb. ter Best. v. d. Geschiedenis, jg. IV, nrs. 7, 8, 10, 11, 12; jg. V, nrs. 13, 14, 15, 16; jg. VI, nrs. 17, 18, 19.

*Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*. Dl. XCVIII—XCIX (1962—1963), C (1964) en CII (1966).

*Repertorium dl. I*: auteurslijst van Limburg jg. I—XL (1919—1961) en *Het Oude Land van Loon*, dl. I—XV (1946—1960), uitg. van de federatie van Geschied- en Oudheidkundige Kringen van Limburg, Ite druk, 1964.

*Repertorium van de begraafplaatsen uit de Romeinse tijd in Noord-Gallië*. André v. Doorselaer (Brussel 1964). Dl. I: België, Dl. II, Deutschland, France, Grand-Duché de Luxembourg, Nederland.

*Rijksuniversiteit te Gent*: Museum voor Oudheidkunde en Etnografische verzamelingen, beknopte gids (Gent 1968).

*Romana Contact*, maandelijks orgaan van het oudheidkundig genootschap Romana. Jg. II (1962), nr. 5/6; III (1963), 1/2, 3/4, 5/6/7, 8/9/10, 11/12 (dubbel); IV (1964), 1 ontbreekt, 2 (dubbel), 3 (dubbel), 4 (dubbel); V (1965), 1, 2; VI (1966), 1, 2/3; VII (1967), 1, 2, 3.

*Skalk (Nyt om gammelt)*, uitg. van het Forhistorisch Museum, Aarhus. 1957, 1, 2, 3, 4; 1958, 1, 2, 3, 4; 1959, 1, 2, 3, 4; 1960, 1, 2, 4 (3 ontbreekt); 1961 (ontbreekt geheel); 1962, 2, 3, 4 (1 ontbreekt); 1963, 1, 2, 3, 1964, 1, 2, 3, 4, 5, 6; 1965, 2, 3, 4, 5, 6 (1 ontbreekt); 1966, 1, 2, 3, 4, 5, 6 en 1967, 1, 2, 3, 4.

*Stand en Landschap van Zuid-Holland, Jaarverslagen van het Instituut —*, 1939/1940, 1942, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1950, 1951, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1964, 1965.

*Stavanger Museum*, Aarbok 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965.

*Studien zur Geschichte der Stadt Göttingen*, Bd. 7: Hans Tütken, Geschichte des Dorfs und Patrimonialgerichtes Geismar im Jahre 1839.

*Symposium Rotterdam*. Catalogus van 5 tentoonstellingen t.g.v. het internationaal archaeologisch symposium te Rotterdam 1966.

*Temporibus*, periodiek van de kulturele en wetenschappelijke vereniging Artes (Brussel), jaargang II, september 1958.

*Verzeichnis der Zeitschriften in der Bibliothek der Römisch-Germanischen Kommission (des Deutschen Arch. Instituts)*, Walter Wagner, Bestand am 1 Dezember 1962.

*Wie waren wij?*, tentoonstellingsgids, Hoensbroek 1963.

## LITERATUURBESPREKING

De 15de jaargang van „*Vorzeit*“, het „Zeitschrift für Vor- und Frühgeschichte, Volksforschung und Heimatkunde“, uitgegeven door de „Verein für Pfahlbau- und Heimatkunde“ in Unteruhldingen, is thans verschenen. Het is jammer dat dit nummer, dat de hele jaargang 1966 bevat, in eens is uitgegeven en pas onlangs van de pers kwam.

De artikelen zijn uitermate interessant, zoals bijvoorbeeld het artikel over de Knochen-artefakte des Homo heidelbergensis, Der Pfahlbau am Ledrosee (Ledrosee ligt dicht bij Riva met in de verte het Gardameer); verder wordt het tapijt van Bayeux benut als studie-voorwerp om het zeemanschap uit de Vikingtijd te leren kennen. Ook inderdaad een wijze om dit prachtige middeleeuwse pronkstuk van tapijtkunst te benaderen. Tenslotte volgen dan De stedenbouw in Midden-Europa in de vroege middeleeuwen en tenslotte opgravingsvondsten in de belangrijkste delen van Duitsland. Vooral dit laatste is uitermate interessant, omdat wij hier kennis maken met de allernieuwste gegevens die ons weer wat nader tot het grote geheel brengen.

Een overzicht van een aantal in Duitsland uitgegeven boeken over archeologie besluit dit rijke tijdschrift van 80 pagina's. Het is verlicht met uitermate fraaie foto's.

T. d. V.

## OPGRAVINGS- EN VONDSTBERICHTEN

*Gaarne toezending aan H. J. Calkoen, Driehuizerkerkweg 22, Velsen, van krantenberichten en verder van alle gegevens, welke de lezers op andere wijze ter kennis komen.*

*In deze rubriek worden de volgende periodes bij de resp. desbetreffende berichten aangegeven\*):*

*Paleolithicum (P), Mesolithicum (M), Neolithicum (N), Bronstijd (B), IJzertijd (IJ), Romeinse tijd (R), Volksverhuizingstijd (+ Merovingische tijd) (V(+M)), vroege Middeleeuwen (v.ME), late Middeleeuwen (l.ME), Zestiende eeuw en later (ZEI).*

### ASSENDELFT (N.H.) I. M.E.

Op de plaats waar de boerderij „Nooitgedagt“ heeft gestaan (zie ook Whm XVII, 1, p. 26) kon nog een grote proefput worden uitgegraven op de plaats van het voorhuis. Onder de zand- en puinlaag verscheen opnieuw de compacte kleilaag, die de scheiding vormt tussen de 16e—17e eeuw en de Middeleeuwen (dikte 5—20 cm). Hieronder bevond zich een dik pakket bruingrijze tot grijze klei, die tot op 80 cm diepte was te vervolgen en welke hier en daar plekken opleverde van hout- en turfassen met botjes van slachtvee. Dadelijk hieronder lagen stenen van een vorige boerderij, grove rode baksteen, formaat  $24 \times 10,5 \times 5$  cm en enkele kloostermopfragmenten ( )  $\times 14 \times 7$  cm. Uit het kleipakket werden talrijke vondsten geborgen: een slijpsteen, ijzeren nagels en kiezen van vee (o.a. varken); voorts veel scherven van M.E. vaatwerk, half of spaarzaam geglaazuurd en ongeglazuurd rood aardewerk, bodem gesmoorde pot met schelpvoetjes, blauwgrijze en steengoedfragmenten. Dieper verschenen kogelpotscherven met bezemstreekornament (14e eeuw). Op ca. 80 cm diepte bevond zich taai, grauwgrijze klei, die tot ca. 95—100 cm diep de oudste vondsten opleverde, 13e eeuws goed: ruwwandig steen-

goed met metaalglans, kogelpotten met en zonder bezemstreek, dunwandig en met vingerindrucksels aan de binnenzijde, en een gedraaid spinklosje. Een merkwaardig steengoedfragment geglazuurd en met een soort radstempelversiering, wacht nog op determinatie.

*Werkgroep A.W.N. Zaanstreek e.o., apr. '68.*  
(E. J. Helderman).

**BREUGEL** (gem. Son en Breugel (N.Br.) **IJ.**

Op de Hooidonkse Akkers werden resten van een vierkante houten drinkwaterput gevonden uit de late IJzertijd. De put bestond uit ruwe, onregelmatige planken of balken, die aan de buitenzijde met houten pennen aan vier hoekpalen waren bevestigd. De planken en palen waren van eikehout en de pennen vermoedelijk van elzehout. Binnenwerkse afmeting: 110 × 110 cm. De put lag langs de n.-rand van een La Tène-nederzetting, hier begrensd door een destijds bestaande diepe en ca. 10 m brede geul, ruim drie meter onder het huidige maaiveld. Op de bodem hiervan werden nog talrijke La Tène-scherven aangetroffen.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

**BEST** (N.Br.) **N.**

Reeds enige jaren geleden werd hier een donkergrijze vuurstenen beitel gevonden met afgebroken snijvlak; resterende lengte: 11 cm. De doorsnede is ruitvormig (breed 4 cm, dik 2 cm). Op dezelfde vindplaats kwam ook een grote donkergrijze vuurstenen schrabber aan het licht (5 × 3,5 cm) met zeer steile schrabberkap.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

**DELFIJL, Heveskeslooster** (Gr.) **R.**

Hier werd een overslibde vindplaats met terpenaardewerk uit de eerste eeuwen van de jaartelling ontdekt, ca. 500 m w. van Heveskeslooster. Van de vele scherven, aangetroffen in slootranden en bij het leggen van draineerbuizen, bleven slechts een randscherf en een bodemfragment bewaard, afgestaan aan het Groninger Museum.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.*  
*B.A.I./Gron. Museum. (J. W. Boersma).*

**DORESTAD** (Wijk bij Duurstede (U.) **vME, I.ME, R.**

In de nabije toekomst zal Wijk bij Duurstede uitgroeien tot een stad van ca. 30.000 inwoners, waardoor in de loop der volgende jaren alle thans nog toegankelijke terreinen, die sporen bevatten van de vroeg-middeleeuwse handelsnederzetting Dorestad, bebouwd zullen worden. In juni 1967 werd besloten tot een opgraving, die thans wordt voortgezet. Deze vindt plaats aan de z.-zijde van „de Heul” en in de aangrenzende boomgaard ten w. van de weg Duurstede—Cothen. Hier werd een oppervlak van ongeveer 300 × 60 m onderzocht door middel van o.-w. gerichte rijen opgravingsputten, die elk 20 × 40 m groot zijn. Voorlopige resultaten:

De oudere opvatting, dat op de Heul een omwalde Karolingische curtis aanwezig was, werd niet bevestigd. Deze opvatting bleek gebaseerd op de aanwezigheid van sub-recente sloten, die dezelfde richting hadden als de nog bestaande verkaveling. Een vermoedelijk 12de eeuwse boerderij met ronde spyker, had reeds dezelfde o.-w. richting. De bewoningssporen van het oude Dorestad hebben enigszins afwijkende richtingen, direct achter de Cothense weg verschillend van die in het w. deel. Hier zijn enkele duidelijke huisplattegronden waargenomen. Het waren grote rechthoekige huizen van 6 à 9 × 16 à 25 m. De lange wanden zijn soms enigszins gebogen. Twee waren vergezeld van een spyker, bestaande uit 12 palen; dit wijst op een landelijke nederzetting. Verder naast de huizen rijen kuilen en waterputten, meestal gemaakt van grote wijnvaten. In de uiterste z.-w. hoek zijn 4 of 5 ovale paalzettingen gevonden, groot 5 × 12 tot 8 × 20 m. Karakter en structuur van het gedeelte achter de Cothense weg, op het eigenlijke Heulterrein, zijn nog onduidelijk. Het aantal kuilen is hier bijzonder groot, de waterputten vertonen hetzelfde beeld als verder naar het w.; duidelijke huisplattegronden zijn hier nog niet gevonden. De indruk van het ogenblik is, dat het tot nu opgegraven gedeelte een onderdeel vormde van een grote nederzetting, die over een lengte van meer dan 1 km en met een breedte van meer dan 350 m de z. oever van de vroeg-middeleeuwse Rijn volgde. De nederzetting was waarschijnlijk uit verschillende eenheden samengesteld.

De vondsten dateren voor het overgrote deel uit de 8ste en vooral uit de 9de eeuw. Het zijn voornamelijk scherven van verschillende soorten Karolingische draaischijf-ceramik (o.a. Reliëfband-, Badorf-, Mayener aardewerk) en verder van met de hand gemaakte kogelpotten uit de 8e—9e eeuw. Enkele scherven van Romeins aardewerk en Rom. dakpannen komen secundair in de sporen van Dorestad voor. Het gevonden M.E. aardewerk (o.a. Pingsdorf, Steengoed en diverse soorten kogelpotten) behoort bij bewoningssporen, die jonger zijn dan Dorestad. Opvallend zijn de talrijke klompjes ruwe barnsteen; ook zijn er ijzerslakken. Voorwerpen van glas, metaal (o.a. drie Karol. denarii) en organisch materiaal zijn zeldzaam.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (W. A. van Es).*

## DRACHTEN (Dr.) B.

Opgravingen onder leiding van prof. dr. H. T. Waterbolk bij de Drachtster Philips-vliegstrip aan „de Knobben”, hebben uitgegeven dat hier een grafheuvel uit de vroege Bronstijd heeft gelegen. Wij hebben hier te doen met een nederzetting uit ca. 1400 v.Chr., met tientallen artefacten, kuilen, veel houtskool en scherven van met wikkeldraadstempel versierd aardewerk. In de diepste kern van de op een hoog terrein gelegen grafheuvel bevindt zich een kuil met één crematie als primaire, centrale bijzetting. Nog is niet alles volledig onderzocht; gehoopt wordt op een grafgift, b.v. een bronzen speld. Als secundaire bijzettingen werden drie crematies aangetroffen en een onversierd potje, daterend van ca. 900 v.Chr. De vondst kan beschouwd worden als een w. uitloper van de culturen op de hoger gelegen gronden van Drenthe. Merkwaardig is, dat zich hier later, ook over de top van de heuvel, hoogveen heeft gevormd, dat pas in de laatste tijd werd ontgonnen. Geologisch gezien is dat een bijzondere situatie. Tenslotte gaat door aanleg van de vlieg-

strook een laatste archeologisch monument in deze streek verloren. Misschien had dit werk wel op een iets andere plaats kunnen gebeuren, als men van tevoren geweten had, wat de verhevenheid verborg.

*Uit „de Philips Koerier”, mei '68.  
Mededeling van ir. F. de Fremery, Hilversum.*

#### GEERVLiet (Z.H.) M?

Tijdens de aanleg van het Hartelkanaal werd een bijzonder fraaie „hak” gevonden, vervaardigd uit rendiergewei met ingeboord gat. Tijdens het weggraven van de klei binnen het n. talud, is het hier aanwezige veenpakket (tussen 2,50—4,50 m —.N.A.P.) onder het dijklichaam weggeperst en in het kanaal omhoog gekomen. Deze grond is verwijderd en achter de kade uitgespreid. Hierin werd het werktuig gevonden. Het zeldzame gebruiksvoorwerp bevindt zich in particulier bezit, maar kon door de R.O.B. worden getekend en gefotografeerd.

*Rapport afd. Oudheidk. onderzoek gem. Rotterdam,  
4e kwartaal '67. (C. Hoek).*

#### GRONINGEN (Gr.) R. vME, IME, ZEL.

Voor de derde maal heeft de R.O.B., tijdens restauratiewerkzaamheden, een onderzoek ingesteld naar de bouwgeschiedenis van de Martinikerk (zie ook Whm XVII, 2, p. 67). Later moet nog een onderzoek volgen in het kerkship met de zijbeuken, waarbij hopelijk de juiste plaats en grootte van de alleroudeste, houten kerk gevonden kan worden. Thans reeds zijn wij nauwkeurig ingelicht over dwarspand en koorsluiting van de bakstenen, 13e eeuwse basiliek, weergegeven op het oudste Groningse stadszegel en waarvan belangrijke delen werden opgenomen in het metselwerk der huidige kerk. Deze basiliek, opgetrokken uit rode kloostermoppen (28 × 14 × 7 cm), bezat een middenschip, even breed als dat van de tegenwoordige kerk, met half zo brede zijbeuken. Lengte en breedte van het dwarspand kwamen volkomen overeen met die van het huidige, dat bij uitbreidingen en verbouwingen uit de 15e en 16e eeuw grotendeels gespaard bleef, zij het met andere vensters en hoger dak. Aan de o.-zijde zette het middenschip zich enige meters voort, met halfronde apsis. In de naar het o. gekeerde aansluitingen van dwarspand en koor bevonden zich halfronde uitstulpingen, ruimte biedend aan een nevenaltaar. Sinds 1962 weten wij dat de 13e eeuwse basiliek was gebouwd op de grondvesten van een ouder, tufstenen gebouw, vermoedelijk eenbeukig, zonder dwarsschip en in het o. afgesloten door een iets versmald koor met halfronde koornis. De fundering rustte op een bed van grote veldkeien. Hopelijk zullen toekomstige opgravingen meer vertellen over de w.-partij beider kerken en hun torens. Ofschoon de ondergrond van de St. Maarten uit vast, diluviaal zand en keileem bestaat, waren toch veldkeien nodig ter fundering, omdat het terrein sterk was vergraven. Enerzijds omdat terplaatse talrijke begravingen hadden plaatsgevonden, anderzijds omdat zelfs de oudste van deze graven gedolven bleken te zijn in een terrein, dat al sinds de Romeinse keizertijd door mensen was bewerkt en ook bewoond (aarde-werkfragmenten, greppels, paalkuilen en paalstompen). De paalresten bestonden uit twee groepen: de oudste van bebouwing begin jaartelling, de latere met bestemming van het terrein tot kerkhof, al kon niet met zekerheid tot een houten

kerkje of kapel worden geconcludeerd. Vermoedelijk heeft de oudste kerk iets verder naar het w. gelegen. Het C14 onderzoek naar de ouderdom der oudste begravingen in uit eiken stammen gekloofde en uitgeholde boomkisten, gaf aan 680 na Chr. (met de in acht te nemen marges). Toch kunnen de oudste graven iets jonger zijn, wat beter zou passen in het historisch beeld. Het Christendom in de Groninger ommelanden kreeg pas na de dood van Bonifatius te Dokkum (754) voet aan de grond, hand in hand met de uitbreiding van het Karolingische rijk over de Lauwers. Toch duurde het tot 777 eer de Angelsaks Willehad, de latere bisschop van Bremen, via Utrecht naar Dokkum reisde en vandaar zijn geluk beproefde in het nog volkomen heidense Humsterland. Door zijn driest optreden op een volksvergadering te Oldehove? schoot hij er bijna het leven bij in en moest vluchten naar „Thrianta” (Drenthe), waar hij meer succes boekte en er de eerste kerken stichtte, ondanks verzet hier en daar. Door zijn optreden werd Drenthe met Groningen bij het bisdom Utrecht gevoegd. Dit in tegenstelling met de Groninger ommelanden, de door Friezen bewoonde kuststreken tussen Lauwers en Eems, welke door Liudger voor het christendom werden gewonnen en bij het bisdom Munster gevoegd.

Alles pleit ervoor, dat Willehad de eerste kerk te Groningen deed verrijzen, welke „villa” immers tot Drenthe behoorde. Zouden de oudste graven onder de St. Maarten, dan niet heidens zijn geweest, een later gekerstend grafveld? Daartoe bestaat geen enkele aanwijzing en dit zou bovendien strijdig zijn met de normale gang van zaken: men bouwde de eerste kerken bij voorkeur juist niet op een heidens grafveld, terzij de aanwezigheid van een martelaarsgraf daartoe aanleiding gaf.

Het onderzoek van 1968 heeft geen nieuw licht geworpen op de verhouding tussen de St. Maarten en de St. Walburgskerk, welke op korte afstand ten n.o. met haar 20-hoekige plattegrond oprees. In 1965 bepleitten wij reeds dat dit merkwaardige bouwwerk, een paltskapel van de Utrechtse bisschoppen, eerst door bisschop Bernold (1026—1054) kon zijn gebouwd, nadat deze kerkvorst door een keizerlijke schenking uit 1040 het „predium” in de „villa Gruoninga” had verkregen. Het patronaat van St. Walburg brachten wij voorts in verband met de Noormannenaanval, waaraan Groningen in ca. 991 was blootgesteld geweest, waarbij niet alleen de „villa”, maar ook de „civitas”, waarbinnen de houten St. Maartenskerk gelegen was, in vlammen opging. Nu had Tiel in 1006 een dergelijke aanval te doorstaan, waarbij de ganse stad verbrandde, behalve het St. Walburgsklooster. Dit wonder leidde tot een verering van St. Walburg als schutspatrones tegen de Noormannen. In de 12e eeuw wist men daar nog vagelijk van en meende men, dat de Groningse burgerij de Walburg als verschansing tegen de invallers had gebouwd. In werkelijkheid werd het kerkfort een twistappel tussen 's bisschops gewapende en de burgerij, die het beurtelings bezet hielden. Tijdens de opgravingen door prof. van Giffen op het Walburgs-kerkhof kwamen niet alleen de funderingen van de veelhoekige kerk tevoorschijn, maar tevens de resten van een ouder, uit hout opgetrokken bouwwerk van nog onbekende bestemming aan het licht. In ieder geval bezat dit vorstelijke afmetingen en houdt verband met het hier gelegen middelpunt van het keizerlijk domein. Wel staat vast dat dit raadselachtige bouwwerk even oud moet zijn als de boomkistgraven onder de St. Maarten! Een keizerlijke palts? Een houten kerk voorafgaande aan de tufstenen St. Walburg?

Tot slot nog enkele losse vondsten, gedaan binnen de Martinikerk. Een intact aangetroffen rood-zandstenen sarcofaag, behouden door overbouwing met een grote grafkelder voor de Groningse bisschop Johannes Knijff, die in 1578 aan de pest overleed. In de sarcofaag (13e eeuw) lag het skelet van een vrouw van middelbare leeftijd. De sarcofaag lag oudtijds juist aan de buitenzijde van het koor van de 13e eeuwse basiliek. In één der talloze hoger gelegen graven binnen het koor bevond zich een geelkoperen plaat met sierlijke inscriptie. Hier werd in 1776 de pater Hippolitus Alexander Iosephus Beuns begraven, oud 63 jaar. Deze Augustijner, die de statie aan de Oude Ebbingestraat bediende, werd in de Ned. Herv. St. Maartenskerk ter aarde besteld, zoals het Collecteboek der Herv. Diaconie vermeldt.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (H. Halbertsma).*

#### HEILOO (N.M.) v.ME., I.ME.

Ter aanvulling van het onderzoek in het voorjaar '67 ingesteld naar aard en ouderdom van de St. Willibrordspuit, op geringe afstand ten w-n-w. van de Herv. Kerk gelegen, werd in het najaar '67 andermaal een sleuf gedolven met het doel de putschacht zo dicht en zo diep mogelijk te benaderen. (zie ook Whm. XVI, 3, p. 126). Lagere grondwaterstand vergemakkelijkte het latere onderzoek. Inmiddels is komen vast te staan dat de tegenwoordige put, welke met zijn zandstenen, in een zevenhoek op elkaar gestapelde mantelplaten, niet ouder zal zijn dan de 15e of 16e eeuw, uitgegraven werd in de schacht van een veel oudere bron. Hoewel deze oudere put geheel werd opgeruimd bij het uitdelven van de latere, bleken er toch aanwijzingen te zijn dat de voorganger uit kleizoden was opgebouwd en reeds in het Karolingische tijdvak bestond. Het bijbehorend loopvlak kon worden vervolgd tot de houten Karolingische kapel, waarvan de overblijfselen in 1965 onder de huidige tufstenen kerk werden aangetroffen. Oorspronkelijk lag de put buiten de kerkhofomheining en de daarbij behorende kerkhofsloot. Door uitbreiding van het kerkhof kwam de put juist aan de rand te liggen, zoals twee opeenvolgende, later dichtgestoven ringgrachten laten zien. Op de bodem van de binnenste gracht lag enig tuf- en baksteenpuin, alsmede kogelpotfragmenten uit de 12e eeuw. Het is geenszins uitgesloten, dat de legende die de put met Willibrord in verband brengt, een kern van waarheid bezit. Alcuin deelt in zijn Vita Willibrordi mee, dat Willibrord en de zijnen in Friesland eens door een dorre kuststreek reisden en door hevige dorst werden gekweld. Willibrord groef nu binnen zijn tent een kuil, waaruit helder water opborrelde. In ieder geval werd de kerk door W. gesticht, behoorde hij aan de Abdij van Echternach en was hij de moederkerk van alle parochies in de verre omtrek. Er zij nog op gewezen, dat de Willibrordspuit niet de enige was in deze streek, welke oudtijds scharen pelgrims aanlokte. Niet minder waren in trek de zgn. Runkspuit te Oesdom bij Limmen, thans de kapel van O.L. Vrouw ter Nood, en de St. Adalbertspuit bij Egmond-Binnen. Alle drie op korte afstand van elkaar. De Runkspuit dankt zijn naam aan de Deen Rorik, die Kennerland van Lodewijk de Vrome, vervolgens van Lotharius in leen hield op voorwaarde dat hij dit gebied tegen andere Noordmannen verdedigde. Hij moet vóór 882 gestorven zijn en de Vita Adalberti vertelt ons hoe hij zich beijverde de kapel, op-

gericht boven het graf van St. Adalbert, tegen overstuiving door het duinzand te beschermen. De St. Adalbertsput bevindt zich juist binnen de absis van het koor. In het „Alkmaars Jaarboekje” hebben wij de merkwaardige historische achtergronden der drie „heilige putten” nader ontvouwd (1967).

Tevens werd het laatste onderzoek aangegrepen om nadere naspeuringen te doen omtrent de kerktoren. Daaruit bleek, dat de tufstenen toren niet dezelfde ouderdom had, als het 12e eeuwse kerkship en koor. De toren rustte op een bakstenen voeting, opgemetseld uit rode moppen, formaat  $32/24 \times 15,5 \times 8,50$  cm.

De voeting bleek gefundeerd op een schelpenbed, dat 40 cm dieper lag dan de onderzijde van het aansluitende tufstenen muurwerk van de kerk. Dit laatste stond bovendien op een zandlaag, waarin zich de resten van kistgraven aftekenden. De toren was dus naderhand tegen de w.-gevel van de kerk geplaatst. Terloops zij er hier nog aan herinnerd, dat niet alleen de tufstenen kerk, maar ook zijn houten voorganger waarvan wij de paalkuilen op een diepte van 2 m beneden de huidige kerkvloer aantreffen (Karolingisch), verzezen boven een terrein waar tevoren al bijzettingen hadden plaats gevonden.

De toren bleek, behalve de nog bestaande beren aan de w.-zijde, tevens dergelijke verstevigingen te hebben bezeten aan de n.- en z.-zijde. De z.-beer was door een tamelijk stordig gefundeerde muur uit secundair gebruikte moppen verbonden geweest met de w. kerkgevel, hoogstwaarschijnlijk overblijfselen van een knekelhuisje, waarmee ook een dichtgemetseld venster in de aansluitende w.-muur van de kerk verband houdt. Dit venster kon oorspronkelijk licht geworpen hebben op het doopvont, dat in M.E. kerken vaak op deze plaats stond.

Tenslotte werd een roodzandstenen zerk opgegraven in het naderhand toegevoegde bakstenen gedeelte van de kerk, welke de laatste rustplaats dekte van pastoor Willem Keyser. Deze, nog in situ, moet vóór 1430 zijn gelegd, waaruit volgt dat het dwarspand met het nieuwe koor vóór dat jaar gereed kwam, om in 1573 weer te worden verwoest.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.*

*R.O.B. Amersfoort. (H. Halbertsma).*

#### HELVOIRT (N.Br.)      **IME., ZEI.**

Bij restauratiewerkzaamheden aan de herv. Kerk werd, behalve een zestal grafzerken, waarvan de oudste uit de 16e eeuw, ook een kleine overwelfde grafkelder aangetroffen (steenformaat  $16,5 \times 7,8 \times 3,85$  cm). Binnen de tegenwoordige driezijdig afgesloten absis (steenformaat fundering:  $23 \times 11,5 \times 5,7$  cm), werd een oudere ronde absisafsluiting gevonden (steenformaat:  $27,5 \times 13,5 \times 6,75$  cm). Het bleek niet mogelijk opsporingen te doen naar oudere resten. Slechts op een bepaalde plaats naast de crypt kon een vlak tot op de vaste bodem worden afgeschaafd, waarbij een duidelijke paalkuil aan het licht kwam, die mogelijk heeft behoord tot een aan de oudste stenen kerk voorafgaande oudere kerk of kapel.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.*

*R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

#### HATERT, gem. Nijmegen (Gld.)      **N.**

Bij het graven van funderingssleuven werd aan de Hatertseweg 626 een stenen bijl gevonden, vervaardigd uit een silex-

variëteit, die waarschijnlijk afkomstig is uit de omgeving van Obourg (België). De ten dele zeer donkerbruine patina wijst op een langdurig verblijf in een venig milieu. Het bijtje:  $9,8 \times 5,7 \times 2,9$  cm, heeft een ellipsvormige doorsnede en is van het in facetten geslepen, breedtoppige type, zoals dit vaak in n.-Limburg en o.- en midden Brabant voorkomt. In 1960 vond ik 500 m noordelijker een soortgelijke artefact. (Nu in het B.A.I., Groningen.)

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.*  
*Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen. (A. V. H. Hubrecht).*

**HILLIGERSBERG (geb. Rotterdam) (Z.H.) I.M.E.**

Een opmeting is gemaakt van de ruïne van het 13e eeuwse kasteel. De voorlopige resultaten wijzen op een château à motte; de motte lijkt te zijn opgeworpen op een pleistocene opduiking. Indien deze opvatting juist is, dan is Hilligersberg het derde kasteel van dit type, dat in Z.H. bewaard is, nl. allereerst de Leidse Burcht als grafelijk kasteel uit de 2e helft der 12e eeuw, met zijn tufstenen ringmuur en Oost-Voorne, als kasteel van de belangrijkste aan de Hollandse graaf ondergeschikte edelman: een zware donjon, omringd door een ringmuur met poort- en hoektorens. Tenslotte Hilligersberg, als sterkte van een kleinere leenman, waar de motte slechts een woontoren draagt. Het valt te betreuren dat, terwijl de kastelen te Leiden en Oost-Voorne goed geconserveerd zijn en worden, de ruïne te Hilligersberg op instorten staat! Een groot deel van het opgaande werk is behouden en het geeft, met de twee andere, een duidelijk beeld van het stenen château à motte op drie verschillende maatschappelijke geledingen: graaf-bannerheer-leenman. Over de resultaten van het onderzoek wordt in het volgend kwartaalverslag uitvoeriger terug gekomen.

*Rapport afd. Oudheidk. onderzoek gem. Rotterdam,*  
*4e kwartaal '67. (C. Hoek).*

**KETHEL (gem. Schiedam) (Z.H.) I.M.E.**

De in het schip der Herv. Kerk aanwezige grafstenen zijn beschreven en er is op bescheiden schaal binnen het gebouw een onderzoek ingesteld, dat volgend jaar wordt voortgezet. Het oudste stenen gebouw is een 13e eeuwse zaalkerkje geweest, uitwendig  $10 \times 19$  m, zonder steunberen. Het was zeer ondiep gefundeerd op een lage kleiheuvel. Nader onderzoek kan uitmaken of er een smaller koor was. De waarschijnlijk kort hierna gebouwde toren meet ruim 5 m in het vierkant, eveneens zonder steunberen. De o.-gevel van de toren is op de w.-gevel van het schip gebouwd, wat aanleiding was tot ernstige verzakkingen. Later is deze muur gesloopt en geheel opnieuw opgetrokken, nu met steunberen. Van het opgaande werk van de oudste kerk is niets meer over; het baksteenmateriaal is verwerkt in de funderingen van latere uitbreidingen (n.-zijbeuk en verlenging van de kerk in o. richting). Het schip was, zoals bleek bij de restauratie van 1929, 15 m verlengd, met inbegrip van een drie-achtste koorsluiting; de n.-beuk, met eenzelfde afsluiting: 12,5 m. De funderingen waren geheel opgetrokken van steen, groot:  $28 \times 14 \times 7$  cm, behalve bij de koorsluitingen:  $20 \times 10 \times 5$  cm (rond 1400).

In het begin van de 11e eeuw is er te Kethel, nl. in de langs de Harch gelegen ontginning Harega een kapel, ressorterend onder de kerk van Vlaardingen. Dat deze kapel op dezelfde

plaats als de huidige kerk stond, is niet waarschijnlijk. De M.E. ontginningen gaan van de in het z. stromende rivier naar het n. het veen in. De kerk ligt nu bijna 5000 m van de rivier af. Het meest z. deel van Harega is in 1164 verloren gegaan en omvatte waarschijnlijk juist het oudste deel met de kapel. Kethel zal niet vóór de eerste helft van de 13e eeuw zelfstandig zijn geworden. Mogelijk is kort na 1164 het o. deel van de parochie Vlaardingen afgesplitst toen de Abdij van Egmond in dit gebied ten o. van de Slimme Watering alle tiendrechten kreeg.

Deze nieuwe parochie zal haar kerk te Overschie hebben gehad. Pas in de 13e eeuw ontstaat dan een nieuwe parochie, waarbij mogelijk ook Vlaardingen opnieuw is verkleind met de Hargpolder en een aantal als Spaland aangeduide percelen in de Holierhoekse polder. Dit kan verband houden met het vererven van de ambachtsheerlijkheid van Kethel door de heer van Wassenaer, die reeds vóór de aanleg van de dam door de Schie deze bezit. Zonder nadere gegevens moeten wij het oudste kerkje dateren in het midden van de 13e eeuw.

*Rapport afd. Oudheidk. onderzoek gem. Rotterdam, 4e kwartaal '67. (C. Hoek).*

**KRABBENDAM, gem. Warmenhuizen (N.H.) R., v.ME., IME.**

Bij ruilverkavelingswerk werd een cunet gegraven door de overblijfselen van een terpje, juist binnen de Westfriese Zeedijk. Hoewel nader onderzoek nog volgt, kan nu reeds worden gesteld dat dit terpje van betrekkelijk recente datum is. Op de scheiding van het oorspronkelijk maaiveld, bevond zich nl. kogelpotaardewerk uit tweede helft 12e, mogelijk nog 13e eeuw. Toch kent de onmiddellijke omgeving ook oudere bewoning, getuige talrijke vondsten van Fries terpen vaatwerk uit de Romeinse keizertijd. Ook Gallo-Romeinse import komt voor. Een tweede bewoningsfase wordt aangeduid door Badorf-waar, waarop dan als derde het genoemde kogelpotgoed volgt. Continue bewoning moet nog bewezen worden; veeleer wordt de indruk gewekt van ingrijpende transgressies, welke het landschap van tijd tot tijd onder slikafzettingen bedolven en welke niet zonder ernstige gevolgen voor de bewoners zijn geweest. Des te opmerkelijker is het feit dat de West-Friezen, in tegenstelling tot hun stambroeders aan de overzijde van het Vlie, niet eerder dan in de 12e eeuw tot het opwerpen van terpen schijnen te zijn overgegaan. En zulks in snel tempo, dat wijst op een noodsituatie. Oudere vondsten hebben op vlakke terreinen plaats. De laatste tijd zijn de aanwijzingen voor plotse linge wijziging der bewoningstoestand in de 12e eeuw, waarbij kerken en kerkhoven werden opgegeven, steeds talrijker geworden. Naast wateroverlast kunnen ook geschiedkundige gebeurtenissen hiertoe aanleiding hebben gegeven. Er valt hier nog veel te onderzoeken!

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.*

**LIMMEN (N.H.) I.ME.**

Bij de restauratie van de Herv. Kerk hebben leden van de werkgroep Alkmaar van de A.W.N. een begin gemaakt met een onderzoek naar de bouwgeschiedenis, dit onder auspiciën van de R.O.B. In de w.-gevel van de huidige kerk, zowel als de daarmee verbonden o. torenmuur en de n. kerkmuur zijn overblijfselen van een voorafgaande tufstenen gebouw zicht-

baar. De indruk is thans verkregen dat de zijmuren van de tegenwoordige kerk rusten op een schelpenbed, dat tevens de tufstenen kerk tot fundering diende. Voor het overige schijnt deze laatste veel gemeen te hebben gehad met de nog bestaande in het naburige Heiloo, wat omvang betreft zowel als bouwwijze. Deze overeenkomst geldt tevens voor de vergroting uit de 15e eeuw met dwarspand en uitgelegd koor, welke toevoegingen, evenals die te Heiloo, naderhand weer kwamen te vervallen.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (H. Halbertsma).*

#### MAASTRICHT (L.) M.

Bij de sloperij in de Grote Stokstraat is onder de kelders van de percelen 44a—c muurwerk gevonden, dat deel moet hebben uitgemaakt van de n. muur van het gebouw, dat door Goossens aangezien wordt voor een Merovingische Kerk. Het betreft hier een gedeelte ter lengte van 8 m, dat nog niet eerder is waargenomen, doch dat nauwkeurig samenvalt met het door Goossens veronderstelde tracé. Het muurwerk is onder de Stokstraat te vervolgen. De bovenzijde ervan reikt tot ca. 2 m onder het maaiveld (ca. 48,00 + N.A.P.). De onderzijde kon niet worden waargenomen. Het metselwerk bestond uit een zeer onregelmatig mengsel van tuf, kolenzandsteen, witte en door het fijne puin rood gekleurde specie. De breedte bedroeg ca. 0,75 m. Ook het pand Plankstraat 7, w.o. zich de zgn. Kelder Marres bevonden heeft, is gesloopt. De door Goossens aangegeven muurresten zijn niet waargenomen.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (J. H. F. Bloemers).*

#### NIJMEGEN (Gld.) R.

Bij het leggen van gasbuizen in de Kanaalstraat, hoek Waterstraat, dus in het gebied van Ulpia Noviomagus, werd een aantal scherven gevonden. De belangrijkste zijn: Randfragment van een kom Drag. 37, kruikfragment van wit gladwandig of rossig aardewerk, dito met resten van een witte engobe; stukken van grote amforen, waarvan 2 met resten van graffiti; fragmenten van bekertjes van geveerd aardewerk met zandbestrooiing, dito van kommen met ruwwandig grijs en rossig aardewerk met platte rand; randfragmenten van wrijfschalen, w.o. één bijzonder groot exemplaar met diepe, brede groeven op de rand; gewone kookpotten van ruwwandig grijs aardewerk en het latere type (Brunsting: Grafveld Hees, pl. 7, 1a en b en pl. 7, 3a). De verschillende fragmenten zijn te dateren van het einde der 1ste eeuw tot in het midden 3e eeuw.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.  
Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen. (M. H. P. den Boesterd).*

#### ST. OEDENRODE (N.Br.) M., B., IJ., I.ME.

Tijdens afgraving van een hoge akker n. van de Moerkuilen werden sporen van nederzettingen uit verscheidene perioden der prehistorie aangetroffen. Behalve niet nader te dateren paalkuilen, werden scherven gevonden die voor het merendeel tot de IJzertijd behoren. Enkele andere scherven lijken op aardewerk der Hilversumcultuur. Deze laatste zijn, tussen de

rand en een met vingertopindrukken versierde stafband, van verticale groeflijnen voorzien. Ook de magering met grove kwartskorrels herinnert aan genoemde cultuur. Van enige sterke concentraties Mesolithisch vuursteenmateriaal kon een groot gedeelte gered worden. Door het snelle tempo der afgraving konden de paalsporen niet opgemeten of ingetekend worden. Ongeveer 100 m ten o. van hoeve 't Klein Laar werd eveneens een hoge akker afgegraven, waarbij paalsporen en talrijke scherven van een IJzertijdnederzetting aan het licht kwamen. Tijdens verkenning van deze vindplaats kon in de naaste omgeving de juiste plaats worden vastgelegd van een drietal, nog aanwezige kasteelfunderingen. Het betreft het vroegere kasteel Klein Laar, het kasteel de Bolk (later boerderij de Pannenhoeft) en kasteel Groot Laar. Beide laatstgenoemde funderingen zijn gedeeltelijk overbouwd door nog bestaande boerderijen.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

#### OIRSCHOT (N.Br.) N.

Enkele jaren geleden werd langs de Oude Grindweg Oirschot-Boxtel een grijze vuurstenen bijl gevonden, gepolijst en met facetten geslepen, die de typische kenmerken der Vlaardingencultuur vertoont (lang 15,5, grootste breedte 7,5, dikte 3,5 cm).

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

#### ROCKANJE (Z.H.) LME.

In de polder Oud-Rockanje is een woonlaag aangetroffen, afgedekt door een ruim 1 m dik kleipakket, dat vooral in de onderste lagen zandig is en marine schelpen bevat. De scherven erin dateren uit eind 12e—eerste kwart 13e eeuw, o.a. kogelpot (Pafrath), manchetvormige randprofielen en van drie teentjes voorziene lensvormige bodems van lichtgeel andenne, koekepannen met holle steel van rood aardewerk, met aangeknepen tenen. Scherven met verfstreepversiering (Pingsdorf) behoren tot één pot, die blijkbaar bij toeval nog in gebruik was. Op 27 mei 1330 wordt door de heer van Voorne bepaald dat aan een aantal personen uit Maerlant „die Oude Rockaengen dijcken” gedurende 7 jaar vrij „van heervaart en schot zullen zijn”, voor zover het betreft „den lande, dat sij bedijcken op Oude Rockaengen”. Het betreft hier dus de bedijking van een stuk land dat Oud Rockanje heeft en niet de polder Nieuw-Rockanje.

Het gebied wordt in 1220 als Rochange vermeld in een oorkonde, waaruit blijkt dat het samen met Hellevoet en Cothouwe bloot staat aan overstromingen, die sinds 1214 via een gebied Middelland geheten, het land van Voorne teisterden. Het Middelland is de streek tussen West-Voorne (Goeree) en Oost-Voorne (het tegenwoordige eiland Voorne), gelegen terplaatse van het Goereese Gat—Haringvliet, waar tot het eind van de 12e eeuw slechts een grote kreek in verbinding met de zee stond. In 1220 staat de heer van Voorne het gehele gebied Middelland aan de abdij van Ter Does af, die hiervoor de schade door aanleg van dijken zal trachten te herstellen. Maar uit een acte van 11 juli 1231 blijkt, dat de abdij hierin niet is geslaagd, zodat zij toestemming krijgt haar rechten hier te verkopen. Gedurende een eeuw heeft Rockanje geïnundeerd gelegen, wat bevestigd wordt door de meer dan een meter dikke kleilaag die

op de bewoning is afgezet, welke bewoning inderdaad omstreeks 1230 afbreekt. Dat dit gebied in de 12e eeuw bewoond is geweest, blijkt o.a. uit een oudere vondst van Pingsdorf-scherven iets noordelijker, tussen de Schapendijk en de Middelweg.

*Rapport afd. Oudheidk. onderzoek gem. Rotterdam, 4e kwartaal '67. (C. Hoek).*

#### SCHEEMDA (Gr.) I.ME

In de omgeving van deze gemeente werd enige jaren geleden bij het aftichelen van landerijen veel puin en kogelpotaarde-werk gevonden. De ceramiek betrof in het bijzonder specimina met plastische versiering in de vorm van cordons met vinger-topindrucksels en verticale ribben. Eveneens werd daar in 1967 een muntfibula gevonden, vervaardigd van een dinar, waarschijnlijk geslagen ten tijde van de Almokadische emir Aboe Joesoef Jacobo el Mansoer (1184—1199). De muntplaats moet in Spanje of Noord-Afrika gezocht worden. Dit voorwerp kan worden vergeleken met een Almokadische muntfibula — gemaakt van een halve dinar — geslagen tijdens het bewind van emir Aboe Jakoeb Joesoef (1163—1184), die in 1880 in de wierde van Wirdum gevonden werd (nu in het Gron. Museum).

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.  
B.A.I./Gron. Museum. (J. W. Boersma).*

#### SCHIPLUIDEN (Z.H.) I.ME. ZE.I.

Het was mogelijk opnieuw een deel van de funderingen van het voormalig kasteel de Kenenburg in één van de warenhuizen van de heer van Dorp te onderzoeken. (zie ook Whm. XVI, 1, p. 16 en p. 25). Ditmaal kon de gehele n.-muur van de voorburcht in tekening worden gebracht. Hierbij bleek dat dit complex bijna vierkant was, met zijden van ongeveer 38 m. Aan de w.-zijde lag een 20 m brede gracht, met aan de overzijde een 40 m breed front, geheel opgetrokken uit een klein formaat steen, met aan de z.-zijde een kleine achthoekige toren, met natuurstenen hoekblokken in het opgaand metselwerk en aan de n.-zijde de kopgevel van een 5½ m brede vleugel. Dit gehele werk maakt de indruk te dateren van na de verwoesting in het begin van de tachtigjarige oorlog en gebouwd te zijn op het grachtalud van het oudere gebouw, zodat het M.E. hoofdgebouw nog enige meters verder naar het w. dient te worden gezocht.

Enige aandacht is besteed aan het terrein van het 13e eeuwse kasteel Hodenpijl. Hier is een deel van de boomgaard afgegraven. Aan de hand van enkele grondboringen krijgt men de indruk dat het hoofdgebouw gelegen heeft terplaatse van het erf van de tegenwoordige boerderij, waarvan het woonhuis nog op het kasteelterrein ligt, de schuur echter op de plaats van de vroegere gracht. Tussen kasteelterrein en oprijlaan lijkt een bijgebouw of voorburcht te hebben gelegen. In het terrein komen 13e eeuwse stenen voor.

*Rapport afd. Oudheidk. onderzoek gem. Rotterdam, 4e kwartaal '67. (C. Hoek).*

#### SIMONSHAVEN (Z.H.) N., IJ.

Op een terrein ten n.o. van de kerk zijn enige scherven uit de later IJzertijd aangetroffen. Onmiddellijk ten w. van de polder

Vriesland bleken, na aanleg van een oliepijpleiding, een aantal scherven aan de oppervlakte te liggen, behorend tot de Neolitische bewoning, welke vroeger in deze polder is aangetroffen.

*Rapport afd. Oudheidk. onderzoek gem. Rotterdam,  
4e kwartaal '67. (C. Hoek).*

UTRECHT (U.) M.E.

Enige waarnemingen konden worden verricht in een bouwput aan de z. zijde van de Boterstraat, die evenwijdig en ten z. loopt van de Zadelstraat, niet ver van de Buurkerk. Deze verrijst op het hoogste punt van een terpachtige verhevenheid aan de w.-zijde van de Oude Gracht, welk water het Buurkerkkwartier scheidt van het Romeinse castellum en de immuniteten van de Dom en Oud-Munster, daar naderhand gesticht. Mogelijk duidt het hoog gelegen Buurkerkkwartier tevens de oudste wijk van Utrecht aan, de „vicus” of „portus”, welke in 1007 nog werd ontruimd en in brand gestoken bij de komst van een Noormannenvloot. De profielen van de plaatselijk 6 m diep uitgedolven bouwput, toonden duidelijk aan, dat de hoogte kunstmatig tot stand was gekomen door het storten van allerlei afval als stro, mest en huisvuil. In de ondergrond tekenden zich slootachtige greppels af, richting n.-z. en met veen opgevuld. De ophoging moet in een betrekkelijk snel tempo zijn geschied, omdat er slechts een gering ouderdomsverschil ligt in de aardwerkscherven onder en boven. (Andenne-ceramik, in de hogere lagen verdrongen door Pafraath-aardewerk.) Dus: de Boterstraat bestond vóór het jaar 1100 nog niet.

Een andere vraag is, hoeveel ouder de Zadelstraat kan zijn en welk tijdstip geldt voor het ontstaan van het hele Buurkerkkwartier. Wij vermoeden, dat dit zich eerst ontwikkelde na de definitieve ontruiming van het Rom. Castellum, of wat daar nog van restte na het Noormannenbezoek, kort vóór, of in het jaar 918. Verder, dat de kernterp aan de linker Rijnsoever gedurende de 11e eeuw, maar vooral ook in de 12e eeuw snel uitgroeide tot zijn verhevenheid, welke thans dit deel van Utrecht zo'n typisch karakter verleent. De hoogte van de terp kan op 5 m worden geschat, boven het maaiveld rondom de koopmanswijk.

Tijdens restauratiewerken, kon in de viering van de St. Pieterskerk een bescheiden onderzoek met de spade worden ingesteld, niet ver van de plek waar enige jaren geleden de sarcofaag van de bouwheer, bisschop Bernold (1026—1054) werd terug gevonden. De vraag was, of zich op de scheiding van viering en hoogkoor ooit een trap had bevonden, hetgeen niet het geval bleek te zijn. Wel moet de vloer van de viering oorspronkelijk even hoog hebben gelegen als die van het koor, welke hoogte werd bepaald door de kruin der gewelven, welke de crypt onder het koor overspannen. Er zal derhalve een andere oplossing zijn gevonden, het vrij aanzienlijke hoogteverschil tussen middenschip en zijbeuken enerzijds, viering en koor anderzijds te overbruggen. De beide n. pijlers van de viering bleken ondergronds verbonden door een zware tufstenen muur van 1,75 m breed, ingegraven tot in het vaste rivierzand, 2,90 m onder de huidige vloer. Tot op een diepte van 1,40—1,90 was de grond verstoord door begravingen. Deze waren gedolven in een dik pakket humeuze klei, op de diepste plaats reikend tot 2,40 m beneden de vloer. In deze laag bevonden zich aardewerkfragmenten uit het Karolingisch-Ottoonse tijdvak. Op haar beurt rustte deze afzetting op een Romeinse cultuurlaag, reikend tot 2,80 m onder de vloer. Deze laag vertoonde min-

stens drie interstadia, met aan de bovenzijde houtskool en verbrand hutteleem, gemiddeld 20—25 cm dik. In de gespaard gebleven Rom. afzetting kwam geen Gallo-Romeinse waar voor, jonger dan het Flavische tijdperk, zodat de brandlaag, ofschoon buiten de grachten van het castellum, zeer wel iets met de Batavenopstand uit 69—70 te maken kan hebben.

*R.O.B. Amersfoort. (H. Halbertsma).*

Tijdens graafwerkzaamheden in en om de Pieterskerk zijn scherven van Romeins aardewerk tevoorschijn gekomen. Daartoe behoren t.s.-fragmenten Drag. 18, 27 (Z. Gallië, Ic) en Drag. 18/31, 45, (voorm. O.-Gallië IIa—IIIa) alsmede scherven van kommen Drag. 37, vervaardigd in Trier (IIb—c en IIIa) en Rheinzabern (IIIa). Verder een lipfragment van een amfoor met graffiti: ADVE . . . en enkele dakpanfragmenten.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.  
Archeologisch Instituut der R.U. Utrecht.  
(C. A. Kalee).*

#### WEENDE, gem. Vlagtwedde (Gr.) N., IJ

Een terloops gemaakte opmerking resulteerde in het bekend worden van een zeer gecorrodeerde, vroege strijdhamer van enigszins gedegeneerde vorm (type A naar Glob en Struve). Hij is gemaakt van zwart tot grijsgroen gesteente en loopt van hamerkop (h. 3,5 cm) naar snede (h. 2,8 cm) af. Het cilindrische steelgat is centraal geplaatst en wordt beiderzijds begeleid door een wandknik. Over het midden van het bovenvlak loopt van het ene einde naar het andere een lichte rib. De dwarsdoorsnede ter hoogte van het steelgat is ovaal. Sinds mensenheugenis vertoefde deze strijdhamer, samen met min of meer geselecteerde stenen — w.o. een cilindrische klopsteen met vlakke boven- en onderzijde (Zeyener cultuur) — in een trommeltje in een boerenschuur. Zeer waarschijnlijk werden de vondsten eens in de onmiddellijke nabijheid op de akkers gedaan. Beide stukken werden in bruikleen afgestaan aan het Groninger Museum.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.  
B.A.I./Gron. Museum. (J. W. Boersma).*

#### WINSCHOTEN (Gr.) I.ME

Op het stationsemlacement werd, tijdens de bouw van een voetgangerstunnel een plastisch versierde rand en schouder van een kogelpot met verticale graatversiering gevonden. Uit het gespaard gebleven bodemprofiel kan de stratigrafie worden bestudeerd, welke kennis werd aangevuld door grondboringen. Hieruit bleek dat zich terplaatse een oude geul bevond, hetgeen wegens de nabijheid der riviertjes Rensel en Paker Aa niet behoeft te bevremden. De vondsten werden gedaan bovenin een veenlaag 1,80—1,30 —N.A.P.), die op een dik pakket klei lag en eveneens door een laag klei van ca. 1,25 m dik werd afgedekt. Daarboven lag weer een veenband van ca. 0,25 m. Uit overeenkomst met vondsten uit 1962 bij aanleg van het ijsbaanterrein, kan ook hier de 14e eeuw als globale datering worden aangenomen. In „Weg en Werken”, orgaan van de N.V. Nederl. Spoorwegen, zal nader aan de eerder genoemde vondst aandacht geschonken worden.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 4, apr. '68.  
B.A.I./Gron. Museum. (J. W. Boersma).*

## INHOUD

|  |          |
|--|----------|
| Oud vondstbericht . . . . .  | pag. 77  |
| Van de redactie . . . . .  | pag. 78  |
| <i>J. P. Veerman</i> : Palaeolithische jagers op het westelijkste puntje van Nederland? (Fig. 1) . . . . .   | pag. 78  |
| <i>G. J. Verwers</i> : Het fragment van een Veluwe klokbeker uit Mijnsheerenland (Z.H.) (Fig. 2—3) . . . . . | pag. 80  |
| <i>W. N. Tuyn en C. G. A. Morren</i> : Eerste eeuwse terra sigillata uit Nijmegen (II) (Fig. 4—7) . . . . .  | pag. 85  |
| <i>J. de Vries en J. M. Bos</i> : Het klooster „Ter Hunnepe” bij Deventer . . . . .                          | pag. 90  |
| <i>W. J. Reder</i> : Jaarvergadering te Alkmaar . . . . .  | pag. 94  |
| Contributie A.W.N. in 1969 . . . . .   | pag. 97  |
| Redaktiebibliotheek „Westerheem” . . . . .   | pag. 97  |
| Literatuurbespreking . . . . .   | pag. 102 |
| Opgravings- en vondstberichten . . . . .   | pag. 102 |

Aan dit nummer werkten mede:

- J. M. Bos* (en *J. de Vries*), Kerkmarsweg 14, Bathmen.  
*H. J. Calkoen*, Driehuizerkerkweg 22, Velsen (N.H.).  
*C. G. A. Morren*, Klein Seminarie, Arnhemseweg 348, Apeldoorn.  
*W. J. Reder*, Westweg 41, Alkmaar.  
*W. N. Tuyn*, *W. Degenstraat* 26, Nijmegen.  
*G. J. Verwers*, Schout van Eyklaan 39, Leidschendam.

### INSTITUUT TUBANTIA

Van Breestraat 32, Amsterdam - Z.

Schriftelijke cursus **ARCHEOLOGIE**

Gratis prospectus op aanvraag.

Voor al Uw periodieken naar

**N.V. DRUKKERIJ DE RESIDENTIE**

Pletterijstraat 103, 's-Gravenhage, tel. 070-859347

# WESTERHEEM



# WESTERHEEM

Tweemaandelijks orgaan van de  
 ARCHEOLOGISCHE WERKGEMEENSCHAP  
 VOOR NEDERLAND

Opgericht 6 september 1951: goedgekeurd bij Kon. besluit van 26 juni 1957 no 50

---

REDACTIE, Eindredacteur: Th. BROUNS. Redacteurs:  
 Dr. W. J. DE BOONE, Prof. Dr. H. BRUNSTING,  
 H. J. CALKOEN, C. R. HOOLJER, P. STUURMAN.

Redactie-adres: Postbus 233, Hilversum.

Administr.adres: Johan van Oldenbarneveltlaan 7, Amersfoort.  
 Secretariaat der A.W.N.: Iordensstraat 61, Haarlem.  
 contributie ad f 10,— te storten op girorekening  
 577808, t.n.v. de penningmeester der A.W.N. te  
 Haarlem.

---

## DE MOEDER VAN KEIZER VESPASIANUS

Wie het prachtig gelegen Spoleto in midden-Italië bezoekt, mag niet verzuimen het woonhuis te bekijken van de moeder van Vespasianus (69—79 na Chr.), gelegen onder het middeleeuwse stadhuis aan de via del Municipio. Een ruimere blik op het Romeinse Spoleto geeft echter het vrij verborgen gelegen museum, dat zich bevindt binnen de gewelven van een middeleeuws paleis, onder het Teatro Caio Melisso aan het Domplein. Zelden zag ik zoveel prachtige inscripties, sarcofagen, grafstenen, beelden en tempelonderdelen bijeen, als in deze rustige omgeving!

Vlak bij het station vertrekt een primitief treintje, dat over vele heuveltoppen en langs diepe afgronden voert naar het 800 m hoog gelegen bergstadje Norcia, het Romeinse Nursia. Hier wachtte ons een verrassing. Op de binnenplaats van een door Sangallo in het begin van de 16e eeuw gebouwde vesting, een stille hof, omgeven door vierkante pijlers, zagen wij een in oude kleuren beschilderde nis met ervoor een klein waterbekken. In deze nis staat levensgroot een statig Romeins vrouwebeeld, terwijl een Latijnse inscriptie eronder vermeldt, dat dit de moeder van keizer Vespasianus is. De overblijfselen van haar huis in Spoleto, de muren en vloeren, maar vooral de kleine, daar gevonden gebruiksvoorwerpen van aardewerk, brons en glas, kregen door deze ontmoeting een nieuwe betekenis!

H. J. C.

# DE ONTDEKKING VAN HET ROMEINSE CASTELLUM NIGROPULLO BIJ ZWAMMERDAM

door

ir. J. VAN DER KLEY, c.i. 1)

(Fig. 1—3)

## 1. Inleiding

Het kan haast niet anders, dan dat iedereen, die bij het voormalige station Zwammerdam archeologische onderzoeken doet, wordt getroffen door het grote aantal Romeinse scherven en stukken puin. Hieronder bevindt zich ook militair materiaal, waaronder dakpanstempels, zodat mag worden verwacht, dat zich in de directe omgeving van het voormalige station Zwammerdam een Romeins castellum zal bevinden.

Dit castellum moet worden geïdentificeerd als Nigropullo, dat onder die naam voorkomt op de Tabula Peutingeriana of Peutinger kaart op een afstand van 2 leugae of 4,5 km ten oosten van het castellum Albanianis, dat ligt ter plaatse van de Protestantse Kerk te Alfen aan de Rijn.

De werkgroep van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN), thans bestaande uit de leden:

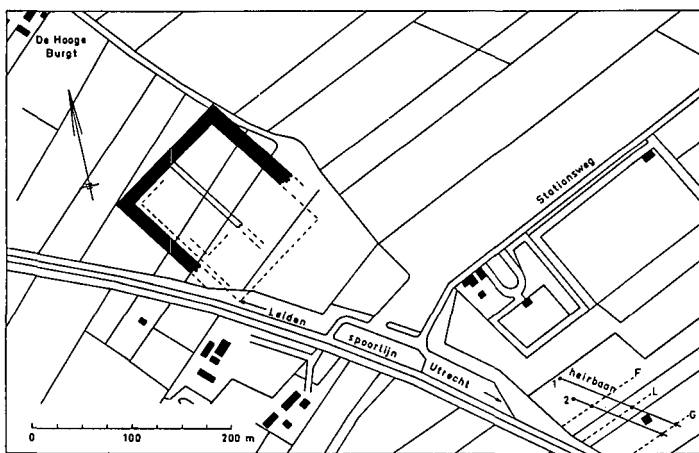


Fig. 1: De omgeving van het voormalige station Zwammerdam met een deel van de Romeinse heirbaan en het gelokaliseerde castellum.

1) Verwezen wordt naar het tijdschrift „Land en Water”, waarin binnenkort een gedetailleerde publikatie zal verschijnen over dit onderwerp, voorzien van meer figuren alsmede foto's van de Romeinse weg.

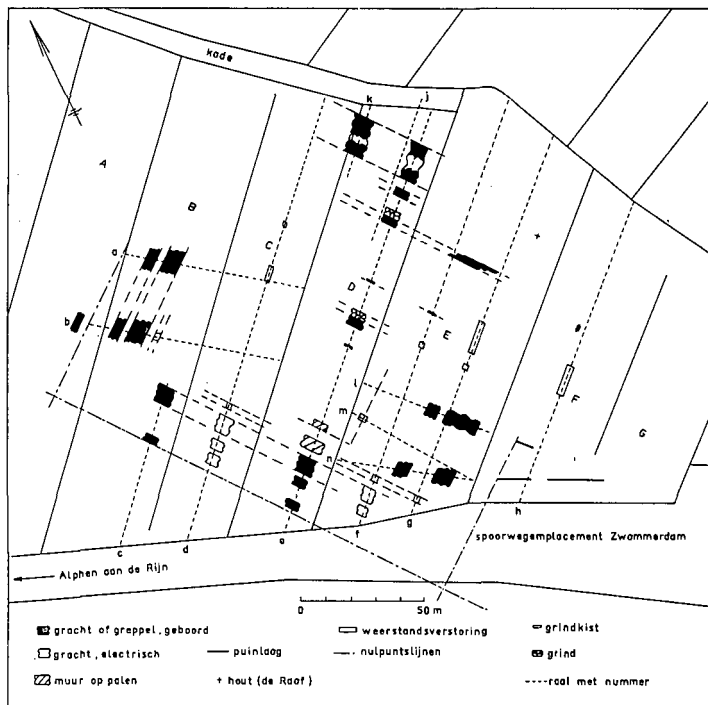


Fig. 2: De resultaten van de elektrische weerstandsmetingen en de grondboringen.

Chr. Eggink uit Voorschoten  
 ir. J. van der Kley uit Leiderdorp  
 dr. K. Bettink uit Voorschoten  
 J. R. van der Molen uit Bodegraven

kwam haast vanzelfsprekend met deze rijke vondstplaats in aanraking en heeft daar een onderzoek ingesteld. Voordien was veel tijd besteed aan het lokaliseren van het castellum in de Roomburgerpolder bij Leiden, waarbij voornamelijk gebruik werd gemaakt van grondboringen.

Hoewel hierdoor vrij gunstige resultaten werden verkregen, was deze methode toch niet ideaal te noemen. Er werd daarom uitgezien naar andere mogelijkheden. Een van de methoden die het meest veelbelovend leek en ook praktisch eenvoudig uitvoerbaar bleek te zijn, werd gevonden in het meten van de elektrische weerstand van de grond.

Vanaf begin 1965 tot april 1968 is min of meer regelmatig aan het onderzoek voortgewerkt. Daar alle leden van de werkgroep door de week hun normale werkzaamheden had-

den kon alleen gebruik gemaakt worden van de zaterdagmiddagen voor zover de weersomstandigheden of andere bezigheden dit toelieten. In totaal zijn 2400 elektrische metingen verricht en 500 grondboringen ter aanvulling en controle. Ongeveer 100 zaterdagmiddagen zijn aan het onderzoek te Zwammerdam besteed.

De eerste metingen werden verricht op de terreinen nabij de twee boerenhoeven aan de zuidzijde van de spoorlijn (zie figuur 1). De vele verstoringen, die hier werden gevonden bleken later niets met een Romeinse woonplaats te maken te hebben, doch werden veroorzaakt door secundair materiaal.

In september 1965 werd daarom het arbeidsterrein verlegd naar de noordoostzijde van de spoorlijn. Op het hoogst gelegen weiland, in figuur 2 aangegeven met D werd een raai gemeten van zuidwest naar noordoost (e) in de lengterichting van de kavel. In dit weerstandsprofiel werden aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van een gracht en twee muren zoals enkele maanden later door grondboringen werd bevestigd. Ook het verdere verloop van het onderzoek ging vlot. In een vrij snel tempo werden de zuidwest-, de noordwest- en de noordoostzijde van het castellum gelokaliseerd, alsmede ongeveer de plaats van het principia-gebouw, deels door weerstandsmetingen deels door grondboringen. Moeilijkheden werden echter ondervonden bij het zoeken naar de zuidoostelijke grens.

Eind 1967 was het onderzoek zover gevorderd, dat het vrijwel als afgesloten kon worden beschouwd. Enkele metingen ter completering waren slechts nog gewenst. Hoewel eerst aan publikatie werd gedacht in het najaar van 1968 werd dit versneld door de plannen van de Johanna Stichting te Amsterdam om een deel van het bewuste terrein te gaan bebouwen. Terreinsonderzoek door middel van proefnemingen, in het voorjaar van 1968 begonnen door het Instituut voor Prae- en Protohistorie te Amsterdam onder leiding van prof. dr. W. Glasbergen met het doel om meer bekendheid te verkrijgen over de ligging van het castellum hebben onze waarnemingen bevestigd (2).

## 2. De lokalisatie van het castellum

Ten noordoosten van de spoorlijn bevinden zich enkele percelen, die aanmerkelijk hoger liggen dan de andere. Op perceel D, dat het midden van deze verhoging vormt, werd elektrisch de weerstand gemeten langs raai e. De resultaten van deze metingen bij een elektrodenafstand van 1 m zijn weergegeven in figuur 3. De afstanden zijn in deze figuur zodanig uitgezet vanuit een fictieve nullijn, dat de weerstandsverstoringen door het grachtenstelsel aan de zuidwest-

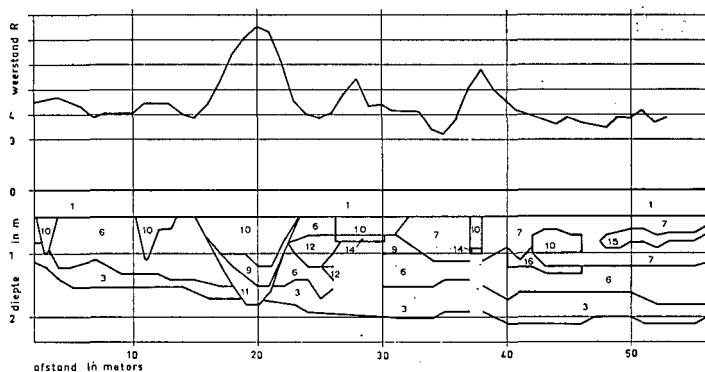


Fig. 3: De resultaten van de elektrische weerstandsmetingen van de grond en de grondboringen in raai e ter plaatse van de zuidwestelijke gracht van het castellum nabij de poort.

zijde van het castellum op één verticale lijn komen te liggen. Deze nullijn is in figuur 2 aangegeven. Het profiel werd gemeten over een lengte van 60 m bij onderlinge afstanden van 1 m. Duidelijk zijn drie weerstandsverstoringen te zien, waarvan de eerste wijst op de aanwezigheid van een gracht en de twee volgende op muren. Om het verloop van de weerstandsverstoringen te kunnen vervolgen werden verdere raaien gemeten (a, b, d, f, g en m). De verstorende invloeden van de gracht en de eerste muur kunnen vanaf raai g worden vervolgd in de raaien f, e, d en b. Niet, of onduidelijk zichtbaar zijn de verstoringen in raai a.

Enkele metingen zijn verricht in de lengterichting van de kavel om de noordoostelijke grens van het castellum vast te kunnen stellen. Het zijn de raaien d, f, g, h, i en j.

Uit de metingen bleek niet direct de aanwezigheid van een grachtenstelsel aan de noordoostzijde van het castellum, hoewel enkele verstoringen in een vrijwel rechte lijn lagen. Raaien in de breedterichting van kavel F met de bedoeling om de zuidoostzijde van het castellum te vinden, leverden weinig resultaten op.

Nadat was gebleken, dat de elektrische metingen wel een aanduiding gaven waar de grachten gezocht moesten worden, werden grondboringen verricht langs de raaien a, b, c, e, n en l voor de lokalisatie van de noordwest-, de zuidwest- en de zuidoostzijde van het castellum en langs de raaien e en k voor de noordoostzijde. De plaats van de gevonden grachten is in figuur 2 aangegeven. De resultaten van de boringen langs raai e, aan de zuidwestzijde van het castellum zijn ter vergelijking met de uitkomsten van de elektrische weerstandsmetingen in figuur 3 aangegeven. De verklaring

van de nummers bij de verschillende lagen is gegeven in tabel 1.

Raai e geeft bij 20 m een diepe gracht te zien die met de punt reikt tot 2 m onder het maaiveld. In de boorprofielen was duidelijk een hoger gelegen tweede grachtbodem zichtbaar op een diepte van 1,20 m onder het maaiveld. De diepe gracht wordt voorafgegaan door twee tot 1 m diepte reikende grachten of greppels.

Naar het noordoosten gaande in de lengterichting van de kavel werd tussen 26 en 30 m een puinsleuf gevonden, op 80 cm diepte gefundeerd op een vloer van aaneengesloten grove grindstukken. Waarschijnlijk bevinden zich onder deze vloer verticale houten palen; één daarvan, aan de rand, werd in de lengterichting doorboord. Bij 37 m werd een tweede fundering gevonden met een breedte van 1 à 2 m, waarschijnlijk eveneens rustende op houten palen.

Direct aansluitende op deze muur bevindt zich op een diepte van 1 m onder het maaiveld tot een afstand van 47 m een 1 — 2 dm dikke laag van grofkorrelig bruin materiaal. Op deze laag sluit tot 62 m een 1 — 2 dm dikke laag van zuivere, geklopte baksteen aan op een diepte van 80 cm onder het maaiveld. Op 70 m bevindt zich een grindkist, rustende op een zandpijler.

Bij 82 m werd een grindlaag van ongeveer 3 m breedte gelokaliseerd, die rust op een bed van schone grijze klei en die wordt voorafgegaan door een greppel, gevuld met houtskool. Eenzelfde beeld wordt gevonden bij 124 m, doch hier ontbreekt de schone grijze klei. Bij 133 m is een greppel gevonden waarop aansluit een 30 cm dikke laag opgebrachte grond tot aan de gracht.

In raai e wordt vanaf 139 m het talud van de noordoostelijke gracht aangetroffen. De diepte van de gracht is moeilijk te peilen omdat de bodem geleidelijk overgaat in veenlagen. De grachtvulling zelf vertoont hetzelfde beeld als de zuidwestelijke gracht. Horizontale afscheidingen zijn te onderkennen op 80 en 120 cm beneden het maaiveld. Op 160 cm diepte bevindt zich een laag hout met een dikte van ongeveer 2 dm, waarschijnlijk een voortzetting van het houtwerk in raai k en dat verbinding heeft met het hout, dat door De Raaf is aangetoond (4). De breedte van de grachten is moeilijk te bepalen. In de aansluitende boringen verandert het karakter van de vulling en gaat over in een zwarte massa, doorspekt met puin, scherven en houtskool. De drie horizontale lagen blijven zichtbaar. Het terrein maakt hier de indruk dat het laagsgewijze is opgehoogd met takkenbossen en puin. Bij 163 m wordt in de boringen een laag zichtbaar van humeuze klei over een ondergrond van een veenachtige substantie, die

wordt afgedekt door een laag zwarte grond met weinig houts-  
kool, tuf en puin.

De indruk wordt gewekt, dat aan de noordoostzijde van het  
castellum enkele grachten hebben gelegen, die plaatselijk door  
een overstroming van de Rijn zijn uitgespoeld, waardoor de  
rug tussen de grachten is verdwenen. Het rijshout zou wijzen  
op een reconstructie van de tussenrug. De daarbij toegepaste  
methode wordt ook tegenwoordig nog wel gebruikt. Misschien  
heeft deze opvulling plaatsgehad tot aan de kade, die zelfs  
nog van Romeinse oorsprong zou kunnen zijn. De ophoging  
zelf is in enkele etappes gebeurd.

### 3. De Romeinse heirbaan

Op 6 maart 1965 werden de wanden en de bodem onderzocht  
van een sloot die kort tevoren was gegraven langs een nieuwe  
straatweg die was aangelegd in het kader van de ruilver-  
kaveling Zwammerdam.

Tussen de punten 1 en 2 (zie figuur 1) in de noordelijke  
slootwand werd veel grind en schervenmateriaal aangetroffen.  
In eerste instantie werd gedacht aan een Romeinse heirbaan,  
hoewel de strook grind daar rijkelijk breed voor was. Op  
13 maart werd een nader onderzoek ingesteld. Intussen waren  
er in de voorafgaande week enkele regenbuien gevallen waar-  
door het grind beter zichtbaar was. Er werd toen niet meer  
aan getwijfeld, dat het de Romeinse heirbaan was en de ont-  
dekking werd gemeld aan de ROB waarop kort daarna door  
prof. dr. J. E. Bogaers een bezoek aan deze plaats werd ge-  
bracht. De ontdekking is bekend gemaakt in: „Nieuwsbulletin  
van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond” (6).  
3 Zaterdagmiddagen zijn besteed om door middel van elek-  
trische weerstandsmetingen een verder verloop van de weg  
te lokaliseren. De eerste raai (F) (zie figuur 1) werd ge-  
meten even ten oosten van het wegprofiel, zoals dit zichtbaar  
was in de ruilverkavelingssloot, de volgende (L en G) meer  
naar het oosten.

Worden de gevonden punten met elkaar verbonden, dan  
wordt het beeld verkregen, zoals dit in figuur 1 is aangegeven.  
Loodrecht op de as van de weg gemeten blijken de twee  
wegsloten op een onderlinge afstand van 15 m hart op hart  
te liggen. Uitgaande van de breedte van het weglichaam in  
de doorsnijding met de ruilverkavelingssloot bij de punten  
1 en 2 kan daaruit een wegbreedte van 12 m worden afgeleid  
met aan weerszijden een smalle berm en daarnaast een 1 m  
brede sloot.

### 4. De ligging van het castellum

De grachtprofielen, zoals deze volgen uit de grondboringen  
en de metingen van de elektrische grondweerstand zijn weer-

gegeven in figuur 2. Tevens zijn in deze figuur aangegeven de andere weerstandsverstoringen, de puinlagen en de twee plaatsen waar een grinddek is gevonden. Het is nu duidelijk, dat de metingen een samenhangend geheel vormen. Zij wijzen op een castellum met in de lengterichting van de kavels een lengte van 119 m tussen de grachten. In de breedterichting is de noordwestelijke zijde duidelijk bepaald. De zuidoostelijke zijde is niet te lokaliseren. Deze kan zich bevinden op perceel E even ten zuidoosten van de raai g, waarbij de breedte van het castellum tussen de grachten 127 m zou bedragen. Het is ook niet uitgesloten, dat de zuidoostzijde zich bevindt op perceel F, ongeveer ter plaatse van raai k. Het castellum verkrijgt dan een breedte tussen de grachten van 150 m. Vóór deze ligging pleit de aanwezigheid van een kleine grachtpunt even links van raai h, iets meer naar het noordoosten.

Beide plaatsen zijn mogelijk. Dat hier geen eenduidig grachtenstelsel kan worden gevonden, komt waarschijnlijk, omdat het terrein op beide percelen sterk afgegraven is.

Het grinddek in raai e blijkt te liggen midden tussen de twee grachten. Het kan de dwarsdoorsnede zijn van de via principalis.

Het principiagebouw dient gezocht te worden aan de zuidwestzijde van perceel D. De smalle muur en de grindkist, die daar door raai e worden doorsneden doen dit vermoeden. Ook de weerstandsverstoring aan de noordwestzijde van raai m, dicht bij de scheidingssloot met perceel D zou kunnen worden veroorzaakt door het principiagebouw, maar dan door de zuidoostelijke muur daarvan. De puinlaag in raai e, bestaande uit fijngeklopte baksteen zou kunnen behoren tot het peristylum.

De meest zuidelijk gelegen muur in raai e, ter breedte van ongeveer 4 m kan de doorsnijding zijn van het poortgebouw met daarop aansluitend de muur of weerwal. Het is waarschijnlijk, dat zij doorloopt over de andere profielen. Elektrisch is zij terug te vinden in de raaien g, f, e, d en b. Bij grondboringen in de raaien c, b en a is zij niet teruggevonden. Waarschijnlijk is de muur daar uitbroken.

De drie zijden van het castellum met de waarschijnlijke plaats van de via principalis zijn nog eens ingetekend in figuur 1, waarop ook zijn aangegeven de metingen van de Romeinse heirbaan bij de punten 1 en 2 en de meetraaien F, L en G. Wanneer de heirbaan rechtlijnig wordt verlengd in de richting van het castellum snijdt zij het verlengde van de via principalis vrijwel precies in raai h (zie figuur 2). Ook dit zou wijzen op een castellumbreedte van 150 m tussen de grachten. Dat de heirbaan daarbij een flauwe knik moet maken

om het castellum door te gaan als de via principalis, behoeft geen bezwaar te zijn.

Het grote puinveld, juist op de grens van de weilanden F en G, aan de zuidwestzijde, zal ook niet tot de heirbaan behoren. Daarvoor is de uitgestrektheid trouwens te groot en ligt het teveel buiten het verlengde van de via principalis. Het puin en het grind kunnen wel behoren tot de restanten van een buiten het castellum gelegen gebouw. Het kunnen ook de restanten zijn van spoorweggrind, gebruikt voor de aanleg van de spoorweg. In de vorige eeuw werd namelijk vaak grof grind gebruikt voor de aanleg van het ballastbed.

Het is overigens interessant op een merkwaardigheid te wijzen. Uit de gevonden overblijfselen van het principagebouw en bij aannahme, dat de weerstandsverstoring in raai m de zuidoostzijde van dit gebouw aangeeft, is ongeveer de plaats van de via praetoria bekend. Deze loopt dan vrijwel recht naar de knik in de kade. Is dit toevallig, of is de kade doelbewust zo aangelegd, misschien zelfs in de Romeinse tijd?

Op deze vraag en vele andere, die door ons onderzoek nog niet zijn opgelost, zal alleen een degelijke opgraving antwoord kunnen geven.

#### Literatuur:

*ir. J. C. van Dam*: „Geo-elektrisch onderzoek ten behoeve van de watervoorziening”, *Water* 45 (1962) (12) 187.

Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1968, 9e afl., pag. 95.

*K. Dekker*: „Romeinse vindplaatsen langs de Oude Rijn in de provincie Zuid-Holland”, *Westerheem* II, 1953, pag. 83—86.

*H. K. de Raaf, C. G. A. Morren en B. H. Stolte*: „De Romeinse nederzetting bij Zwammerdam en het probleem van „Nigropullo” Zuid-Holland”. *Berichten van de rijksdienst voor oudheidkundig bodemonderzoek* jaargang 8-1957-1958, pag. 31—81.

*Georg Theodor Schwarz*: „Archäologen an der Arbeit”, *Francke Verlag, Bern und München*, pag. 24—37.

Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1965, afl. 4, pag. 53.

#### VRAAGGESPREK OVER A.W.N. VOOR MICROFOON

In het radioprogramma van de HIRO op zaterdag 24 augustus j.l. werden de heren M. van Hoogstraten en Th. Brouns, resp. voorzitter A.W.N. en eindredacteur „Westerheem” door de heer Louis Povel geïnterviewd over onze Archeologische Werkgemeenschap. Er werden vragen gesteld en beantwoord over doelstelling en methode der archeologie, over de amateuristische beoefening van deze wetenschap en over de behulpzame hand, die door de amateur aan de vakman geboden kan worden, over onze vereniging, het periodiek „Westerheem”, de activiteit van de werkgroepen en het jaarlijks werkkamp.

## TWEE ROMEINSE VONDSTEN UIT MIJNSHERENLAND

door

J. TH. M. BURGERS

(Fig. 4—11)

Bij het schoonmaken van een baggermolen tijdens werkzaamheden in de Binnen-Maas bij Mijnsherenland (Z.-H.) in mei/juni 1965, werden in de separator twee bronzen voorwerpen uit de Romeinse tijd gevonden: een fibula (fig. 4—7) en een lans- of vaandelschoen (fig. 10 en 11).

Beide voorwerpen zijn in het bezit van de heer L. P. F. J. Akkermans jr te Dordrecht.

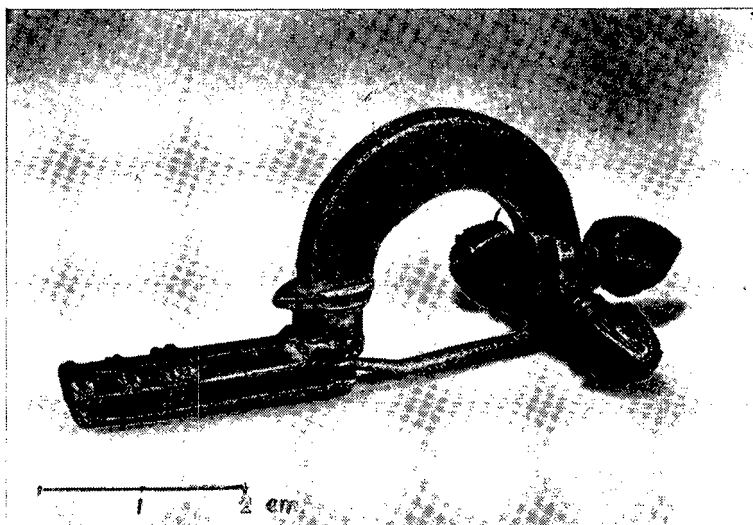


Fig. 4: De fibula uit Mijnsherenland.

### De fibula.

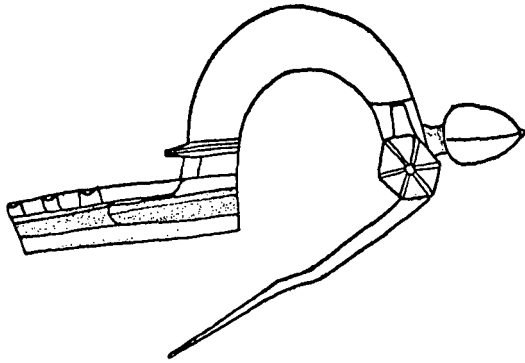
De fibula is een z.g. drieknoppenfibula (kruisboogfibula). Dit type is niet ongewoon in Romeins Nederland in de derde en vierde eeuw na Chr.<sup>1)</sup>.

De maten zijn:

1) H. J. H. van Buchem: *De Fibulae van Nijmegen*, 1, inleiding en kataloog (1941).

Een studie over drieknoppenfibulae in het bijzonder verscheen van dezelfde auteur: „De Gouden speld van Julianus”, *Numaga* XIII, 2, (1966), p. 50 e.v. en p. 136. Cf. Idem: „Een zilveren drieknoppenfibula van IJzendoorn”, *Westerheem* XVI, 4 (1967), p. 148 e.v.

Fig. 5:  
De fibula  
uit  
Mijnsherenland,  
zijkant.



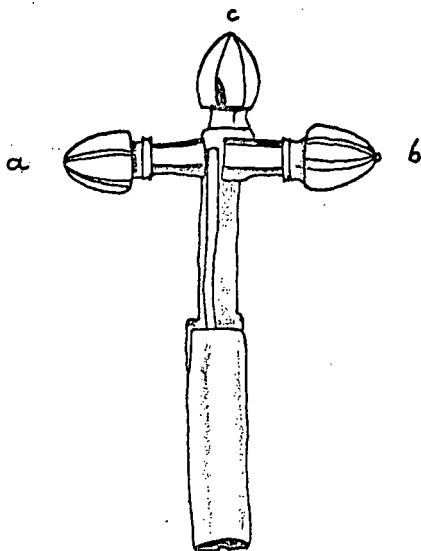
|                           |   |        |
|---------------------------|---|--------|
| Lengte                    | : | 6,9 cm |
| Breedte                   | : | 4,2 cm |
| Hoogte beugel — grondvlak | : | 2,7 cm |
| Lengte v. d. voet         | : | 3,0 cm |
| Lengte v. d. naald        | : | 4,2 cm |

De fibula lijkt uit een stuk gegoten. Afgezien van een zeer kleine beschadiging aan een der knoppen (fig. 6, c), is zij gaaf. De knoppen missen de zwelling, die men bij de meeste drieknoppenfibulae opmerkt. De knoppen zijn ook niet rond, zoals gemeenlijk bij andere exemplaren, doch gefacetteerd. De zes facetjes van de knoppen aan de armen (fig. 6, a en b) zijn gescheiden — en geaccentueerd — door twee gleufjes, die dáár aangebracht zijn, waar telkens twee facetten elkaar raken. Hierdoor ontstaat er steeds als het ware een opstaand richeltje. Een maal, bij knop a (fig. 6 en 7) is er één groefje ter afscheiding van de facetten. Knop c (fig. 6) onderscheidt zich van de andere twee knoppen, doordat niet telkens twee gleufjes zijn aangebracht, maar een. De knoppen zijn niet volkomen identiek, maar vertonen kleine verschillen in afmetingen en zorgvuldigheid van bewerking — hetgeen overigens niet gewoon is bij drieknoppenfibulae<sup>2)</sup>. Bij knop b (fig. 6) steekt een uiteinde van de pin, die door de armen is aangebracht, en waaromheen de naald kan scharnieren, nog juist uit<sup>3)</sup>. Het brons van de naald heeft een iets andere, rodere, kleur dan de rest van de fibula, vermoedelijk het gevolg van een andere legering.

De overgang van de beugel naar de armen is verzacht door het invoegen (of meegieten) van een „blokje”, dat in één golvende lijn zich over de armen uitstrekt — althans: het

2) Van Buchem, *Numaga XIII* (op. cit. noot 1), noot 12 (p. 98): „De beugelknop is overigens bijna steeds volkomen gelijk aan de knoppen van de dwarsstaaf”.

3) Van Buchem, op cit. noot 2, afb. 8. Deze tekening toont uit welke onderdelen een drieknoppenfibula samengesteld kan zijn.



*Fig. 6:  
De fibula  
uit  
Mijnsherenland,  
onderkant.*

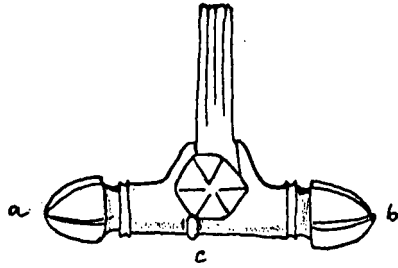
houdt niet duidelijk op (fig. 7). De bovenzijde van de beugel is versierd met drie parallel-lopende groeven, die naar beide uiteinden van de beugel vervlakken (fig. 7). Boven de overgang van de beugel naar de voet bevindt zich een schildje. Dit is opzij met een groefje versierd, als waren er twee plaatjes tegen elkaar gedrukt (fig. 4 en 5). Onder het schildje is een halsje zonder draadomwikkeling<sup>4)</sup>. De voet is gefacetteerd en versierd met drie kartelvormige ornamentjes, het z.g. Kerbschnitt-ornament, op een afstand van 0,4 cm van elkaar aangebracht.

Hoewel aan de vervaardiging van de fibula de nodige zorg is besteed, constateert men toch een zekere slordigheid: de facetjes van de knoppen zijn niet even groot; ook de afscheiding van de facetten door groefjes is niet telkens met dezelfde nauwkeurigheid gemaakt. Dat de knoppen onderling van grootte verschillen, werd reeds vermeld. Het onregelmatig vervlakken van de groeven op de beugel (fig. 7) is eveneens een gevolg van mindere precisie in de uitvoering. Geenszins mag men echter bij deze fibula aan een massaproduct denken; daarvoor is aan de uitvoering van de speld te veel zorg besteed.

Uitgaande van een vergelijking met de exemplaren, die door van Buchem afgebeeld en beschreven zijn in zijn in noot 1 geciteerde Numaga-artikel, zou ik deze speld kunnen rekenen tot het type IIIa van de daar opgestelde typologie: het type van de speld van Laci, en wel, omdat het blokje zich wel is waar in één golvende „beweging” voortzet over de dwars-

<sup>4)</sup> Van Buchem, op. cit. noot 2, p. 60—61.

Fig. 7:  
De fibula  
uit  
Mijnsherenland,  
voorkant.



staaf, maar niet is opengewerkt, hetgeen zo typisch is voor het type e IIIb, van de fibula van Deurne (fig. 8) <sup>5)</sup>.

Zowel type IIIa als type IIIb kunnen overigens gedateerd worden tussen  $\pm 280$  en  $\pm 320$  na Chr. Op grond van de bijzondere vorm der knoppen, die niet de zwelling vertonen die gewoonlijk knoppen van dit soort fibulae hebben, zou ik willen voorstellen een groep IIIc toe te voegen aan de groepen IIIa en IIIb, in tijd hieraan gelijk, dus daterend van  $\pm 280$  tot  $\pm 320$  na Chr. In deze groep kunnen dan ondergebracht worden: de fibula, die hier gepubliceerd wordt; een fibulafragment in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden <sup>6)</sup> (fig. 9); een fibula uit Krefeld-Gellep <sup>7)</sup> en een fibula met inscriptie DEOMAR UT FELIX in Mainz <sup>8)</sup>.

Recapitulerend noem ik als bijzondere kenmerken voor deze groep IIIc; ter onderscheiding van IIIa en IIIb:

de bijzondere vorm van de knoppen: hoekig-gefacetteerd, zonder zwelling, lopen zij geleidelijk spits toe (in tegenstelling tot gefacetteerde knoppen van andere fibulae — bijv. die van Deurne, fig. 8 — die wel een zwelling hebben);

de „scherp-hoekige contours” (van Buchem, op cit. noot 2, p. 104, noot 83 bij zijn afb. 44d).

Door deze eigenschappen is m.i. de invoering van deze nieuwe groep gerechtvaardigd.

<sup>5)</sup> Fibula van Laci: *Zeitschr. f. Ethnologie* 33 (1901), Verh. p. 52, Fig. 35. G. G. Behrens, op. cit. noot 8, p. 11, afb. 14, 1.

Fibula van Deurne: M. A. Evelein: „Een Romeinsche Helm uit de peel” *OMRO* V (1911), p. 132—151.

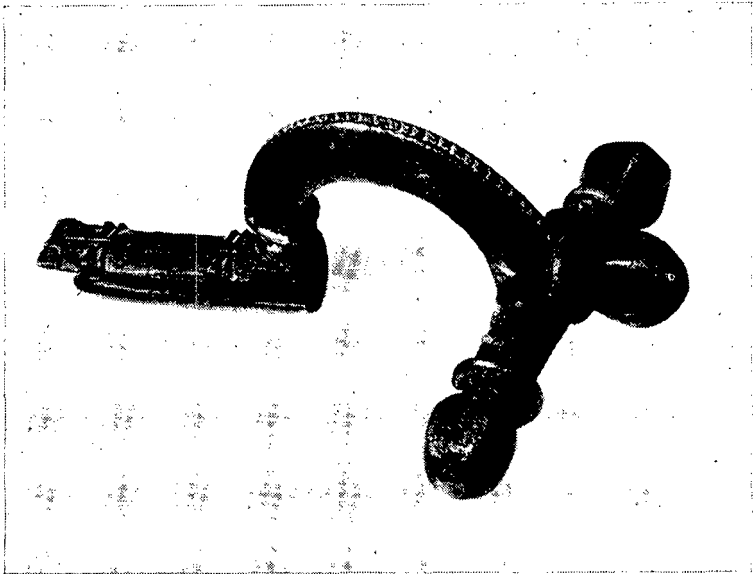
Idem: „Ein Römischer Helm des Leidener Museums”, *Praehist. Zeitschr.* III (1911), p. 144 e.v.

Deze fibula is door een vondst van 37 munten van keizer Constantijn te dateren rond 320 na Chr. Cf. J. Boersma: „De Romeinse muntvondsten in de provincie Noord Brabant” *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 50 (1963), p. 39.

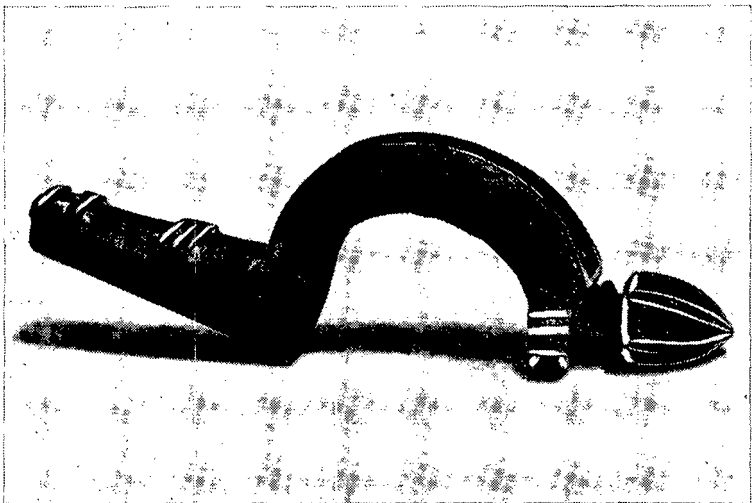
<sup>6)</sup> Inv. nr. NS. 434.

<sup>7)</sup> R. Pirling: *Das Römisch-Fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep*, (*Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie B, Die Fränkischen Altertümer des Rheinlandes, Bd. 2*) (1966), pp. 113—115, abb. 12, 6; Taf. 109.

<sup>8)</sup> Inv. Nr.: Städt. Altert. Mus. Mainz, 14.X.1898. G. Behrens: „Römische Fibeln mit Inschrift”, *Reinecke Festschrift* (1950), p. 1 e.v., p. 9, afb. 13, 8; p. 10, 12, 4.



*Fig. 8: De fibula van Deurne.*



*Fig. 9: Fibulafragment uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Let op de dubbele groef tussen de facetten van de beugelknop (d.m.v. krijt voor de duidelijkheid wit gemaakt), evenals op de knoppen van de armen van de fibula uit Mijnsherenland.*

### **De lans- of vaandelschoen.**

De lans- of vaandelschoen (fig. 10 en 11) bestaat uit een massief bronzen zeskantige punt, die aan het uiteinde afgeplat is. De lengte van deze punt is 4,2 cm. Hieraan is een conisch hulsje gegoten: de houder, waarin de spits-toelopende onder-

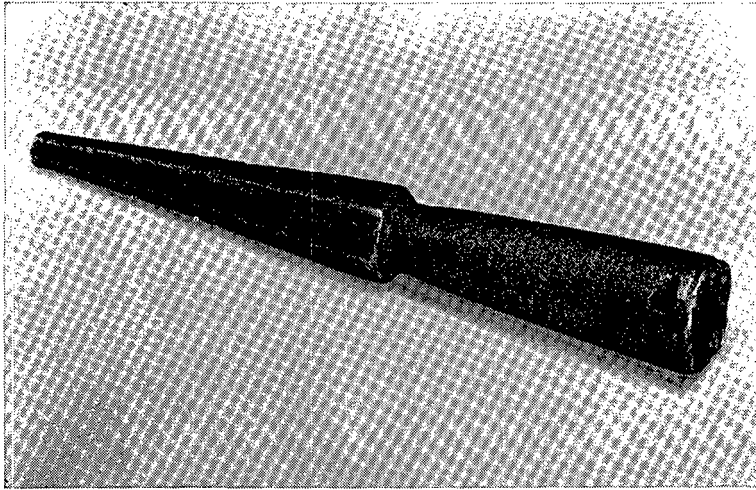


Fig. 10: De lans- of vaandelschoen.

kant van een stok — lans of vaandel — gestoken kon worden. Deze kon dan met een spijker, gedreven door een gaatje onder de rand, bevestigd worden. De totale lengte van dit voorwerp is 7,8 cm; de grootste diameter is 1,2 cm. De rand boven het gaatje is door een groefje geaccentueerd. Op een afstand van 0,3 cm van de overgang van de massieve punt en het hulsje is op de laatst genoemde ook een groefje ingegraveerd (fig. 11).

Dat de onderkanten van lansen en speren bij de Romeinen voorzien waren van een versteviging, is niet onbekend<sup>9)</sup>. Meestal zijn deze z.g. lansschoenen echter van ijzer, en niet van brons, zoals dit voorwerp. Dit nu geeft aanleiding tot twee veronderstellingen. Ten eerste: dit is de onderkant van de lans van een aanvoerder — die belangrijker is dan de andere soldaten, hetgeen zich o.a. uit in een kostbaarder wapenrusting (brons is kostbaarder dan ijzer). Ten tweede: het is de onderkant van een veldteken, dat door zijn functie mooier en luxer van uitzien is<sup>10)</sup>.

Is de functie van dit voorwerp onzeker, een datering lijkt mij niet mogelijk. Er zijn geen redenen aan te voeren, om de lans- of vaandelvoet op grond van de vondstomstandigheden in dezelfde tijd te dateren als de fibula: zij kunnen op verschil-

9) L. Lindenschmitt: *Altertümer Unserer Heidnischen Vorzeit* (1864), vnl. I, Heft XI, Taf. 5; 6, 1 et passim.

P. Couissin: *Les Armes Romains* (1926), p. 17 e.v., fig. 2 en 4: sauroter: de onderzijde van een lans werd volgens deze auteur voorzien van een „tegenwicht”, om een goede balans te verkrijgen.

10) L. Lindenschmitt, op. cit noot 9, I, Heft IV, Taf. 6, 1; I, Heft XI, 6, 1.

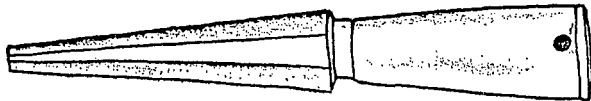


Fig. 11: De lans- of vaandelschoen.

lende tijdstippen op deze plaats terecht gekomen zijn; ze kunnen met het rivierwater van elders zijn aangevoerd. Vergelijkbaar materiaal is mij tot nu toe niet — of nauwelijks — bekend.

Een enkele opmerking naar aanleiding van de vindplaats: de Binnen-Maas, bij Mijnsherenland (Beierland, Z.H.). Ten gevolge van overstromingen rond het midden van de derde eeuw na Chr. is uit het gebied van de Zuidhollandse eilanden de bevolking weggetrokken en is het daarna eeuwen niet meer bewoond geweest. Dit nu doet vermoeden, dat de besproken voorwerpen ofwel met de rivier de Maas zijn meegevoerd; ofwel dat zij ter plaatse door rondtrekkende lieden zijn verloren. Uit het gebied van de Zuidhollandse eilanden — ook uit Mijnsherenland — stammen meer vondsten uit de Romeinse tijd<sup>11</sup>). Dit zijn, evenals deze vondst, steeds toevalligvondsten. Om op grond hiervan in dit gebied een nederzetting na 250 te lokaliseren, lijkt mij niet juist.

Aan de vele fibulae, die in Nederland en daarbuiten bekend zijn, is er weer een toegevoegd: een fibula, die door de vorm van de knoppen tamelijk uniek is, en die geheel gaaf uit de modder te voorschijn is gekomen. Uitgaande van deze gegevens meende ik tot publikatie te moeten overgaan.

De heer H. J. H. van Buchem en de heer H. Brunsting ben ik bijzondere dank verschuldigd voor het zo vriendelijk verschaffen van inlichtingen bij het gereedmaken van deze publikatie. Ook de heer F. G. van Veen, fotograaf van het Rijksmuseum van Oudheden, ben ik erkentelijk voor het vervaardigen van de foto's.

Voor aanvullende informatie, die m.n. een nader licht kunnen werpen op de lans- of vaandelvoet, zal ik zeer erkentelijk zijn.

<sup>11</sup>) A. W. Byvanck: *Nederland in den Romeinschen Tijd* (1943), vermeldt op p. 389, dat bij baggerwerken in de Binnendijkse Maas meer voorwerpen uit de Romeinse tijd gevonden zijn. Idem: *Excerpta Romana III* (1947), p. 151.

Bron voor deze mededeling was: Jaarverslag v. h. Rijks Mus. v. Oudh. Leiden, LXII, (1939), p. 6: „Dr. Braat bezocht Mijnsherenland, waar bij baggerwerken in de binnenbedijkte Maas enkele Romeinse voorwerpen gevonden waren”.

Door een schenking zijn deze voorwerpen in het bezit van voornoemd museum gekomen: Het zijn:

Inv.nr. h. 1940/12-47: Romeinse Munt, grootbrons v. Trajanus. Randschrift onleesbaar.

Inv.nr. h. 1940/12-48: punt van hertegewei.

ROMEINSE DAKPANSCHERVEN  
MET HET STEMPEL VAN DE ROMEINSE VLOOT  
IN GERMANIË, AANGESPOELD OP HET STRAND  
VAN ORANJEZON, (GEMEENTE VEERE)  
OP WALCHEREN

door

A. M. DUMON TAK

(Fig. 12)

Op 30 juni en 7 juli j.l. hebben leden van de Werkgroep Zeeland aan het strand te Oranjezon, ongeveer op de grens tussen de gemeenten Veere en Domburg, twee scherven van Romeinse dakpannen gevonden, waarop het stempel voorkomt van de Romeinse vloot in Germanië: CGPF, classis germanica pia fidelis, de aanhankelijke en getrouwe vloot in Germanië.

Talrijke, sterk door de zee afgesleten dakpanfragmenten, zonder stempel, scherven van verschillende soorten Romeins aardewerk, alsmede enkele stukjes brons van waarschijnlijk Romeinse oorsprong, werden tevens op deze plaats aangetroffen. Reeds twee maal eerder werden op het Walcherse strand vondsten gedaan van Romeinse dakpannen met het bovengenoemde stempel. Het eerste fragment werd, waarschijnlijk tussen 1908 en 1913 gevonden aan het strand



Fig. 12: Dakpan, gevonden bij Oranjezon op 't strand.

buiten Berkenbosch te Oostkapelle; het tweede in 1935 op dezelfde plaats. Beide stukken bevinden zich in het Zeeuws Museum te Middelburg.

De CLASSIS GERMANICA, het gedeelte van de Romeinse oorlogsvloot, dat opereerde in de wateren van Germanië, en dan voornamelijk op de Beneden Rijn en de Noordzee, kreeg het praedicaat *pia fidelis Domitiani* tijdens de opstand van Saturninus tegen keizer Domitianus, (89 na Christus), toen dit vlootonderdeel zich inderdaad trouw en aanhankelijk betoonde aan de keizer. Vanaf 96 na Chr., het jaar, waarin Domitianus werd vermoord door Nervus, wordt de naam van Domitianus weggelaten en omvat het praedicaat enkel de woorden *pia fidelis*. Hieruit volgt, dat de gevonden dakpanscherven afkomstig moeten zijn uit het tijdvak, gelegen tussen het einde van de eerste eeuw na Christus (het jaar 96) en het begin van de derde eeuw na Chr., toen de Romeinse legeronderdelen zich langzamerhand uit deze streken terugtrokken.

Men heeft de vondsten van de Romeinse dakpannen met het stempel van de Romeinse oorlogsvloot in Germanië vaak in verband gebracht met de aanwezigheid van bases van deze vloot, en wel in het bijzonder bij Domburg, waar het Romeinse Nehalennia-heiligdom heeft gestaan.

Van het bestaan van een Romeinse vlootbasis aan de Walcherse kust is tot heden toe echter nooit iets gebleken.

#### Literatuur:

*Polman Kruseman, W.*, Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1916, p. V.

*Van der Feen, P. J.*, Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1936, p. VIII t/m X.

*Trimpe Burger, J. A.*, Ber. R.O.B. 10/11, p. 201.

*Ledroit, Joh.*, Die Römische Schiffahrt im Stromgebiet des Rheines, no. 12, p. 9.

#### TELEVISIE-UITZENDINGEN OVER ARCHEOLOGIE

In haar serie „Verkenning en Wetenschap” nam de VARA een tweetal programma's op over de Archeologie van Romeins Nederland, resp. op zondag 29 september en op zondag 28 oktober.

# DIVERSE MIDDELEEUWSE FUNDATIEMETHODEN BIJ DE ENGELMUNDUSKERK TE VELSEN

door

P. VONS

(Fig. 13) Tek. C. Bakker

Zou in de Middeleeuwen iedere bouwmeester zijn eigen fundatiemethode hebben toegepast of mogen wij verwachten dat een bepaald fundatiesysteem gedurende een kortere of langere periode over een groot gebied van Westeuropa algemeen werd toegepast, om later weer geheel te worden verdrongen door een ander fundatiesysteem? Indien wij een dezer vragen of beide bevestigend zouden kunnen beantwoorden, dan zouden wij daarmee wellicht een hulpmiddel hebben ter juistere datering van middeleeuwse bouwwerken, ja zouden wij misschien de bouwmeester op zijn weg door westeuropa kunnen volgen.

Wij kwamen tot deze vraag bij het terugvinden van de fundaties van oude muurwerken tijdens de archeologische onderzoeken, die onder supervisie van drs. H. Halbertsma van de R.O.B., door de werkgroep Kennemerland-Velsen van de A.W.N. bij de oude dorpskerk van Velsen (de „Engelmunduskerk”) reeds geruime tijd worden verricht.

Vele van deze teruggevonden fundaties en muurresten behoren bij bouwwerken, die in 1573 door de Spanjaarden zijn verwoest, nimmer meer zijn opgebouwd en later — op de fundaties na — geheel zijn afgebroken en verdwenen. Aan de hand van 17e eeuwse prenten, waarop nog de ruïnes van de verwoeste kerk met de middeleeuwse architectuur gedeeltelijk zichtbaar zijn en dank zij een teruggevonden bestek van 1596 konden wij reconstrueren van welke gebouwen de teruggevonden fundaties afkomstig waren en in welke bouwperiode wij ze ongeveer moesten plaatsen.

Nu hadden wij gehoopt, dat de toegepaste steensoort en het formaat der stenen van de teruggevonden fundaties ons een goede aanvulling zouden kunnen geven op de veronderstelde bouwperiode, die wij uit de prenten hadden menen te kunnen opmaken en dat op deze wijze de middeleeuwse uitbreidingen en verbouwingen juistere konden gedateerd worden. Helaas bleken in bijna alle gevallen de gebruikte stenen (tufsteen en gebakken steen) secundair te zijn toegepast, zodat zij ons geen stap dichterbij brachten bij een nauwkeurige datering, terwijl in één geval, waarbij de kloostermoppen wel primair gebruikt waren, sprake was van een bouwwerk dat niet op de prenten voorkwam en tot nu toe volkomen onbekend was.

Wat ons echter wel bij de diverse fundaties opviel, was de

geheel verschillende wijze van fundatieopbouw, vandaar onze vraag in de aanhef van dit artikel.

Het leek ons goed U in bijgaande schetsen (Fig. 16) een 4-tal teruggevonden fundaties te laten zien, die zo geheel verschillend van opbouw zijn. Bij het beoordelen van de fundatieopbouw hebben wij aan een 4-tal criteria aandacht geschonken en wel:

1. Is er sprake van grondverbetering voordat men de vlijlaag wordt begonnen.  
(b.v. door puinverharding, schelpenverharding, breuksteenverharding enz.).
2. Is er bij de eerste laag stenen (de vlijlaag) specie/mortel toegepast òf liggen de stenen van deze laag stuk voor stuk los.
3. Is er een versnijding toegepast (voetverbreding of voetversmalling) en zo ja, aan binnen en buitenzijde van de muur?
4. Hoe is het metselverband van de fundatie.

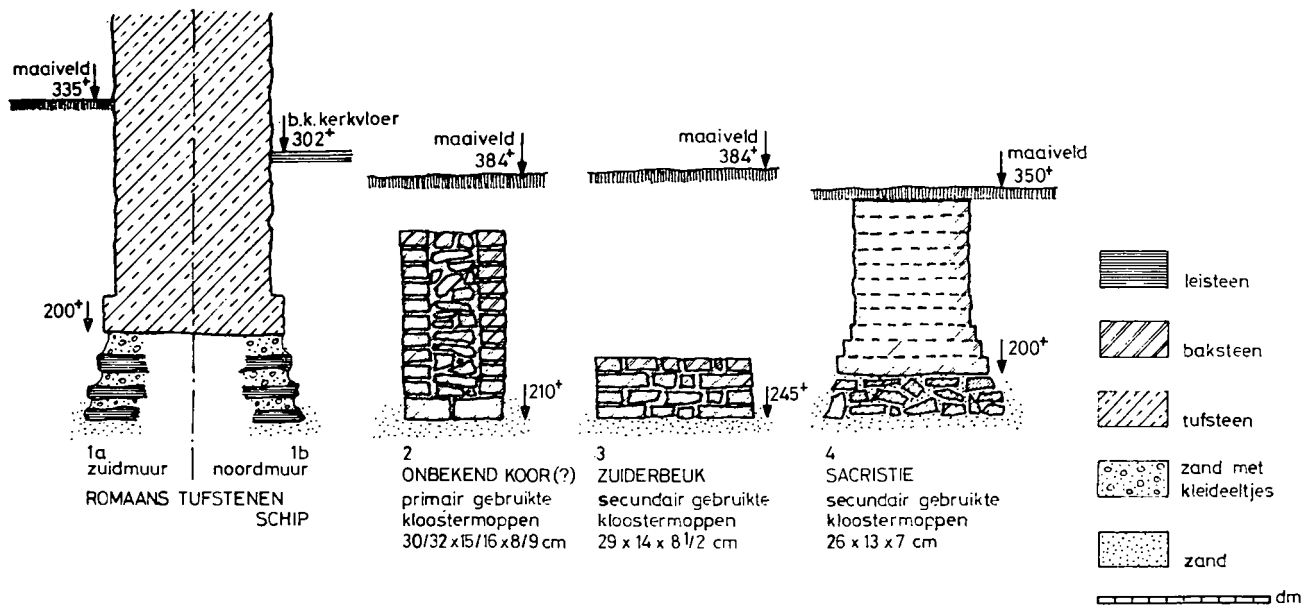
Misschien dat U parallellen ontdekt bij de fundaties van andere middeleeuwse bouwwerken en dat wij door vergelijking toch nog tot een betere tijdsbepaling van de door ons teruggevonden fundaties kunnen geraken. Hopelijk komen wij dan ook dichter bij de beantwoording van de in het begin van dit artikel gestelde vragen.

*Tekening 1:* Fundatie van de eenvoudige romaanse zaalkerk, waarvan nog grotendeels de tufstenen noordmuur en westgevel aanwezig zijn en welke kerk volgens Prof. dr. E. H. ter Kuile in het „Kunstreisboek voor Nederland” in de 10e of 11e eeuw moet worden gedateerd.

De fundatiesleuf heeft men van beneden naar boven gaande als volgt gevuld:

1.  $\pm$  10 cm zand gemengd met kleine stukjes klei;
2. Een laag leiachtige breuksteen;
3.  $\pm$  10 cm zand gemengd met kleine stukjes klei;
4. Een 2e laag leiachtige breuksteen;
5.  $\pm$  10 cm zand gemengd met kleine stukjes klei;
6. De eerste vlijlaag van platliggende met mortel verbonden tufstenen.

Opvallend is nog, dat de twee soms drie lagen breuksteen van ongeveer vuistgrootte (behalve bij de hoeken, waar grotere stukken werden toegepast) secundair gebruikt zijn. Aan vele stukken bevond zich nog de oude met grind vermengde mortel, die van romeinse (!) oorsprong zou kunnen zijn. In ieder geval past deze grindmortel totaal niet bij die, welke voor de opbouw van fundatie en muren was toegepast en



1a zuidmuur | noordmuur 1b  
ROMAANS TUFSTENEN SCHIP

2 ONBEKEND KOOR(?)  
primaïr gebruikte kloostermoppen  
30/32 x 15/16 x 8/9 cm

3 ZUIDERBEUK  
secundair gebruikte kloostermoppen  
29 x 14 x 8 1/2 cm

4 SACRISTIE  
secundair gebruikte kloostermoppen  
26 x 13 x 7 cm

- lesteen
- baksteen
- tufsteen
- zand met kleideeltjes
- zand

dm

|                          |              |      |                   |
|--------------------------|--------------|------|-------------------|
| ENGELMUNDUSKERK          | VELSEN       | 1967 | PUT nr. 4, 6 en 8 |
| DIVERSE FUNDATIEMETHODEN |              |      | TEK. nr.1         |
|                          |              |      | SCHAAL 1:         |
|                          |              |      | DAT. mrt. 1968    |
| A.W.N · WERKGROEP        | KENNEMERLAND |      | GET. Bk           |

Fig. 18.

die alleen bestond uit van schelpen gebrande mortel met hier en daar nog hele schelpen.

*Tekening 2:* Deze fundatie heeft betrekking op een hoek van een onbekend gebouw, waarschijnlijk de eerste uitbreiding van de romaanse tufstenen kerk met een vergroot koor. De fundatie en het muurrestant waren opgebouwd uit primair gebruikte kloostermoppen van groot formaat ( $30/32 \times 15/16 \times 8/9$  cm) en doen denken aan de eerste helft der 13e eeuw.

De onderste laag kloostermoppen (de vlijlaag) ligt merkwaardigerwijze niet op zijn platte kant, maar is als „straatlaag” uitgevoerd. Deze straatlaag is zonder mortel toegepast en smaller dan de daarboven liggende gemetselde vlakke lagen. De muur is als vulmuur uitgevoerd en de mortel bevatte veel hele, deels zwart verbrande schelpen.

*Tekening 3:* In de 14e of 15e eeuw is de kerk, die intussen een bedevaartkerk is geworden, met een zuidelijke beuk uitgebreid. De tekening geeft de fundatie weer van de inmiddels vervallen zuidbeuk. Deze fundatie heeft geen verbrede voet en in de fundatiesleuf is men direct begonnen met een vlak gemetselde vlijlaag van secundair gebruikte kloostermoppen ( $29/30 \times 13/14 \times 8$  cm) aan te leggen. Ook deze muur was een vulmuur.

*Tekening 4:* De fundatie van een verdwenen sacristie, waarschijnlijk ook in de 14e of 15e eeuw gebouwd. Men heeft in de fundatiesleuf eerst een soort puinverharding aangebracht van gebroken stukken kloostermop, tufsteen, lei enz. ter dikte van ca. 30 cm om daarna pas te beginnen met een verbrede voet.

De stenen van de sacristie waren secundair gebruikt en hadden de afmeting  $26/27 \times 13 \times 9$  cm, terwijl hier en daar een stuk tufsteen was verwerkt.

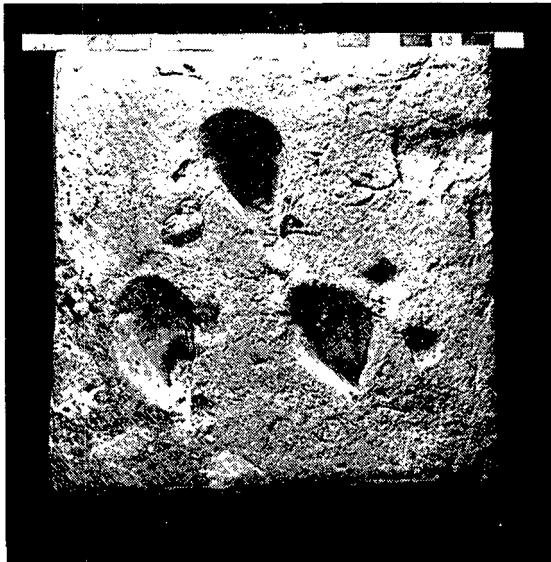
## **NOGMAALS DE MIDDELEEUWSE VLOERTEGELS BIJ DE ENGELMUNDUSKERK TE VELSEN**

(Fig. 14)

De vermoedelijk 13e eeuwse kerkvloertegels, die wij bij de opgravingen naast de Engelmunduskerk te Velsen vonden en waarover wij U vroeger het een en ander mededeelden <sup>1)</sup> stellen ons voor meer raadsels dan wij hadden vermoed.

Wij hadden nl. verwacht, dat aan de hand van de gepubliceerde reliëf afbeelding (een wolfachtig dier?) en de afmetingen van de tegels reacties van lezers zouden komen over identieke vloertegels, die elders gevonden zouden zijn. Er kwam echter geen enkele reactie, ook niet over die merk-

Fig. 14.



waardige aan de achterzijde van de tegels aanwezige één tot drie taps uitgesneden gaten (fig. 14), waarover wij reeds destijds schreven.

Verskillende tegelexperts, die wij er naar vroegen, kenden wel middeleeuwse vloertegels met reliëfversiering, maar die merkwaardige tapse gaten aan de achterzijde waren hun onbekend. Totdat we een reactie kregen van . . . het „British Museum”. Mrs. Eames van genoemd museum, expert in middeleeuwse (Britse) tegels, schreef ons, dat de tapsvormige uitsparingen aan de achterzijde van 13e eeuwse vloertegels in Engeland vrij algemeen voorkomen en zij vraagt zich met verbazing af of de Velsense middeleeuwse tegels de enige in Nederland zijn, die ook van dergelijke tapse gaten zijn voorzien. Zij zou hierover graag meer vernemen, waarbij zij haar brief eindigt met: „This link between the industry of the two countries may be very interesting and important”.

Wie van de lezers heeft wel eens vloertegels gezien, die aan de achterzijde voorzien zijn van één of meerdere taps toelopende uitsparingen? De uitsparingen lopen tot ongeveer het midden van de dikte van de tegel en zijn vóór het bakken met een scherp voorwerp (mes?) in de weke klei uitgesneden.

Gaarne bericht met bijzonderheden aan P. Vons, Brederoodseweg 100, Santpoort-Zuid.

1) Westerheem XV-5 (Okt. '66) blz. 136/137.

## RECTIFICATIE

In het artikel „Eerste eeuwse terra sigillata uit Nijmegen (II)” door W. N. Tuijn en C. G. A. Morren (Wh. XVII, 3) blijkt een foutje geslopen te zijn. Van de op pagina 86 gepubliceerde dakpanstempels heeft het laatstgenoemde als laatste letter niet een L, maar een S retrograde geschreven.

## LITERATUURBESPREKING

*W. G. N. van der Sleen, A. Handbook on Beads.* (Publication of the „Journées Internationales du Verre”. Luik 1967. 142 pp., pl. en ill.)

Dit boek, het eerste deel van een serie monografieën, uitgegeven door de Journées Internationales du Verre, beantwoordt aan een reeds lang gevoelde behoefte aan een handboek over kralen. De auteur, die het verschijnen van dit werk nog juist mocht beleven, had zich jaren lang met dit onderwerp beziggehouden, niet alleen in Europa, doch ook in de andere werelddelen, waar kralen verhandeld waren aan de inheemse bevolking. Het resultaat van zijn studie is een overzichtelijk werk, waarin terminologie en techniek zowel als verspreiding en centra van fabricage ter sprake komen. Belangrijk is hierbij de in zes talen gegeven terminologie, waardoor het bestuderen van kralen in publicaties in binnen- en buitenland zeer zal worden vergemakkelijkt. Ook de behandeling van de techniek, met duidelijke illustraties, is van belang. Met behulp van dit handboek zal men in vele gevallen kunnen constateren op welke wijze een kraal werd vervaardigd. Om een voorbeeld te noemen: de ons allen overbekende meloenvormige kralen uit de Romeinse tijd blijken voor een groot deel „getrokken” te zijn (p. 25). Indrukken van een plantenstengel binnen in het gaatje van een aantal meloenkralen in het Provinciaal Oudheidkundig Museum te Utrecht doen vermoeden, dat zij ook soms op andere wijze werden gemaakt, wellicht zoals de „baked” beads (Afrika, p. 27) en de faïence kralen in Egypte (p. 61). Van belang is, dat de auteur constateerde, dat een te sterk verhitte faïence kraal met iets teveel alkali-gehalte tot glas werd, zodat misschien op deze wijze het glas uitgevonden werd.

Het tweede gedeelte van dit boek behandelt de geschiedenis en de verspreiding van de kralen. Interessant is hierbij — en ook zeer nuttig voor het determineren van kralen uit bodemvondsten — de beschrijving van de kralen uit de 17e-eeuwse Amsterdamse kralenfabriek, waarbij de chevronkraal algemeen was, evenals ook in Venetië (zie ook Th. E. Haevernick en J. v. d. Sleen in: *Jahrb. d. Röm. Germ. Zentralmuseums Mainz*, 8, 1961, pp. 121 e.v. en 132 e.v.). Weinig bekend, maar daarom niet minder belangwekkend, zijn ook de in Romeinse tijd in India vervaardigde „Trade-wind beads”, die als handelswaar naar Afrika en Indonesië kwamen en aldaar nog worden gevonden.

Een uitvoerige bibliografie geeft een groot aantal werken betreffende kralen uit alle perioden.

Een aangenaam leesbaar boek, dat zeker van nut zal zijn voor een ieder, die met kralen te maken heeft. Het zou zeker nog aanleiding hebben gegeven tot verdere discussies en publicaties, dit heeft echter niet zo mogen zijn. Het heengaan van de heer Van der Sleen betekent een gevoelig verlies ook voor de Nederlandse Archaeologie.

C. Isings.

## OPGRAVINGS- EN VONDSTBERICHTEN

Gaarne toezending aan H. J. Calkoen, Driehuizerkerkweg 22, Velsen, van krantenberichten en verder van alle gegevens, welke de lezers op andere wijze ter kennis komen.

In deze rubriek worden de volgende periodes bij de resp. desbetreffende berichten aangegeven\*):

Paleolithicum (P), Mesolithicum (M), Neolithicum (N), Bronstijd (B), IJzertijd (IJ), Romeinse tijd (R), Volksverhuizingstijd (+ Merovingische tijd) (V(+M)), vroege Middeleeuwen (v.ME), late Middeleeuwen (lME), Zestiende eeuw en later (ZEI).

### AMERONGEN (Utr.) IJ.

Bij het kruispunt van de Kon. Wilhelminaweg en de Pr. Bernhardlaan zijn twee, met crematieresten gevulde urnen gevonden, daterend uit de vóór-Romeinse IJzertijd. Typerend voor beide potten is een duidelijke schouderknik. Zij behoren tot een type dat tijdens de Ha.D., La Tène-A-periode wijd verspreid was.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 5, mei '68.  
R.O.B. Amersfoort. (R. S. Hulst).*

### BAEXEM (L.) B.

In mrt. '67 is deels in een zandgroeve, deels in hieruit afkomstig zand, een tiental urnen gevonden. De vondstomstandigheden konden ten dele nog gereconstrueerd worden. Vier urnen vormen een gesloten complex. Een dubbelconische met trechtersvormige hals, is versierd in een bijzonder fraaie kerfsnede-techniek: twee rond schouder en buik horizontaal rondlopende lijsten zijn verbonden door vijf maal twee verticale lijsten (h. 18,6 cm, grootste diam. 21,5 cm). Op deze urn, geheel gevuld met tamelijk grof verbrande crematie, stond een tweede, wijde urn zonder crematie (h. 15,8 cm, grootste diam. 20 cm). In de bovenste lagen twee helften van twee „Henkeltassen”, terwijl de ontbrekende helften buiten de urn gevonden werden. De ene „Henkeltasse” is vrij grof gebakken en heeft 1 cm onder de rand een horizontale lijst van nagelindrukken; de andere is van fijnere makelij en draagt geen versiering (resp. h. 13,7 en h. 15,5 cm). Dichtbij dit complex werden twee kleine potjes gevonden. Het ene lag op zijn zijde en bevatte weinig crematie (h. 10,6 cm), het andere, dat opvalt door de hoog aangezette en scherp geknikte schouder, bevatte eveneens crematie, waartussen een vuursteenknolletje met een gaatje, een grote ruwe kiezel en twee glad gepolijste kiezels (h. 8,3 cm). Elders in het terrein werden dicht bij elkaar een grote, afgerond-dubbelconische urn met twee oren bovenaan de buik (h. 23,3 cm) en een dubbelconische urn met naar buiten staande rand (h. 22,4 cm) gevonden. Tot de losse vondsten behoren een fraaie „onversierde kerfsnede urn” (h. 16,7 cm) en het fragment van een urn met kerfsnedeversiering in de vorm van twee horizontaal omlopende lijsten, verbonden door verticale lijsten en aan de onderzijde voorzien van minstens vijf halve cirkels van vier concentrische groeven. Andere losse vondsten zijn fragmenten van een kom met kalenderbergversiering, een groot deel van een onversierde, enigszins geruwde urn (h. ca. 22 cm), een fragment van een klein bijpotje en een klein bronzen ringetje. Voor zover de urnen nog in situ waren, werden geen randstructuren of andere

bodemsporen waargenomen. Datering van het merendeel der vondsten Ha B.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 6, juni '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (J. H. F. Bloemers).*

**BAKEL-MILHEEZE (N.-Br.) P.**

Ten n.o. van Milheeze liggen talrijke vuursteenconcentraties langs de w.-rand van een vroeger Peelmoeras. Het materiaal behoort tot de Jong-Paleolitische Tjongercultuur. Ter voorkoming van overstuiving en verspreiding en om het complex als één geheel te kunnen bestuderen, werd een klein systematisch onderzoek ingesteld door pater Wiro Heesters en drs. L. Verhoeven uit St. Oedenrode met medewerking van onze correspondent G. Fonteyn. De vondsten bleken geconcentreerd in de zg. Allerödlag en enige dieper liggende kuiltjes.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

**BOXMEER (N.-Br.) R.**

Omstreeks 1960 is tijdens bouwwerkzaamheden, ten w. van de Fabrieksstraat, een sestertius van orichalcum gevonden, die geslagen is te Rome tussen 119 en 131, onder de regering van Hadrianus (determ. Kon. Penningkabinet Den Haag).

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 6, juni '68.*  
*Instituut O.G.A., Nijmegen. (J. E. Bogaers).*

**DOORWERTH, gem. Renkum (Gld.) I.ME.**

Een profiel in de lengteas van de voorburcht van het kasteel Doorwerth verschafte een verrassend inzicht in de opbouw van het terrein, dat in drie fasen sterk opgehoogd bleek. Een tiental meters vóór het gebouwencomplex van museum en restaurant kruiste een muur van ca. 70 cm breed de sleuf. Tussen deze muur en het genoemde complex tekende zich een grachtprofiel af. Een lang gekoesterd vermoeden leek bewaarheid te worden: de grote voorburcht bestond uit twee samengevoegde delen, een neerhof en de eigenlijke voorburcht, gescheiden door een gracht. De gehele voorzijde van de voorburcht werd blootgelegd, bestaande uit een muur met aan de binnenzijde steunberen, die een weergang op bogen laten veronderstellen. Ongeveer in het midden sprong een zware, vierkante toren naar voren, met ernaast resten van een ingangspartij. In een later stadium werd de toegang door de toren geleid, waartegen toen aan de n.-zijde een traptoren werd aangebracht. Mogelijk kunnen de fundamenten in de tuinaanleg tot uitdrukking worden gebracht.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 5, mei '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (J. G. N. Renaud).*

**DROUWENERVELD, gem. Borger (Dr.) N.**

Het hunnebed D 26 is in apr. en mei '68 gedeeltelijk onderzocht als veldcursus voor studenten aan de Universiteit van Amsterdam. Reeds in 1918 was de betrekkelijke ongestoordheid van de kelderinhoud geconstateerd en vast viel te stellen of de eventueel boven elkaar liggende stenen vloeren een stratigrafische geleiding van de grafgiften mogelijk maakte. In het nabij gelegen hunnebed D 21 te Bronneger, gem. Borger, scheen dit immers het geval te zijn. De grote „vertanding”

van het vaatwerk tussen de goed afgewerkte, met granietgruis geëgaliseerde onderste vloer en de drie hogere, meer onregelmatige plaveisels in de kelder van hunnebed D 28 te Buinen, deed echter prof. dr. A. E. van Giffen gedeeltelijk op de juistheid van zijn eerder genoemde waarneming terug komen. (N. Dr. Volksalmanak, 1943). De o.-helft van de grafkelder van D 26 — waarvan de nog aanwezige dekstenen 4 en 6 tevoren waren afgenomen door een kraanwagen — is thans geheel onderzocht. Hierbij is de positie van ieder artefact en elke veldkei nauwkeurig vastgelegd. Bovendien werden in de lengteas van de kelder en loodrecht daarop verticale profielen getekend. Een deel van de keldervulling is gezeefd.

Dit tijdrovend onderzoek — deels teleurstellend, deels bevredigend — wordt in sept. in de w.-helft voortgezet. Inderdaad bleek de kelderinhoud weinig recente verstoringen te vertonen. Boven een „onderste” vloer van het normale type bevond zich — zo men wil — geheel overeenkomstig de oude beschrijvingen, nog slechts één andere. Dit was een laag van vrij chaotisch los dooreenliggende, betrekkelijk grote, soms platte stenen (diam. tot ca. 40 cm), die niet door granietgruis werden afgedekt. Haar basis bevond zich op ca. 7 cm boven de top van de „onderste” vloer en het merendeel der mobiele vondsten lag ertussen, in een — plaatselijk grijze — zandlaag. Boven de hogere steenlaag lag een in de laatste 50 jaar plaatselijk gestoord pakket van zand en losse stenen, blijkbaar deels afkomstig van de dekheuvel en stopstenen, deels mogelijk ook oude (neolithische) bosgrond, door de hunnebedbouwers zelf opzettelijk aangebracht. De in de o. kelderhelft gevonden mobilia maken op het eerste gezicht een vrij homogene indruk. Het aardewerk behoort althans hoofdzakelijk tot de Drauwerer stijlgroep en dan vooral tot een verder gevorderde fase daarvan, waarin de pseudo-wikkeldraadlijnen in het ornament overheersen. Ceramiek van de Vroege en Late Havelter stijlgroep is (nog) niet opgemerkt. Voordat het ceramische materiaal geheel gesorteerd zal zijn, is echter nog niet met zekerheid te zeggen of aardewerk van de Vroege Havelter stijlgroep (vooral de variant die versierd is met pseudo-wikkeldraadlijnen) in de o. kamerhelft geheel ontbreekt. Aan vuurstenen artefacten werden vele tientallen transversale pijlspitsen, enkele schrabbers, „bikkels” en sikkelmesjes met „hooggls” aangetroffen. Sikkelmesjes waren van de Nederlands-Noordwest-duitse trechterbekercultuur tot dusver alleen bekend uit de hunebedden te Tannenhäusen. Het troffelen en zeven leverde voorts een kleine dertig barnstenen kralen op (24 ervan dicht bijeen: van één snoer?), alsmede vrij veel verbrande beenderfragmenten. Vreemd in dit milieu zijn één potbekerachtig scherfje met plastische versiering (uit een verstoring) en een onbeschadigde strijdhamer van diabaas, die bij zijsteen Z 3', dus dicht bij de poort, werd gevonden op en onder stenen van de „bovenste” vloer. De strijdhamer is te beschouwen als een degeneratie van het pan-Europese type A (Glob). Deze vorm moet ongetwijfeld tot de standvoetbeker- en/of klokbekercultuur gerekend worden. Standvoet- of klokbekers zijn (nog?) niet aangetroffen in de kelder. Er bevond zich echter een recente storing tot binnen het handbereik van de oorspronkelijke steel van de strijdhamer.

Buiten de kelder van het hunebed — dat tot de meest complete hunebedden in ons land behoort — zijn het gehele n.o.-kwadrant en een klein deel van het z.w.-kwadrant onderzocht. Hierbij zijn de meeste standplaatsen van thans ontbrekende

kransstenen teruggevonden. Buiten tegen de kransstenen aan en tot 2,5 m daar vanaf bevond zich een kraagvormige opeenhoping van keien: de aanzet van de oorspronkelijke hunebedheuvel, of uit de krans gevallen stenen van een ingestort cyclopisch muurtje dat de heuvelvoet begrensd heeft en waarvan de grote kransstenen een laatste rest zouden zijn. Deze al dan niet uitgezakte heuvelvoet was afgedekt door een podsolbodem. De hunebedheuvel zelf bestond uit geel zand, w.o. het oorspronkelijk oppervlak (aan zijn basis) zich niet steeds even duidelijk aftekende als een vuil grijswitte laag met stukjes houtskool en granietblokjes. Tussen krans en kelder is in het n.o.-kwadrant een graf- of offerkuil aangetroffen, die 2 complete „Drouwener” trechterbekers en het benedenstuk van een derde (elk van verschillend profiel!) bevatte. De begrenzing van deze kuil was niet te zien. Mede hierdoor is het onzeker of deze potjes (veel) ouder dan de hunebedheuvel, of met de constructie daarvan gelijktijdig zijn. Het lijkt minder waarschijnlijk — maar kan niet geheel worden uitgesloten — dat de trechterbekers eerst na de aanleg van de hunebedheuvel zo diep zijn ingegraven. In ieder geval zijn 2 trechterbekers typologisch niet later dan die uit de hunebedkelder. Houtskool uit (1) het oude oppervlak onder de heuvel, (2) uit een kuil schuin onder (en dus — iets? — ouder dan) één der kransstenen en (3) uit de granietgruislaag op de „onderste” vloer van de kelder maken C 14-benadering van het bouwjaar van dit grafmonument mogelijk.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.*

*I.P.P. Amsterdam. (W. Glasbergen en J. A. Bakker).  
Rijksadviseur voor de bescherming en de instandhouding  
van de hunebedden en de gerestaureerde archaeologische  
monumenten. (A. E. van Giffen).*

#### EDE (Gld.) IJ.

Een onderzoek vond plaats naar een gedeelte van een urnenveld op het camping-terrein Zuid-Ginkel, 4 km ten o. van Ede, aan de weg naar Arnhem. Aangetroffen werden 21 kringgreppels en 4 bijzettingen zonder greppel, in een smalle strook op een dekzandrug. De greppels zijn in meerderheid rond, eenmaal met onderbreking in het z.o. Twee behoren tot het rechthoekige type (Riethoven-type); afmetingen: 19 x 4,5—5,5 m en 8 x 3,5 m. De bijzettingen bleken op één uitzondering na verstoord, vermoedelijk door vroegere bebossing. Die zonder greppel waren geheel intact. De gevonden potten zijn Harpstedt-urnen. Datering grafveld: Ha. C-D.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 6, juni '68.*

*R.O.B. Amersfoort. (R. S. Hulst).*

#### ELST (Gld.) B.

Rond 1960 werd in de buurtschap Eimeren bij diepplougen een bronzen hielbijl gevonden. De bijl, van Westeuropees type, is smalbladig, bezit een oor en voorts een verticale ril onder de richel. Het betreft een importstuk of een inheemse imitatie daarvan uit de tweede helft van de Midden-Bronstijd (mededeling J. Butler). Het stuk vormt een welkome aanvulling van de weinige prehistorische bronzen uit ons rivierengebied en vertelt iets over de bewoning in deze periode, waarover wij door opgravingen te Zijdeveld (Z.-H.) en Dodewaard (Gld.) enigermate gedocumenteerd zijn.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 5, mei '68.*

*R.O.B. Amersfoort. (R. S. Hulst).*

**ENSCHOT, gem. Berkel (N.-Br.) R.**

Van hier werd de vondst gemeld van enig Romeins en inheems materiaal, gevonden in een bouwput 200 m z.w. van de Enschtotse kerk. Het betreft een nederzetting uit de Rom. tijd, die op een hoog perceel langs de Bollekensloop heeft gelegen. Eveneens werd Rom. materiaal ontdekt langs de n.-oever van de Voorste Stroom; door grenswijziging liggen deze percelen thans in de gem. Oisterwijk.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

**GELDROP (N.-Br.) R.**

Door een dragline werd bij het afzanden van een hoge akker een boomstampot weggegraven en een ander licht beschadigd. Een noodonderzoek werd ingesteld met medewerking van leden der N.J.B.G. In de uitgeworpen grond en ook in de vulling van de put kwamen scherven van Rom. aardewerk aan het licht. Veel organisch materiaal, zoals eikels, hazelnoten en zelfs bladeren van eik en haagbeuk. De putten waren vervaardigd van uitgeholde, dikke eikestammen, die tevoren waren gespleten en daarna uitgehold. Vervolgens weer aan elkaar gelast door naast de naden houten wiggen of pennen te plaatsen en aan de buitenkant te verbinden met in elkaar gedraaide twijgen van de waterwilg.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

**GODLINZE, gem. Bierum (Gr.) R.**

Bij aanleg van een hoogspanningsleiding tussen Godlinze en 't Zandt werd terpenaardewerk opgedolven. Zowel materiaal uit de eerste eeuwen na de jaartelling, als de ligging van de vindplaats wijzen op een nederzetting, die in de na-Romeinse transgressieperiode te gronde ging. Van het aardewerk kon een representatieve collectie voor het Groninger Museum worden verworven.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.  
B.A.I. en Groninger Museum, Groningen. (J. W. Boersma).*

**GROEVENBEEKSE HEIDE, gem. Ermelo. B.**

Een in het n. van deze heide gelegen grafheuvel, welke door uitbreiding van de kom van Ermelo moet verdwijnen (4 andere grafheuvels zullen in een groenstrook behouden blijven) werd als veldpracticum voor studenten (na vroeger onderzoek in 1959) nader onderzocht. Enkele interessante aanvullingen konden worden gemaakt. Zo heeft men in de greppel die de oudste bijzetting heeft omgeven, palen geplaatst die uit gekloofde stammen waren vervaardigd. Er zijn aanwijzingen dat de heuvel in drie fasen is opgeworpen, maar geen van de onderbrekingen is in de profielen te zien geweest. Wellicht hebben de fasen elkaar relatief snel opgevolgd. Bij één der fasen — waarschijnlijk de tweede — heeft vermoedelijk een wijd gestelde paalkrans behoord, waarvan 5 paalgaten in de thans ontgraven z.w.- en n.o.-kwadranten zijn vastgesteld. Twee crematies werden als secundaire bijzettingen boven de greppel van de oudste fase aangetroffen. Een ervan bleek in een tangentiaal gerichte kuil te zijn gedeponerd. De eerder waargenomen kringgreppel bovenin de heuvel is naar onze overtuiging van recente datum.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.  
Instituut voor Prehistorie, Leiden. (P. J. R. Modderman).*

## HELDEN-KESSEL (L.) M, N.

Op de grens van deze gemeenten nabij de Lauverd, waar in 1965 mesolitische en vroeg-neolitische vondsten waren gedaan, heeft in apr. '68 een proefonderzoek plaatsgevonden. De eerste konden worden aangevuld met wat vuursteenmateriaal en een haardplekje, waarmee de exacte ligging is vastgesteld. De vindplaats van het aardewerk dat binnen de bandceramiek als een importgroep wordt beschouwd, bleek grotendeels vergraven te zijn. Toch tekenden zich nog resten van een ondiepe kuil af, waaruit enkele scherven van dit uitzonderlijke aardewerk tevoorschijn kwamen. Het ontbreken van echte Bandceramiek wijst er op, dat wij hier met een aparte cultuur te maken hebben, die niet ten onrechte door Buttler reeds als „Import-groep 1” werd beschreven in Köln-Lindenthal. Het heeft dus zin om deze cultuur een wat meer zeggende naam te geven; voorgesteld wordt de naam „Limburger cultuur”, omdat zij in deze provincie zuiver voorkomt en de relatie met de oude lineaire Bandceramiek in Elsloo en Geleen meerdere malen aantoonbaar is. De proefsleuf leverde voorts nog een concentratie van 2IIB bekerscherven en klaarblijkelijk even oude ceramiek op, waaronder scherven met paarsgewijs geplaatste V-vormige nagelindrukken.

Tenslotte bracht het onderzoek nog in het terrein grenzend aan de Lauverd, een weg die zich over een afstand van enkele kilometers als een dijk in het landschap manifesteert, vier palissaden aan het licht, die naar alle waarschijnlijkheid met een M.E. landweer in verband moeten worden gebracht. De palissaden zijn resp. drie, vijf tot zes, zeven en drie tot vier rijen dik. Mogelijk heeft deze weerwal gediend ter bescherming van de graafschappen Kessel of Gelre. Het voornemen bestaat om in 1969 het onderzoek voort te zetten op dit voor de prehistorische mens kennelijk gunstig gelegen terrein.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 6, juni '68.*  
*Instituut voor Prehistorie, Leiden. (P. J. R. Modderman).*

## HOOG-CASTEREN, gem. Hoogeloon (N.-Br.) R.

Bij aanleg van een nieuwe weg, die een verbinding vormt tussen Duizel en Vessem, via het Hoogeloonse gehucht Hoog-Casteren, werden in de berm sloten scherven aangetroffen, behorend tot een dolium, een zeer grote wrijfschaal en minstens vier kruiken. Ook werd in de W.-sloot een kuil met veel houtskool gevonden; deze had beneden het oud-oppervlak een diepte van 50 cm, bij een breedte van 1,5 m. De cultuurlaag met de scherven heeft een bruine kleur en rust direct op de vaste gele grond. Erboven bevindt zich een esdek, dik 80—100 cm. De vindplaats ligt op een hoge akker, met wallen (plaatselijk afgegraven) en sloten omgeven.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 5, mei '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

## HOOGKARSPEL (N.-H.) IJ.

Het onderzoek van de nederzetting uit de vroege IJzertijd ten z.w. van het Medemblicker Tolhuis is sedert jan. '68 onderbroken geweest. Per 1 juli wordt het werk hervat, wederom met steun van het Prov. Bestuur van Noord-Holland en onder auspiciën van de Arch. Werkgroep „Westfriesland”. Verslagen over de opgravingen 1964—1967 vindt men in West-Friesland's Oud en Nieuw 33 (1966), 34 (1967) en 35 (1968),

uitgegeven door het Hist. Genootschap „Oud West-Friesland” te Hoorn.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.*  
*Instit. voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam. (J. A. Bakker).*

#### IJLST (Fr.)      IME.

Op verzoek van het stadsbestuur werden enige steekproeven verricht naar mogelijke overblijfselen van de voormalige St. Mauritiuskerk, afgebroken in 1824 en de voormalige stins of burchtoren, gesloopt in 1710. Beide monumentale bouwwerken verzezen aan weerszijden van het natuurlijke water, de „IJ-leke”, waaraan IJlst zijn naam en ontstaan dankte. Voor standplaats en uiterlijk dezer gebouwen zijn wij aangewezen op vrij summiere afbeeldingen op de vogelvluchtk kaart uit de atlas van Schotanus (1664). Helaas bleken de omstandigheden ongunstig. Zo kon de eigenlijke standplaats van de stins niet worden bereikt, terwijl de fundering van de kerk volkomen scheen te zijn uitgebroken ten behoeve van talrijke begravingen. Slechts een met aarde gevulde regenbak, die na 1824 nog enige tijd in stand was gehouden, herinnerde aan de vergane glorie. Tuf werd temidden van het steengruis in de kerkhofaarde niet aangetroffen, wel fragmenten van gele of bonte kloostermoppen. Deze moppen, welke men hier en daar in woningen te IJlst vermeteld vindt, zullen wel van de stins afkomstig zijn. Vermoedelijk bestond deze reeds kort na 1400, toen de Sneker hoofdeling Agge Harinxma de gebroeders „Hessel ende Eggen utter IJlst” verdreef. Het kan echter ook zijn dat de Harinxma's daarna eerst de stins bouwden, om er het stadje mee te beheersen, zoals zij dat ook te Sneek en Sloten hadden gedaan. Genoemde Hessel bezat een andere stins nabij Irnsum en bemoeilijkte vandaar uit het scheepvaartverkeer langs de Boorne, totdat de Harinxma's zich ook van deze sluis meester maakten. Bij de onderzoeken werd nog weer eens duidelijk, dat de M.E. lintbebouwing langs beide oevers van de IJ-leke, voorheen aanzienlijk breder en dieper dan het grachtje van thans, rustte op walachtige terpen, opgeworpen uit klei, vermengd met veen. De oudste cultuurresten in of onder deze ophogingen aangetroffen, bestaan uit kogelpotten, daterend uit de tweede helft van de 12e eeuw (of eerste helft 13e). Volkomen analoog is de situatie in het naburige Sneek. Blijkbaar werden toen eerst de omstandigheden gunstig voor het ontstaan beider steden. IJlst werd spoedig door Sneek overvleugeld en verkommerde daardoor. Het patroonaat van St. Mauritius, een ridderheilige, is voor Friesland uiterst zeldzaam. Zou het toeval zijn dat juist ook Irnsum eveneens deze beschermheilige bezat? De verering van St. Mauritius straalde over Friesland van Keulen uit, waar deze heilige in de 12e eeuw populair werd en in 1144 zijn eerste parochiekerk kreeg.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (H. Halbertsma).*

#### JORWERD, BAARDERADEEL (Fr.)      R.

In een tuin werd een na 104 geslagen sestertius van Traianus (98—117) gevonden. De munt werd door het Kon. Penningkabinet gedetermineerd, maar kon door sterke corrosie niet nader worden gepreciseerd.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.*  
*Fries Museum Leeuwarden en B.A.I. Groningen. (G. Elzinga).*

**KESTEREN (Gld.) R.**

In febr. j.l. werd aan de z.-zijde van de Nedereindse Straat, ten w. van de oude dorpskom, een bouwput gegraven. In de uitgeworpen grond werden door leden van de Hist. Kring Kesteren e.o. talrijke overblijfselen aangetroffen van bewoning uit de Romeinse tijd. Bij verkenning van de deels weer gevulde bouwput (33 x 16 m) kwamen vele sporen van kuilen en greppels aan het licht. Opvallend was een 3,5 m breed grachtspoor, dat van n. naar z. over een afstand van 16 m was aangesneden. In het profiel vertoonde zich het Romeinse maaiveld op een diepte van 0,50 m als een zwak afgetekend vegetatieniveau, de afsluiting vormend van een zandige stroomgrond. Dit is op zijn beurt door een M.E. kleipakket afgedekt. De bewoning moet vrij lang geduurd hebben; zij begint in de 2e helft van de 1ste eeuw en duurt tot eind II, mogelijk zelfs tot in III. Onder de t.s.-vormen zijn aanwezig: Drag. 18/31, 27, 29, 33, 35/36, 37 en 46. De volgende stempels werden genoteerd: BOV (...) (Drag. 31), CELSINVS F in rondstempel (Drag. 33), CLEMENS F (Drag. 33) en TRITVS F. Alle stempels zijn 2e eeuws.

Tegenover de overweldigende hoeveelheid Rom. ceramiek, neemt het inheemse aardewerk een bescheiden plaats in. Hierbij wordt in enkele gevallen schelpgruis als verschraling aangetroffen. Dit is ook van andere plaatsen in het n. riviereengebied bekend. Van de talrijke dakpanfragmenten draagt één een stempel: VIX (...), ongetwijfeld betrekking hebbend op een vexillatio van de Exercitus Germanicus Inferior. Tot de vondsten behoren, naast de overige soorten Rom. ceramiek, vele ijzerfragmenten w.o. een pijlpunt en een gedeelte van een ketting. Verder brokken huttenleem en talrijke beenderresten. Een proefputje aan de op ca. 70 m afstand gelegen w.-rand van het perceel leverde overeenkomstige vondsten op. Vermeldenswaard zijn hier enkele fragmenten van Rom. vensterglas. In apr. werd ca. 50 m n.-w. van genoemde bouwput (voor een gymnastiekzaal) een 12 x 9 m grote put gegraven voor uitbreiding van een Openb. Ulo-school. De bodem bleek hier sterk verstoord, maar ook hier wijzen de vondsten op lange bewoning. Naast de o.-wand van de gymnastiekzaal werd een dorps huis gebouwd, waarbij door de R.O.B. een onderzoek kon verricht worden, dat de volgende gegevens opleverde:

De bewoning manifesteerde zich in een groot aantal greppels, welke ten dele als open greppels hebben gefunctioneerd. Deze zijn n.-z. en o.-w. georiënteerd. Een smalle n.-z. lopende greppel vormde de afsluiting van het bewoningsareaal aan de o.-zijde. De vondsten dateren de sporen in de periode IB-IIA. Het schijnt, dat het inheemse aardewerk geleidelijk aan belang heeft ingeboet en wellicht in de loop van de 2e eeuw geheel is verdrongen. De te determineren t.s.-vormen zijn: Drag. 18/31, 27 en 37. Gevonden werd het stempel OF. IVCVN, La Graufesenque, 1ste eeuw. De samenstelling van de vondsten wijkt af van die der overige vindplaatsen. De bewoning uit de tweede helft II en mogelijk nog III ontbreekt hier volledig. Ook is het dakpanmateriaal zo goed als afwezig. De beschrijving van het vondstmateriaal van G. J. Breukman (1909—1910, Bijdr. Gelre 15, (1912), 593—609) bleek juist.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 6, juni '68.  
R.O.B. Amersfoort. (R. S. Hulst).*

**LEEWARDEN (Fr.) IME, ZEI.**

Bij het graven van een bouwput op het terrein van het Dia-

conessenhuis werd een ca. 4 m diepe, 1 m in doorsnede grote waterput gevonden, die op 2,60 m beneden het maaiveld door een ca. 35 cm dikke veenlaag sneed. Deze bevond zich tussen kleilagen van verschillende aard: eronder met biezen doorwortelde klei, vlak erboven 40 cm dikke, slappe blauwe klei. Deze laatste was afgedekt met sterk zavelige klei, waarin naast opslibingslagen ook vegetatiebandjes zichtbaar waren. De bouwput bevindt zich blijkbaar in een eertijds vrij diepe, maar geheel dichtgeslijkte slenk, die tot het mondingssysteem van de in de Middellzee uitlopende Dokkumer Ee heeft behoord. In de waterput bevond zich, naast enkele kogelpotscherven, een gave, ca. 1200 te dateren bolpot op standring. In de pot werd een beschadigde schedel van een volwassen schaap aangetroffen. De waterput zelf is waarschijnlijk met behulp van een bodemloze ton uitgegraven; van een randconstructie e.d. was niets zichtbaar.

Op de hoek van de Archipelweg—Noordvlietslot vonden arbeiders bij waterleidingwerken op 80 cm diepte een zilveren snaphaanschelling van Zeeland, geslagen te Middelburg in 1585.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.*

*Fries Museum Leeuwarden en B.A.I. Groningen. (G. Elzinga).*  
LIMMEN (N.-H.) M, v.ME.

Ten z. van de Herv. kerk werd in 1967 bij het omwerken van een bollenveld een gaaf potje met radstempelversiering naar boven gebracht. Het is lichtbruin, hoog 10 cm, grootste diameter 13 cm. Oorspronkelijk bevonden zich ter plaatse meer van deze potjes, die echter door de dragline vernield werden. Het karakteristieke van deze vondst was, dat elk potje door een krans van houten paaltjes zou zijn omgeven. In totaal werden 6 van deze constructies waargenomen.

Een bescheiden opgraving in febr.-mrt. '68, vlak ten w. en z. van genoemd bollenveldje, had ten doel de vondstomstandigheden beter te leren kennen. In het vergraven v. deel werd slechts een enkele Merovingische scherf (voetstuk van een Mayen-potje) aangetroffen. Het ten z. hiervan gelegen terrein was ongestoord en bood een duidelijk beeld van de achtereenvolgende bewoningsfasen. Op een veenlaag van ca. 50 cm heeft zich op een diepte van 0,81 m —N.A.P. een laag stuifzand afgezet, waarin zich, eveneens door stuifzand gescheiden, twee cultuurlagen aftekenen. De oudste laag wordt door de scherven gedateerd in de Merovingische periode. De jongste bevat scherven uit de 8ste-9e eeuw, Badorf en primitief kogelpotgoed. Deze laag gaat over in geroerde grond. Tevens werd hier een ovaalvormige krans van 17 paaltjes in het zand, juist boven het veen aangetroffen. De platte, aangepunte eiken paaltjes hadden een lengte van 30—50 cm. Binnen deze kring (diam. 1,10 m) bevond zich een witte, vetachtige laag, omgeven door een laagje klei. Deze vulling bevatte slechts enkele Badorf- en kogelpotscherven, zodat het palenkransje tot de jongste bewoningslaag moet worden gerekend, behorend bij de huizen, waarvan de aanwezigheid zich door paalgaten in de profielen verried. Mogelijk betreft het hier resten van grafelijk bezit, waaruit Diederik II vóór 988, 4½ hoeve aan het klooster van Egmond schonk. Onder de oudste cultuurlaag werd in het zand, juist boven het veen, een scherfje van inheems aardewerk uit het begin van de jaartelling aangetroffen: een randfragment van een streepbandpotje. Het onderzoek werd uitgevoerd onder

auspiciën van de R.O.B., onder supervisie van drs. H. Halbertsma.

Het onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de Herv. kerk, eertijds aan St. Maarten gewijd, werd in juni '68 afgesloten. Thans kan nog worden vermeld, dat het n. gedeelte van de Gothische koorsluiting, alsmede het z. deel van het schip met versmalling naar het koor, kan worden blootgelegd (zie ook Whm. XVII, 3, p. 110). De rest van de fundering bleek grotendeels uitgebroken, doch de plattegrond van de oorspronkelijke kerk kon worden gereconstrueerd. Het betreft een Gothische kerk die, mede gezien het baksteenformaat 29/30 x 13/14 x 6 cm, uit de 14e eeuw stamt en waarvan de n., w. en z. gevels van de huidige kerk de w. afsluiting vormden. Het gehele gebouw had een totale lengte van 49 m en een grootste breedte van 13,25 m. De grens van schip en koor werd door een versmalling van 1 m aan beide zijden aangeduid. Het koor staat koud tegen het schip aan en zal derhalve uit een wat latere bouwfase zijn, waarin met krappere middelen moest worden gewerkt. Er waren geen zijbanken. De fundamenten van de tufstenen voorganger bleken geheel uitgebroken. Slechts een stukje van de w.-gevel is overgebleven in de o.-muur van de later tegen de kerk aangezette toren. Hierop werden, op een achtergrond van witte pleister, restanten van een roodkleurige muurschildering aangetroffen. Aan de hand van puinsporen en de aanwezigheid van het schelpenbed dat eens de tufstenen kerk tot onderlaag diende, is het mogelijk gebleken op 4 plaatsen de loop van de fundering na te gaan, zodat een vrij nauwkeurig beeld van de omvang der tufsteenkerk werd verkregen. De aanwezigheid van Pingsdorf-aardewerk in de schelpen fundering dateert dit bouwwerk in de eerste helft van de 12e eeuw. Het is verrassend, dat de algehele herbouw van de kerk te Limmen zo betrekkelijk kort na de bouw van de tufstenen kerk nodig bleek. De oorzaak valt wellicht te zoeken in de ondiepe fundering van laatstgenoemd gebouw.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 6 en afl. 7, juni en juli '68.  
Alkmaar, A.W.N.-werkgroep N.-Holland-N.  
(E. H. P. Cordfunke).*

#### MEDEMBLIK (N.-H.)      **B, v.ME.**

De opgravingen van de nederzettingssporen uit de Karolingische periode en uit de Bronstijd in het uitbreidingsplan Randwijk, is 27 mei hervat. Een verslag over het onderzoek in 1967 vindt men in West-Friesland's Oud en Nieuw 35 (1968). Dit is een aangevulde en herziene versie van de mededelingen Nieuws-bull. K.N.O.B., 1967, 121—122.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.  
Inst. voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit  
van Amsterdam. (H. H. van Regteren Altena).*

#### MEERLO (L.)      **B.**

Onder auspiciën van het Instituut voor Prehistorie te Leiden werd in mrt. '68 een opgraving uitgevoerd op de Meerloër Heide, genaamd „Boddenbroek" gem. Venray, waar al eerder vuursteen en nederzettingsaardewerk van de Klokbekercultuur werd verzameld. De plaats is gelegen op een n.w.-z.o. georiënteerde dekzandrug. De grondsporen bestaan uit een tiental paalgaten, op twee onderling loodrechte rijen.

De vondsten behoren tot nederzettingsmateriaal van de Klokbekercultuur. Zij bestaan deels uit aardewerk, vaak versierd

met horizontale groeflijnen, vinger- en nagelindrukken en wikeldraadstempel, terwijl ook enige scherven van dun- en dikwandige Veluwe Klokbekers en Zonebekers voorkomen. Verder: diverse pijlpuntjes van vuursteen, maalsteenfragmenten, kwarts en schisteus gesteente, beide met hoog breukpercentage. De opgraving is 1200 m verwijderd van de Klokbekertumulus te Meerlo. Twintig meter ten n. van de opgraving kwam bij diepploegen een schervenconcentratie van de Hilversum-Drakesteingroep tevoorschijn.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 6, juni '68.*  
*Instituut voor Prehistorie, Leiden. (A. D. Verlinde).*

#### MOERGESTEL (N.-Br.) **B.**

In het z. puntje van de gemeente werd een glanzend gepolijste vuurstenen bijl gevonden met een fraaie, bruingevlekte patine. De kern bestaat uit grijze vuursteen. Het bijltje is duidelijk in facetten geslepen (l.: 11,2 cm, grootste br.: 6,5 cm en dik 3 cm).

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

#### NIJMEGEN (Gld.) **ME.**

Tijdens de restauratie van het „Brouwershuis” zijn in mrt. '68, vlak ten z. van de opnieuw opgetrokken z.-muur, over een afstand van 2,10 m overblijfselen aan het licht gekomen van een M.E. w.-o. gericht muurwerk. De breedte, zeker meer dan 53 cm, was niet te bepalen. De fundering was samengesteld uit stukken tuf, basalt en veldkeiën. Van het opgaande deel kon aan de n.-zijde nog een klamp worden waargenomen van 2 lagen rechth. tufsteen (25/32 x 15/18/20 x 6,8 cm). Dit metselwerk staat wellicht in verband met de door M. P. M. Daniëls vermelde sporen van tufstenen muren die indertijd zijn waargenomen in de voormalige Vleeshouwerstraat.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 6, juni '68.*  
*Instituut O.G.A., Nijmegen. (J. E. Bogaers).*

#### OERLE, gem. Veldhoven (N.-Br.) **N, B.**

Bij een systematisch onderzoek in de bossen rond Zand-Oerle konden zeven grote grafheuvels worden gelocaliseerd, reeds in 1845 door P. N. Panken genoemd, maar tot voor kort onvindbaar door de niet uitgedunde dennebossen. Het is mogelijk, dat deze heuvels nog in ongerepte toestand verkeren en dus wetenschappelijk uiterst belangrijk zijn. Panken vermeldt ze vrij vaag in: C. R. Hermans, „Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, enz. der provincie Noord-Brabant, II, 1845”, 259—267.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 5, mei '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

#### OOSTSTELLINGWEG (Fr.) **N.**

In Bovenveld nabij Donkerbroek werd een bijzonder fraaie, geslepen bijl van „groensteen” gevonden, aan de z.-zijde van een kleine, o.-w. verlopende rug. Lengte bijl: 10,9 cm. Het moet niet uitgesloten worden geacht, dat het stuk, dat wellicht aan de Standvoetbekercultuur is toe te schrijven, tot een grafinventaris heeft behoord.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.*  
*Fries Museum Leeuwarden en B.A.I. Groningen. (G. Elzinga).*

**RHEDEN (Gld.) I.M.E., ZEL.**

Geleidelijk is men bezig met verder herstel van het kasteel Middachten. Graafwerk in de kelders bracht oude funderingen aan het licht, die klaarblijkelijk tot de middeleeuwse periode van het gebouw behoren. Op het midden van de 14e eeuw werd op een voordien onbebouwde plek een vierkant gebouwencomplex neergezet, bestaande uit een grote achtervleugel en twee kleine, naar de voorburcht strekkende zijvleugels, met daartussen een binnenplaats. Het vierkant van de buitenmuur werd eerst opgetrokken, later de funderingen van de binnenmuren. De verbouwing door Steven Vennekool op het eind van de 17e eeuw hield in een toevoeging aan het gebouw van uitspringende gedeelten op het midden der zijden. Terplaatse werd de oude buitenmuur afgebroken, terwijl nieuwe binnenmuren het oorspronkelijk patroon onherkenbaar maakten. Ook de aan de voormalige binnenplaats grenzende muren waren grotendeels afgebroken om plaats te maken voor de koepelfundamenten, evenals de middeleeuwse ingangspartij. De oorspronkelijke lemen vloer van de m.e. kelderruimten werd vrijwel overal teruggevonden.

*News-bull. K.N.O.B., afl. 5, mei '68.  
R.O.B. Amersfoort. (J. G. N. Renaud).*

**SAUWERD, gem. Adorp (Gr.) R.**

In een tuin, gelegen aan de w.-rand van een kleine wierde, n. van de Laanweg, werd een sterk afgesleten sestertius van Hadrianus gevonden met op de k.z. een staande vrouwenfiguur. Een nadere determinatie kon door het Kon. Penningkabinet niet worden verschaft. De munt is in bruikleen aan het Gron. Museum afgestaan.

*News-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.  
B.A.I. en Groninger Museum, Groningen. (J. W. Boersma).*

**ST. MAARTENSDIJK (Z.) I.M.E.**

Voorgaande campagnes hebben van het „Hof” der Borssele's de voorburcht en de stoeterij aan het licht gebracht. Nu kon, na het rooien van oude vruchtbomen, een onderzoek op het terrein van de hoofdburcht worden ingesteld. Al spoedig bleek, dat er minstens twee grote bouwperiodes zijn geweest. Tijdens de tweede is een nieuwe buitenmuur min of meer om de oude heengezet. Het front van de oudste periode, voorzien van een ingang tussen twee grote, halfronde uitspringende torens, verdween geheel bij de bouw van de nieuwe voorgevel, die vanuit de drooggemaakte gracht werd opgetrokken. De oude buitenmuur was betrekkelijk ondiep gefundeerd. Een flauw hellend talud liep van deze muur naar de gracht. Van de binnenmuren schijnt niet veel overgebleven te zijn, nadat de sloop omstreeks 1700 gevolgd werd door het afgraven van de kasteelstede om althans ten dele de grachten op te vullen.

*News-bull. K.N.O.B., afl. 5, mei '68.  
R.O.B. Amersfoort. (J. G. N. Renaud).*

**ST. MICHIELSGESTEL (N.-Br.) R.**

In de laatste maanden van 1967 en begin '68 hebben broeders van het Instituut voor Doven in de buurtschap Halder, een reeds eerder waargenomen kuil uit de Rom. tijd aan een nader onderzoek onderworpen. De vindplaats ligt even ten z. van de (oude) weg van Vught naar St. Michielsgestel. Het maaiveld

is in 1966 ca. 1 m verlaagd, waardoor het Rom. niveau vergraven is. Op ongeveer 90 cm onder het huidige maaiveld (gelegen op 4,52 m + N.A.P.), werd de kuil — in de schone zandgrond zichtbaar als een rechthoek, omgeven door een vrij onregelmatige rij van 117, nog ongeveer 40 cm lange paaltjes (van elzehout? diam. bovenzijde 8—9 cm, onderlinge afstand gemiddeld 14 cm). De kuil was gevuld met een donker-grijs pakket, ten dele uit leem bestaand, voornamelijk uit venige humeuze grond. In de vulling werden verder houtskoolsporen, stukken van houten palen, lei, kwartsiet, tegulae, verbrande leem, slakken, beenderen van runderen en schapen of geiten, een dupondius van Hadrianus (geslagen tussen 119 en 121) en tal van scherven gevonden. Onder de met reliëf versierde stukken van t.s.-kommen Drag. 37 (determ. J. A. Trimpe Burger) bevinden zich fabrikaten van Satto (Chémery-Faulquemont, Mittelbronn, Boucheporn; eerste helft 2e eeuw), uit La Madeleine (ca. 120—140?), Sinzig (2 scherven van één kom, dat. ca. 150), Lavoye (o.a. met eierlijsten, toegeschreven aan Gesatus en Tribunus; ca. 120 tot in de 3e eeuw) en Rheinzabern (ca. eerste helft 3e eeuw?). Verder zijn er t.s.-fragmenten gevonden van de vormen Drag. 27, (18)/31, 32, 33, 36 en 38. Van de t.s.-pottenbakkersstempels zijn vermeldenswaard:

ATTO FIICI (Drag. 31; Atto van Rheinzabern; ca. 140—175);  
CADNDIFE (Drag. 31; Candidus van Blickweiler?; ca. 120—140?);

CIISORINVSF (Drag. 18/31; Censorinus van Heiligenberg; ca. 100—175);

IIAVOVI (Drag. 33?); (GE)MINI of (RE)MICVS (Drag. 18/31 of 31; Geminus van Lezoux, ca. 120—175, of Remicus uit Oost-Gallië, ca. 140—175); GIAMISS(A) (Drag. 31; Oost-Gallië);

LVCANVSF (Lucanus van Heiligenberg en Rheinzabern; ca. 120—175).

Verder: stukken van „gevernist“-aardewerk, gladwandige kruiken (2e eeuw); ruwwandige kookpotten met platte rand en dekselgeul; dolia; amforen; een grijsblauwe, dunne, ruwwandige deukbeker; terra nigra-achtige kookpotten met rond omgeslagen rand; dikke, ruwwandige potten waarvan de klei met stro verschaald is; groenachtige glazen kommen met verticale ribben (C. Isings, form. 3). Van de fragmenten van ruwwandige wrijfschalen hebben sommige een verticale rand, andere een stempel: . .) VS, VERERIVS (2 x) en CAIVSF (retrograde, dwars op de rand).

Uit een andere kuil — bij de n. sloot langs de nieuwe prov. weg van Vught naar St. Michielsgestel, zijn tevoorschijn gekomen een sterk gesleten as, vermoedelijk uit de tijd van Domitianus of Traianus, een sestertius van Traianus, geslagen in 102 of later, en een t.s.-bodemscherf met stempel MACRIANVS (Drag. 31?; Macrianus van Lezoux, ca. 100—175?).

Losse vondsten zijn een as van Domitianus, geslagen in 86 of 87, een randfragment van een ruwwandige wrijfschaal met stempel ADIV(TOR F), een deel van een getordeerd roerstaafje (kleurloos glas), dat aan één der einden bedekt is geweest met een lichtblauw vogeltje (Isings, form. 79). Van het terrein Halder 45, is als losse vondst o.a. afkomstig een scherf van een ruwwandige wrijfschaal, die — dwars op de rand — voorzien is van een figuurstempel (of niet te determineren naamstempel) dat verder nog slechts bekend is van een in

1966 in de legerplaats van het 10e legioen te Nijmegen aan het licht gekomen fragment van een wrijfschaal. Het door Knippenberg vermelde en eveneens in St. Michielsgestel-Halder gevonden wrijfschaalstempel C(?)ADSIT(?) dient waarschijnlijk als volgt gelezen te worden: CEVCIVSF.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 6, juni '68.  
Instituut O.G.A., Nijmegen. (J. E. Bogaers).*

**ST. OEDENRODE (N.-Br.) M, B, IJ.**

Ten w. van het dorp en langs de rechteroever van de Dommel werd een mesolithisch vuursteenatelier ontdekt door pater Wiros Heesters. Op een stuk grond langs de Dommel onder Olland vond de eigenaar een grote maalsteen en Wiros Heesters een aantal urnscherven. Deze vondsten wijzen op een nederzetting uit de IJzertijd.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 5, mei '68.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

Ongeveer 750 m ten z.o. van de kerk van Nijnsel, werd een hoge akker langs de Dommel, de „Duifakker” afgegraven. Pater Wiros Heesters, die de afgraving regelmatig controleerde, vond hier scherven met wikkeldraadversiering en paalsporen die op bewoning in de vroege Bronstijd wijzen. Behalve deze sporen, die zich meer w. nog voortzetten, werden op dit perceel ook talrijke mesolithische vuursteenartefacten gevonden, alsmede resten van één of meer baksteenovens (veldovens).

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

**STEIN (L.) IJ.**

Een hele reeks urnenvondsten, verzameld door pater A. Munsters M.S.C. in het gebied rond de Sanderboutlaan, was aanleiding om op een terrein aan de o.-zijde van de Brouns Moeshofstraat een opgraving te doen om meer gegevens te verzamelen over de structuur van een urnenveld op de löss. Na 542 m<sup>2</sup> te hebben vrijgemaakt, bestond de oogst slechts uit één urn in de uithoek van het terrein. Omdat geen enkel grondspoor hoop gaf op meer gegevens, werd de opgraving na 5 werkdagen beëindigd.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 6, juni '68.  
Instituut voor Prehistorie, Leiden. (P. J. R. Modderman).*

**STOUTENBURG (Utr.) M, B, IJ.**

In een zandafgraving op een hoge en smalle dekzandrug langs de Esvelder beek, zijn door leden van de werkgroep Flehite van de A.W.N. scherven van bekeraardewerk gevonden, onder een pakket zwarte enkerdgrond ter dikte van 60—90 cm. Het aardewerk is met fijn steengruis verschaald en veelal versierd. Op de dunwandige scherven is de versiering met een getande, dan wel gladde spatel aangebracht, voorn. als horizontale lijnen, een enkele maal in combinatie met horizontale rijen van kleine ingedrukte putjes. Het dikwandig aardewerk valt op door een ingestempeld grof visgraatmotief; een tweetal fragmenten bezit een stafband. Reeds eerder waren op deze rug, enige honderden meters westelijker, talrijke scherven uit de IJzertijd gevonden, waarbij een enkele scherf van een Veluwsche klok-

beker al was opgevallen. Voorts wezen een aantal vuursteen-  
artefacten en talloze afslagen op een nog oudere, waarschijn-  
lijk mesolitische bewoning.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 5, mei '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (R. S. Hulst).*

#### UBBERGEN (Gld.) R.

Op het terrein van de camping De Ravenberg te Beek zijn Romeinse vondsten gedaan in de lössgrond op een diepte van ruim 1 m onder het maaiveld. Het betreft o.a. een stuk van een wrijfschaal met horizontale rand van ruwwandig Holdeurns aardewerk, stukken van tegulae, imbrices en lateres (w.o. één met het stempel V (...), ronde hypocausttegels, vermoedelijk een randfragment van een aarden waterleidingbuis en min of meer wigvormige stukken tufsteen. Een tweede Rom. vindplaats werd ontdekt op ca. 100 m in z.o.-richting, aan de overzijde van de Beek en het Kastanjedal. Daar werd op ongeveer 1,50 m diepte veel puin gevonden, o.a. stukken van dakpannen, tufsteen en specie. Het ziet ernaar uit dat er nog Rom. muurwerk in de grond aanwezig is.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.*  
*Instituut O.G.A., Nijmegen. (J. E. Bogaers).*

#### UTRECHT (U.) R.

Ter aanvulling en verbetering van een eerder bericht over het onderzoek in de kruising van de Pieterskerk (zie Whm. XVII, 3, p. 114) het volgende: onder het Karolingisch-Ottoons ophogingspakket is in de brandlaag wel pottebakkerswaar aangetroffen, jonger dan het Flavische tijdperk, zoals reeds viel op te maken uit de in een later stadium uit de profielen verwijderde scherven, genoemd door C. A. Kalee. De reeks kan intussen worden aangevuld met een door J. E. Bogaers gedetermineerd bodemfragment van een t.s.-schotel, gemerkt N]ASSO - I.S.F. en vervaardigd te Lavoye of Haddersheim. Dit dateert uit de regeringstijd van Hadrianus, dan wel de Antonini.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 6, juni '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (H. Halbertsma).*

#### VALBURG (Gld.) IJ.

Op het kerkhof op de woerd van Andelst is bij het delven van een graf een zo goed als gave schaal van aardewerk gevonden, daterende uit de vóór-Romeinse IJzertijd. Waarschijnlijk komt de schaal uit het oud-oppervlak onder de woerdophoging.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 5, mei '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (R. S. Hulst).*

#### WEDDERVEER, gem. Wedde. N.

Hier werd de vondst van een trapeziumvormig vuurstenen bijtje bekend, dat waarschijnlijk tot de Standvoetbekercultuur behoort. Het voorwerp is op de brede vlakken over een aanzienlijk gedeelte geslepen en gepolijst, aan de snede is dit secundair geschied. De smalle zijvlakken zijn zeer grof bekapt. Het stuk maakt de indruk oorspronkelijk groter te zijn geweest. Het bijtje werd gevonden in opgespoten grond, afkomstig uit de langs het terrein vlietende Westerwoldse A.

Het werd geschonken aan het Groninger Museum. Afmetingen:  
l. 6,4 cm, br. 1,6 cm (top) en 4 cm (snede), grootste dikte  
1,9 cm.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 7, juli '68.*  
*B.A.I. en Groninger Museum, Groningen. (J. W. Boersma).*

## INHOUD

|  |                     |
|--|---------------------|
| Voorwoord . . . . .  | pag. 117            |
| <i>Ir. J. v. d. Kley, c.i.:</i> De ontdekking van het Romeinse<br>castellum Nigropullo bij Zwammerdam (Fig. 1—3) | pag. 118            |
| <i>J. Th. M. Burgers:</i> Twee Romeinse vondsten uit<br>Mijnsherenland (Fig. 4—11) . . . . .                     | pag. 126            |
| <i>A. M. Dumon Tak:</i> Romeinse dakpanscherven op<br>Walcheren (Fig. 12) . . . . .                              | pag. 133            |
| <i>P. Vons:</i> Middeleeuwse fundatiemethoden te Velsen<br>(Fig. 13) . . . . .                                   | pag. 135            |
| <i>Idem:</i> Nogmaals de Middeleeuwse vloertegels te<br>Velsen (Fig. 14) . . . . .                               | pag. 138            |
| Literatuurbespreking . . . . .   | pag. 140            |
| Opgravings- en vondstberichten . . . . .   | pag. 141            |
| Varia: . . . . .   | pags. 125, 134, 140 |

Aan dit nummer werkten mede:

Mej. J. Th. M. Burgers, Herengracht 25, Leiden.

H. J. Calkoen, Driehuizerkerkweg 22, Velsen (N.H.).

A. M. Dumon Tak, Lepelstraat 34, Serooskerke, gem. Veere (Z.).

Mej. Dr. C. Isings, Kolonieweg 6, Soest.

Ir. J. van der Kley, Wilhelminastraat 8, Leiderdorp.

P. Vons, Brederoodseweg 100, Santpoort-Zuid.

## INSTITUUT TUBANTIA

Van Breestraat 32, Amsterdam - Z.

Schriftelijke cursus **ARCHEOLOGIE**

Gratis prospectus op aanvraag.

Voor al Uw periodieken naar

**N.V. DRUKKERIJ DE RESIDENTIE**

Pletterijstraat 103, 's-Gravenhage, tel. 070-859347

# WESTERHEEM



# WESTERHEEM

Tweemaandelijks orgaan van de  
 ARCHEOLOGISCHE WERKGEMEENSCHAP  
 VOOR NEDERLAND

Opgericht 6 september 1951: goedgekeurd bij Kon. besluit van 26 juni 1957 no 50

---

|                  |  |
|------------------|--|
| REDACTIE,        | Eindredacteur: Th. BROUNS. Redacteurs:<br>Dr. W. J. DE BOONE, Prof. Dr. H. BRUNSTING,<br>H. J. CALKOEN, C. R. HOUIJER, P. STUURMAN.  |
| Redactie-adres:  | Th. BROUNS, Waldecklaan 21, Hilversum.   |
| Administr.adres: | Johan van Oldenbarneveltlaan 7, Amersfoort.<br>Secretariaat der A.W.N.: Iordensstraat 61, Haarlem.<br>contributie ad f 10,— te storten op girorekening<br>577808, t.n.v. de penningmeester der A.W.N. te<br>Haarlem. |

---

## Twee musea

Tijdens ons jaarlijks bezoek aan Florence, bleek dat het Archeologisch Museum weer ten dele is opengesteld. Men betreedt het door een zijingang en de weelderige tuin met de daar opgestelde Etruskische graven, bloeit als vanouds. De Egyptische afdeling is geheel intact en Etruskische Sarcophagen en fresco's vallen weer te bezichtigen. Dat men als Nederlander daarbij een streepje vóór heeft, daarvan getuigde de bijzonder vriendelijke en tegemoetkomende houding van het personeel.

Wie Basel bezoekt, mag vooral niet verzuimen een kijkje te nemen in het sinds twee jaar bestaande „Antikenumuseum” in de St. Albangraben, tegenover het Kunstmuseum met de Holbein's. Zelden zagen wij een zo mooie collectie antieke sculpturen als hier, op ideale wijze opgesteld en verlicht.

De beeldhouwwerken en reliëfs worden aangevuld met prachtige brons- en aardewerkvondsten: Terra Nova, Etruskisch, Grieks en Romeins. Alleen al de vitrines met hun schat van ongelooflijk fijn bewerkte Griekse gouden sieraden, maken een bezoek aan dit museum tot een onvergetelijke gebeurtenis.

H. J. C.

## CONTRIBUTIE 1969

De ledenvergadering heeft in de bijeenkomst op 11 mei 1968 te Alkmaar besloten de contributie met ingang van het verenigingsjaar 1969 vast te stellen op f 15.— per jaar. (Zie ook Westerheem jrg. XVII, no. 3, blz. 97.)

Voor jeugdleden (beneden 18 jaar) blijft de contributie nog f 7.50.

Helaas voldoen vele leden hun contributie niet tijdig. Er moeten jaarlijks aan ongeveer de helft van het aantal leden kwitanties worden uitgeschreven.

De invordering van gelden via de postdienst wordt per 1 februari 1969 gereorganiseerd. Deze wijziging brengt veel extra werkzaamheden met zich mee.

Wij verzoeken U daarom dringend de contributie voor 15 januari 1969 over te schrijven op postgiro 577808 t.n.v. penningmeester A.W.N. te Haarlem.

De leden die de postcheque- en girodienst hebben gemachtigd tot periodieke overschrijving van hun contributie krijgen een nieuwe machtigingskaart toegezonden.

Bij voorbaat dank voor Uw medewerking.

C. Roodenburg, penningmeester.

### ADRESWIJZIGING REDAKTIE „WESTERHEEM”

Postbus 233 te Hilversum, waarheen de laatste jaren stukken, bestemd voor de redactie van „Westerheem” konden worden gezonden, is bij de PTT opgezegd. Verzoeken dus voortaan voor alle post, die niet rechtstreeks aan één van de andere redacteuren wordt toegezonden, als redactie-adres van „Westerheem” te beschouwen het huisadres van de eindredacteur: Th. Brouns, Waldecklaan 21, Hilversum. Red.

### ‘DE ROMEINEN IN PANNONIË’ IN NIJMEGEN

In het Rijksmuseum Kam te Nijmegen zal van 7 december 1968 tot en met 9 februari 1969 een tentoonstelling worden gehouden met de titel: ‘De Romeinen in Pannonië’. Als uitleg moge hierbij dienen, dat Pannonië een Romeinse provincie was, die voor een groot deel westelijk Hongarije, maar ook aangrenzende delen van Oostenrijk en van Joegoslavië besloeg.

Om een indruk te geven van wat er te zien zal zijn volgen hier enkele voorbeelden: militaire uitrustingsstukken, bronzen vaatwerk, bronzen beeldjes en grafreliëfs.

Het aardewerk is beïnvloed door de lokale traditie en wijkt daarom ook dikwijls af van hetgeen in Nederland uit de Romeinse tijd wordt gevonden. Uit een wagengraf zijn versierde bronzen beslagstukken en een klapstoel van ijzer aanwezig. Een aantal beeldjes vertellen iets over de godsdienst in het algemeen en over de keizercultus. Naast getuigen van oostelijke godsdiensten, zijn er vroegchristelijke voorwerpen te zien.

Deze tentoonstelling, die georganiseerd is door het Hongaarse Nationale Museum te Budapest, geeft een goed overzicht van de kunst en cultuur in Pannonië.

A.V.M. Hubrecht  
Rijksmuseum G.M. Kam  
Nijmegen.

## DE PERIODISERING VAN DE NEDERLANDSE PREHISTORIE

In de mooi uitgevoerde „Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek”, jaarg. 15-16, 1965-1966, komt een periodisering van de Nederlandse prehistorie voor, die ons ook voor onze lezers van belang lijkt. Wij laten hier — in enigszins verkorte vorm — de conclusies volgen, waartoe een aantal deskundigen kwam, tijdens de 8ste zitting van het Symposium voor Praehistorie van Nederland, gehouden te Amersfoort op 9 en 10 dec. 1965. Aanwezig waren de leden: drs. J. A. Bakker, G. Beex, prof. dr. H. Brunsting, A. Bruijn, dr. J. J. Butler, mej. dra. A. T. Clason, drs. W. A. van Es, prof. dr. A. E. van Giffen, prof. dr. W. Glasbergen, mevr. dra. W. Groenman-van Waateringe, dr. C. C. W. J. Hijzeler, prof. dr. P. J. R. Modderman, drs. J. F. van Regteren Altena, ir. J. A. Trimpe Burger, drs. G. J. Verwers, dr. J. D. van der Waals, prof. dr. H. T. Waterbolk en A. M. Wouters.

Het opgestelde schema moet dienen als algemeen aanvaarde, gemeenschappelijke werkbasis, berustend op feitelijke gegevens. Als gebied waarvoor het geldt is in de eerste plaats gedacht aan Nederland, echter met algemene geldigheid voor het gehele Beneden-Rijngebied. Gestreefd is naar zoveel mogelijk inpasbaarheid van cultuurverschijnselen in eigen omgeving. Bij de bepaling der grenzen tussen de perioden is vooral rekening gehouden met het eerste optreden van nieuwe cultuurverschijnselen. Besloten werd uniformiteit te betrachten bij het afkorten van de namen der perioden en culturen en wel door middel van hoofdletters zonder punten.

Men was het erover eens, dat aan dit alles — geldend voor het tijdvak beginnend met het Neolithicum en eindigend met de Romeinse Tijd — grote behoefte bestaat, gezien de welhaast Babylonische spraakverwarring die op dit punt in ons land heerst.

Elk onderdeel is in drie categorieën verdeeld, t.w.:  
periode — definitie — cultuurverschijnselen.

### Neolithicum

1. *periode: VN, Vroeg-Neolithicum.* Definitie: Het VN vangt aan met de „Linearbandkeramik”. Cultuurverschijnselen: BK; (Rössencultuur).
2. *periode: MN, Midden-Neolithicum.* Definitie: Het MN vangt aan in Noord- en Midden-Nederland met het eerste optreden van de TRB (pre-megalithische = pre-Drauwenfase en eventueel, in Zuid-Nederland met de Michelsbergcultuur).

Cultuurverschijnselen: (staart Rössenercultuur?); TRB; (Michelsberg-cultuur); (begin VL?).

3. *periode LN, Laat-Neolithicum*. Definitie: Het LN begint met de eerste verschijnselen van de SVB; dit begin valt in het West-Nederlandse kustgebied samen met de eerste bewoning op de Calais IV afzettingen.  
Cultuurverschijnselen: staart TRB; VL; SVB; KB; menggroepen van SVB en KB; (enggewonden WKD?).

Afkorting:

BK: Bandkeramische cultuur. TRB: Trechterbekercultuur.  
VL: Vlaardingen-cultuur. SVB: Standvoetbekercultuur.  
KB: Klokbekercultuur. WKD: Wikkeldraadstempelkeramiek.

## Bronstijd

1. *periode: VB, Vroege Bronstijd*. Definitie: De VB vangt aan met de bronsindustrie van Ierse herkomst en met de industrie van de Emmenbijlen.  
Cultuurverschijnselen: (staart Veluwe KB?); structuurloze grafheuvels met graven op bodemniveau en wijdegewonden WKD, type Ohlenburg-Gasteren: „Stacheldraht“; HVS; Sögel-Wohlde-complex.
2. *periode: MB, midden-Bronstijd*. Definitie: De MB vangt in Noord-Nederland aan met ELP.  
Cultuurverschijnselen: DKS in Zuid-, West- en Midden-Nederland; ELP in Noord-, Oost- en Midden-Nederland.
3. *periode: LB, Late Bronstijd*. Definitie: De LB vangt in Noord- en Oost-Nederland aan met het optreden van de „zweihenklige Terrine“, de dubbelconische urn en daarmee geassocieerde grafvormen: in Zuid-Nederland met het optreden van „UFK“-invloeden, de Nederrijnse „Kerbschnitt-Keramik“ en lange bedden van de typen Goirle en Riethoven.  
Cultuurverschijnselen: (staart DKS?), urnennecropolen met „UFK“-elementen in Zuid-Nederland; staart ELP?, urnennecropolen in Noord- en Oost-Nederland.

Afkorting:

WKD: wikkeldraadstempelkeramiek. HVS: Hilversum-cultuur.  
DKS: Drakenstein-fase. ELP: Elp-cultuur.  
„UFK“: „Urnenfelderkultur“.

## IJzertijd

*periode: IJZ, geen verdere indeling*. Definitie: De IJzertijd vangt in Noord-Nederland aan met het optreden van Harp-

stedter urnen en gladwandige urnen of Laufelder type, in Zuid-Nederland met de Vorstengraven van Oss en Wychen en urnen van Laufelder type.

Commentaar: Voor een nadere indeling van de IJzertijd zijn geen algemeen geldende criteria voor Nederland aan te wijzen. Van een gebruik van termen als vroeg, midden en laat wordt voorlopig afgezien. In het noorden van het land is de IJzertijd in te delen in vier fasen, zoals door Waterbolk (1962 a) is uitgewerkt. In het zuiden is nog geen indeling mogelijk. Wel kan daar gewezen worden op een invloed van de Marne-cultuur.

### Romeinse tijd

(De indeling geldt voorlopig alleen voor het „Nederlandse” deel van het Vrije Germanië, d.w.z. Nederland ten noorden van de Rijn).

1. *periode: VRT, Vroeg-Romeinse Tijd.* Definitie: De VRT vangt aan met het optreden van de eerste Romeinse invloeden.

Cultuurverschijnselen: Rom. muntvondsten Noord-Nederland perioden I en II; Wijster periode I.

2. *periode: LRT, Laat-Romeinse Tijd.* Definitie: De LRT vangt aan bij de verstoring van het evenwicht van krachten binnen en buiten het noordwestelijk deel van het Rom. Rijk omstreeks 200 na Chr. Het einde van de LRT wordt aangegeven door de Volksverhuizingen, met name de Angelsaksische migratie.

Cultuurverschijnselen: Romeinse muntvondsten Noord-Nederland perioden III-IV (Van Es 1960); Wijster periode II en III (Van Es 1967).

Red. Westerheem

# BEWONING IN DE IJZERTIJD OP DE NOORD-KUST VAN WALCHEREN

door

J. VAN DEN BERG

(Fig. 1—20)

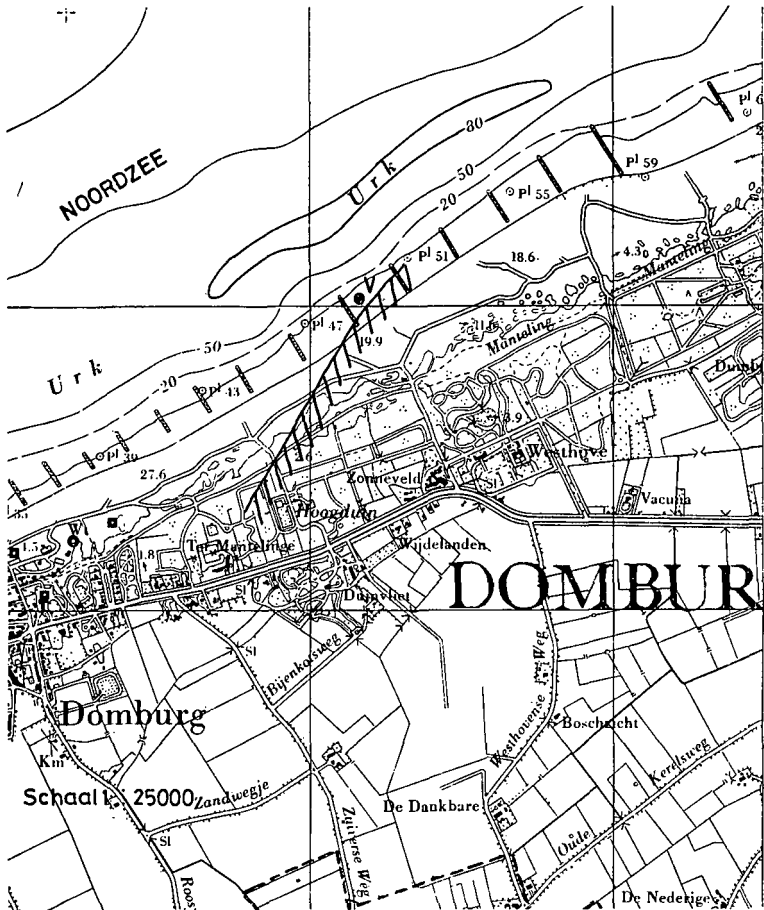
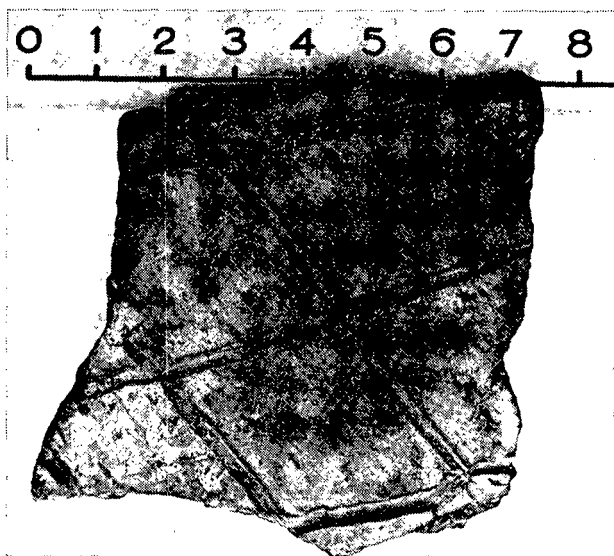


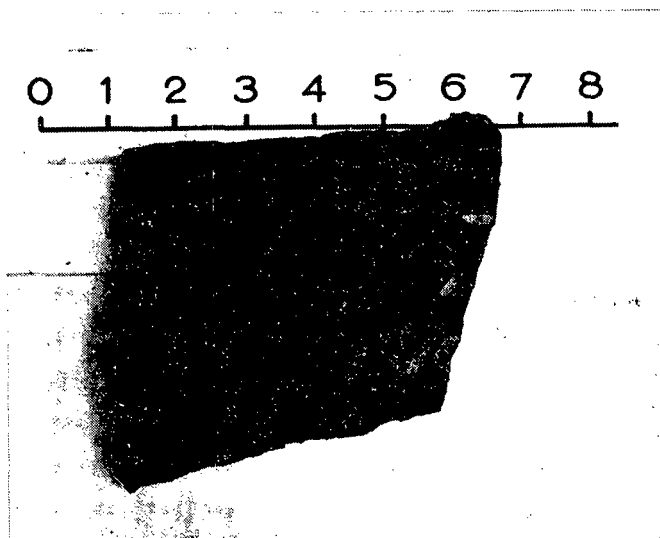
Fig. 1

Gedurende het winterseizoen 1967/68 is door de Werkgroep Zeeland een intensief onderzoek ingesteld naar bovengenoemde bewoning, waarvan de eerste vondstmeldingen reeds dateren van omstreeks 1910. Vastgesteld kon worden, dat een sterke concentratie van vondsten zich voordeed tussen paalhoofd no. 23 en paalhoofd no. 26; dit gaf aanleiding tot het ondernemen van pogingen om bij extreem lage waterstanden eventuele bewoningssporen te vinden.

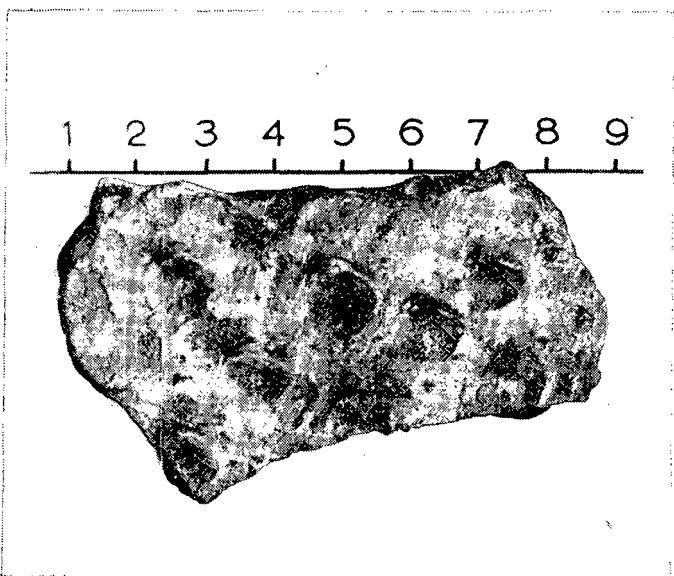


*Fig. 2*

Bij dit onderzoek is (één van) de plaats(en) van bewoning vastgesteld, gemerkt op het kaartje (fig. 1) met de letter V; in situ werd hier aangetroffen in een zavelachtige laag, op de oeverwal van een eb en vloed kreek (de vermoedelijke loop van deze kreek is aangegeven op fig. 1) een humeuze laag, waarin zich veel aardewerk bevond, dat alle overeenkomst vertoont met het gevonden materiaal vanaf de Panne in België tot aan Assendelft.



*Fig. 3*

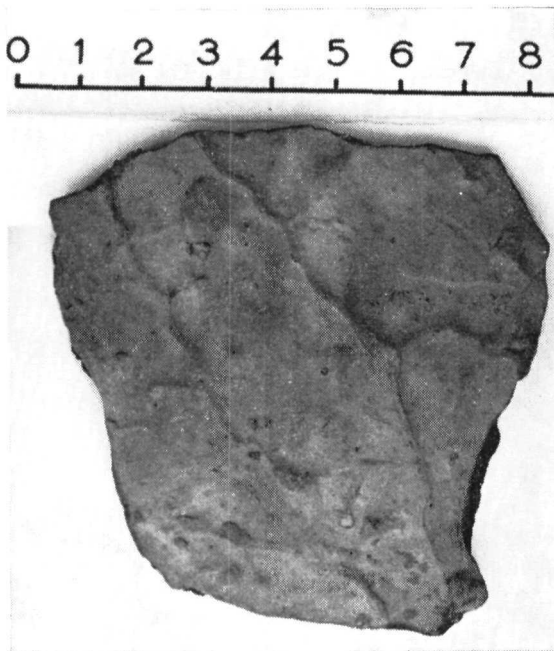


*Fig. 4*

Noordelijker van deze vindplaats V, aan de uiterste laagwaterlijn, werden twee woon-niveaus onderkend, welke gescheiden waren door een laagje (stuif)zand van  $\pm 8$  cm. dikte. De twee woonniveaus bestaan uit laagjes riet en mest, waarin zich aardewerkfragmenten en beenderen van schapen en kort-hoornige runderen bevinden. Het aardewerk in de twee woonniveaus vertoont geen onderlinge verschillen.

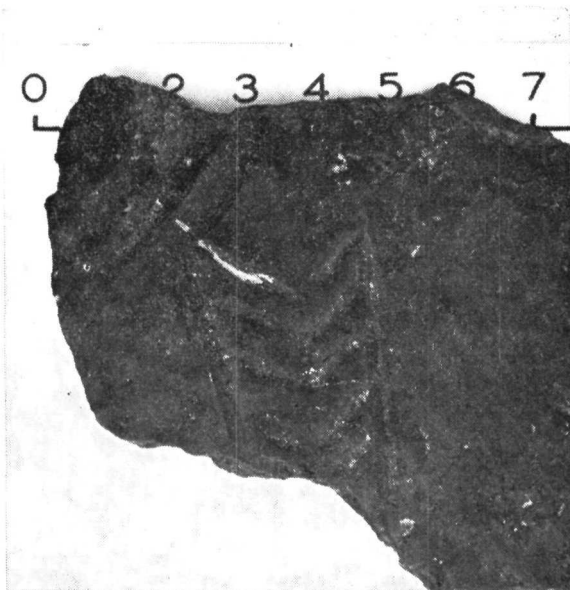
De onderste bewoningslaag bevindt zich op ongeveer 25—30 cm boven het Hofland-veen; tussen deze woonlaag en het veen bevindt zich een blauw-grijze, licht zavelige klei, welke volgens mij een slibafzetting van eerder genoemde kreek is en geen afzetting van een vroegere Scheldeloop. Op deze afzetting (een oeverwal) heeft de bewoning plaats gehad. Een aantal boringen tot 2.50 NAP in de kreek toont een kreekvulling aan met soms wat verspoeld veen.

De hardheid van het aardewerk is over het geheel zeer zacht; de verschraling heeft voor het grootste deel plaats gehad d.m.v. kaf en fijn planten „haksel”, terwijl een zeer klein gedeelte is verschrald met aardewerk-gruis. (zie fig. 8 fragment met afdrukken van plantenresten). Op een enkele uitzondering na is het aardewerk gebakken in een gesmoord milieu, waarbij de kleuren overlopen van licht naar donker-grijs en van licht- over donkerbruin naar zwart. De enkele uitzonderingen zijn gedeelten, waarbij tijdens het bakken zuurstof is toegetreden, waardoor een lichtrode kleur is ontstaan op enkele scherven.

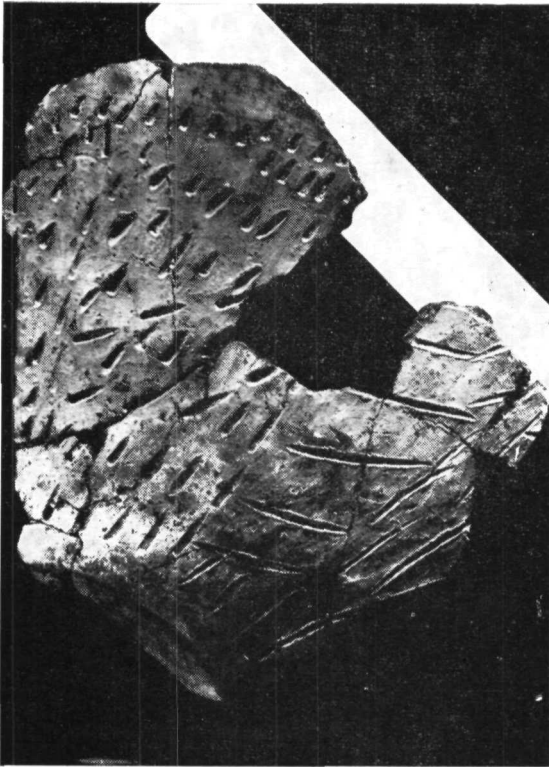


*Fig. 5*

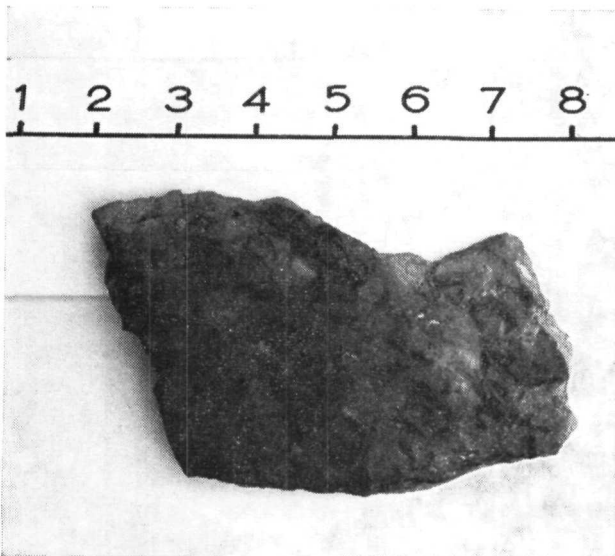
Wat de versieringsmotieven betreft, is al eerder opgemerkt, dat zij veelvuldig voorkomen in een gebied, dat een uitgestrektheid heeft van  $\pm 200$  km langs de Nederlandse en Belgische kust.



*Fig. 6*



*Fig. 7:*  
(Foto, evenals  
alle andere bij  
dit artikel  
geplaatste  
foto's: Tina  
Kannegieter).



*Fig. 8*

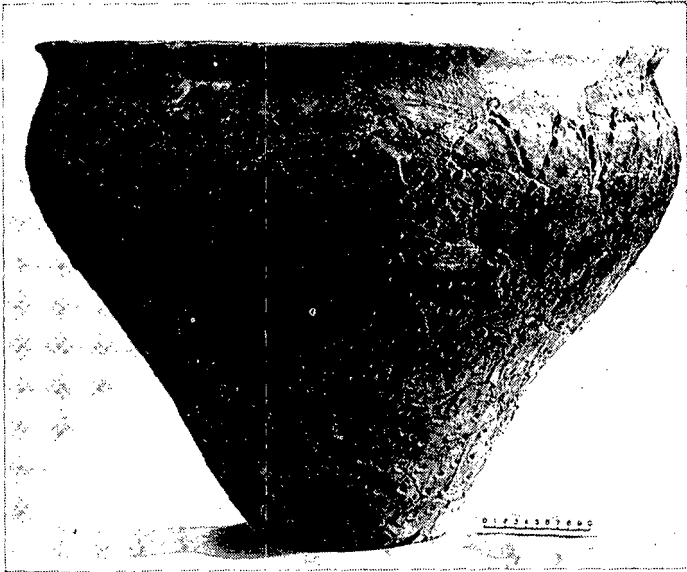


Fig. 9

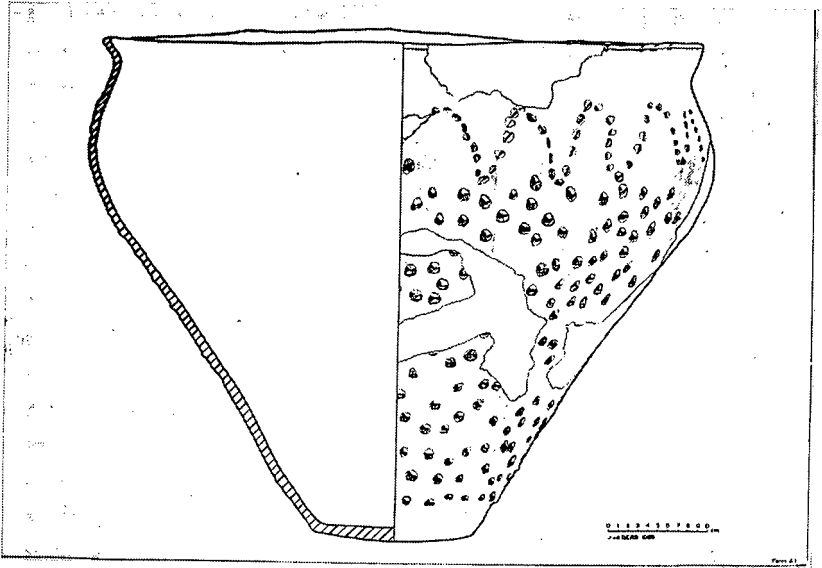
Het materiaal, gevonden aan de N. kust van Walcheren sluit hierbij aan of vult enkele lacunes op.

Fig. 2: ruitversiering; fig. 3: „steek” versiering; fig. 4: nagelindruk versiering (met de nagel evenwijdig aan de wand ingestoken); fig. 5: „versiering” d.m.v. een dun kleipapje; fig. 6: „graat en boog-motief; fig. 7: „steek en streep” versiering.

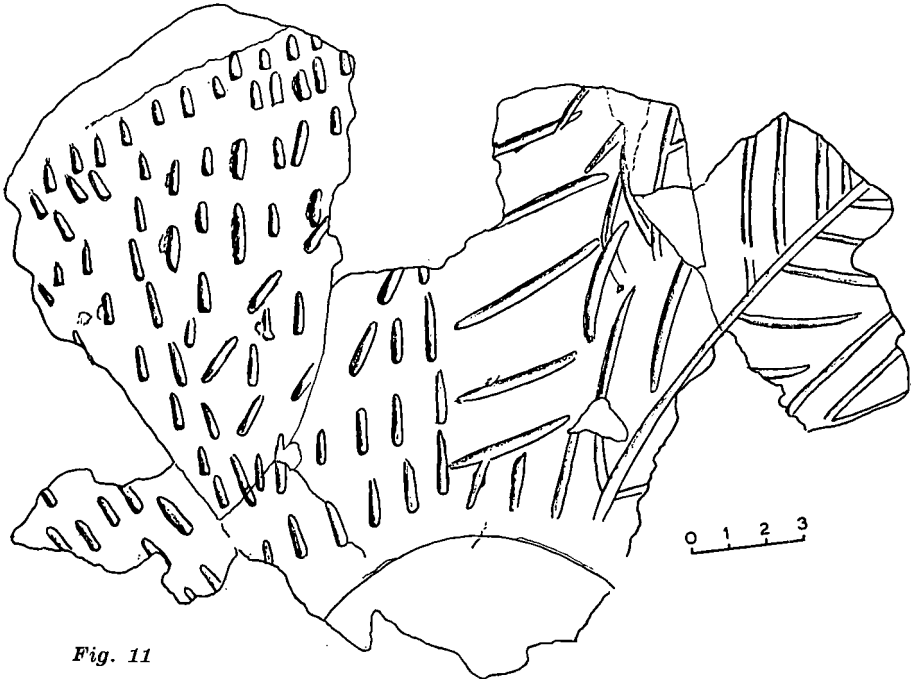
Uniek mag de vondst heten van een in stukken gebroken enorme pot. (fig. 9 en 10: afbeeldingen na de restauratie.) De pot heeft de volgende afmetingen: hoogte 46 cm, diameter over de rand 56 cm; grootste diameter 60 cm, diameter standvlak 16.5 cm. De pot is geheel versierd met nagelindrukken, zoals fig. 4 aangeeft, met op de schouder een golfversiering bestaande uit nagelindrukken. De bovenrand is voorzien van lichte indrukken van de nagel loodrecht op de rand.

Fig. 11 is een uitslagtekening om de versiering van fig. 7 beter tot zijn recht te laten komen. Het geheel doet mij denken aan een boom met vallende bladeren. Direct boven en onder de versiering is het aardewerk licht gepolijst; verschraling met aardewerkgruis (zie ook fig. 12).

Fig. 13: scherf met rechte rand zonder versiering, verschraald met kaf. Fig. 14: scherf met naar buiten gebogen rand, verschraald met kaf; op de rand aangebrachte „golven” d.m.v. duim en vinger, op de hals begin van de lijnversiering. Fig. 15: scherf met naar buiten gebogen rand, verschraald met kaf, versiering aangebracht door de nagel; het nagelvlak werd



*Fig. 10*



*Fig. 11*

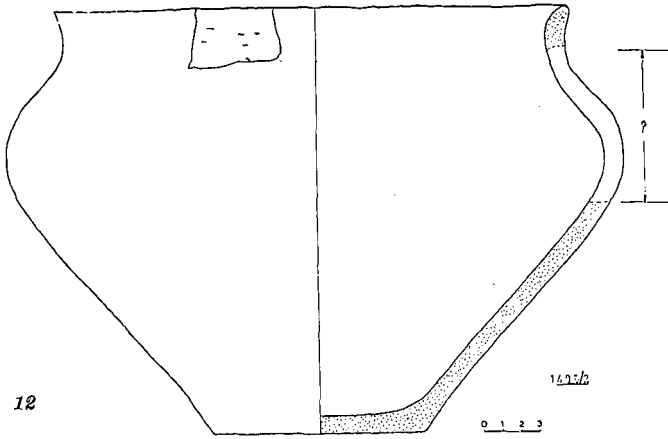


Fig. 12



Fig. 13

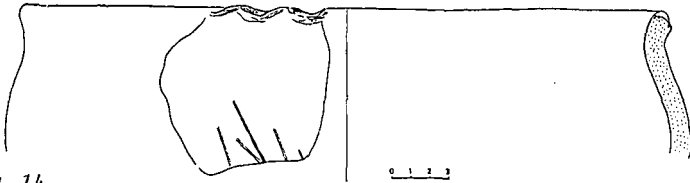


Fig. 14

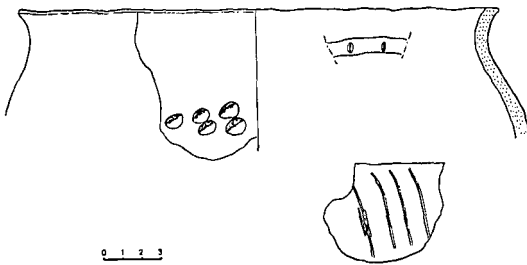


Fig. 15

hierbij loodrecht in de wand gedrukt; idem op de rand. Deze vorm, zie inzet in fig. 15, komt ook voor met lijnversiering, beginnende direct onder de rand. Fig. 16: scherf met licht naar buiten gebogen rand, verschaald met kaf, onversierd, met flauwe golfrand; dit is de enige scherf met een duidelijke schouderknik.

Fig. 17: scherf met licht naar buiten gebogen rand, verschaald met aardewerkgruis, met vingertop-indrukken op de

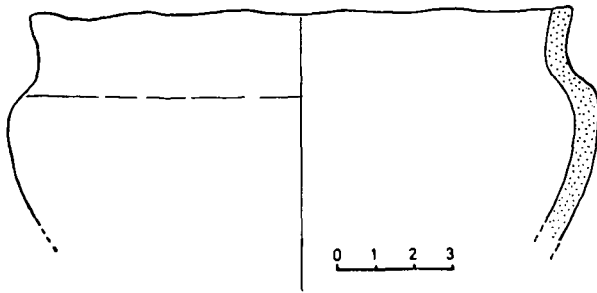


Fig. 16

rand. Fig. 18: scherf met naar buiten gebogen rand, verschaald met aardewerkgruis, licht gepolijst, onversierd. Deze vorm komt ook voor op niet-gepolijste scherven, doch dan voorzien van een golfversiering onder de rand aangebracht d.m.v. één van de vingers. (zie inzet fig. 18).

Fig. 19: scherf met naar buiten gebogen rand, zeer licht met kaf verschaald, zwart gepolijst aardewerk; het polijsten is geschied nadat de versiering is aangebracht en na het drogen van de pot.

Fif. 20: fragment zacht gebakken aardewerk, verschaald met veel kaf, onregelmatig van oppervlak, waarin gaten gestoken zijn. Van deze fragmenten zijn er meerdere gevonden op Walcheren en elders. Ik kan het echter niet eens zijn met de theorie, dat deze zouden hebben gediend voor het vervaardigen van aardewerk, zoals E. Rahir veronderstelt. Immers het oppervlak van deze platen is zeer onregelmatig; indien hierin „tazen" worden gestoken om hierop aardewerk te vervaardigen, zal de stabiliteit veel te wensen over laten.

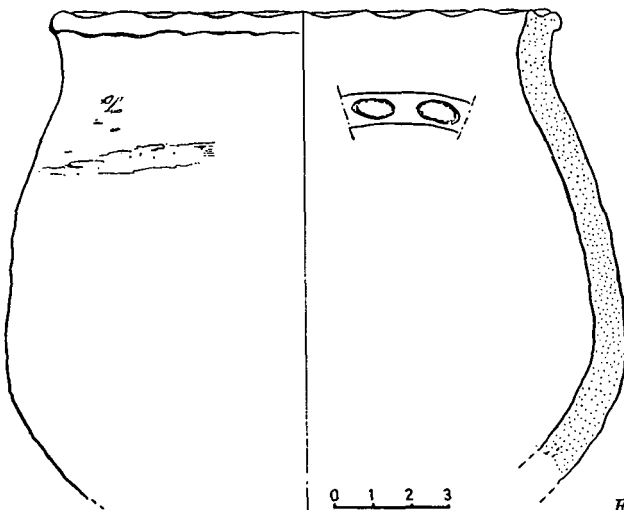


Fig. 17

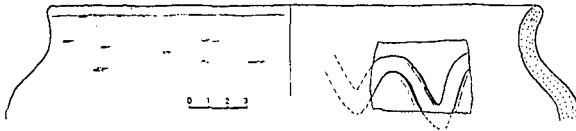


Fig. 18

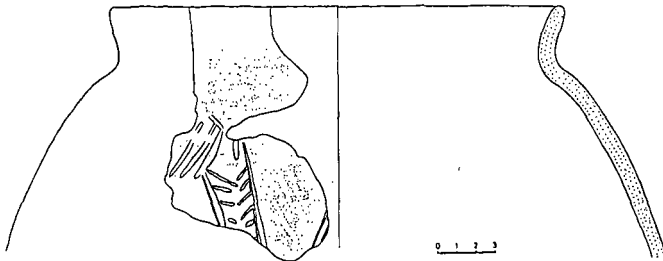


Fig. 19

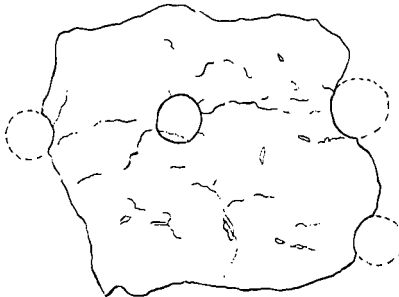


Fig. 20

Constateringen:

1. Bij het gevonden aardewerk bevindt zich geen Romeins importmateriaal.
2. Noch inheems-Romeins materiaal (z.g. Vlaams-Romeins.)
3. Noch met de hand gevormd inheems materiaal hetwelk gevonden wordt op Walcheren tezamen met in punt 1 en 2 genoemd aardewerk.
4. De bewoning bevindt zich in de directe nabijheid van een kreek.
5. Het gevonden aardewerk in de twee woonniveaus vertoont geen onderlinge verschillen.
6. In tegenstelling tot hetgeen wordt medegedeeld door P. van der Feen (Bodemkartering Walcheren 1952 XV par. 3) is er wel gepolijst en tevens versierd aardewerk gevonden.

Uit bovenstaande kan geconcludeerd worden, dat het gevonden materiaal pre-romeins is.

Er blijven nog diverse vragen open:

1. Een nauwkeurige datering van het gevonden aardewerk.
2. De datering van de D II afzetting op Walcheren.
3. Heeft er een Schelde-tak gelopen over Noord-Walcheren of is deze afzetting direct op het veen overslibbing van kreken uit de pre-romeinse tijd.

Tenslotte: Kan uit de grote hoeveelheden materiaal, die langs onze kust gevonden is, nog worden opgemaakt of de bevolking „Keltisch” of „Germaans ” was.

Nog één opmerking over de frequentie van de verschillende voorkomende wijzen van versiering van aardewerk, zoals dit gevonden werd op Noord-Walcheren: de „lijnversiering” komt het meest voor, daarna de „nagel” versiering, dan de onversierde scherven en de gepolijste groep.

#### L i t e r a t u r :

J. Bennema, K. v. d. Meer, P. v. d. Feen, Bodemkartering van Walcheren, 1952.

E. Helderman, Keltische invloeden in Assendelft, Westerheem XI 3-4.

P. Modderman, De Spanjaardsberg; voor- en vroeghistorische boerenbedrijven te Santpoort. Berichten R.O.B., jaargang 10-11, 1960-61.

E. Rahr, Fabrication de poteries, habitats et sepultures de l'age de fer, 1930.

J. Trimpe Burger, Archeologische vondsten op het strand te Oostkapelle, Westerheem 1V 3-4.

C. de Wit-H. Verhagen, Sporen van ijzertijdbewoning op het strand bij Loosduinen, Westerheem X, 3-7.

Idem: J. Medzger, Westerheem XVI, 5.

# WAARNEMINGEN IN WESTERHEEM

door

J. E. BOGAERS

## I. In het spoor van Verritus en Malorix? (H. Brunsting in: *Whm.* 15, 1966, 14-16).

Toen in het jaar 47 na Chr. de Romeinse bevelhebber in onze streken, Cn. Domitius Corbulo, over de Rijn was getrokken om via het gebied der Frisii een strafexpeditie te ondernemen tegen de Chauci<sup>1)</sup>, gaf keizer Claudius hem, nadat hij het Chaukische land reeds bereikt had, bevel zich van verdere gewelddadige acties tegen de Germanen te onthouden en al zijn troepen<sup>2)</sup> terug te trekken op de linkeroever van de Rijn. In aansluiting daarop ontstond toen in ons land langs de Rijn, de Kromme en de Oude Rijn de uit een reeks van castella bestaande verdedigingslinie die deel heeft uitgemaakt van de „limes” van Germania Inferior<sup>3)</sup>.

Uit Tacitus' *Annales* (XIII, 54) kennen we het verhaal van de Friese koningen Verritus en Malorix en de vergeefse poging van de Friezen om zich te vestigen op „agros vacuos et militum usui sepositos”, onbewoonde landerijen die voor militaire doeleinden gereserveerd waren aan de buitenzijde langs de grens van het Romeinse gebied. Ten noorden van de door de Rijn gevormde grens lagen dus gronden die door de Romeinen met opzet vrij werden gehouden van inheemse bewoning. De poging tot expansie van de Friezen heeft zich zeer waarschijnlijk afgespeeld in het jaar 57<sup>4)</sup>. Korte tijd later hebben volgens Tacitus (*Ann.* XIII, 55 s.) de Ampsivarii „eodem agros”, dezelfde landerijen, bezet. Dezen waren

<sup>1)</sup> Tacitus, *Annales* XI, 19.

<sup>2)</sup> Tacitus spreekt van „praesidia”. Hiermee moeten in de eerste plaats Romeinse militaire nederzettingen, „garnizoenen”, castella bedoeld zijn; cf. U. Kahrstedt in: *Bonner Jahrbücher* 150, 1950, 78 en H. von Petrikovits, *Das römische Rheinland, Köln - Opladen* 1960, 69, n. 122. Zie echter ook Cassius Dio LX, 30, 4.

<sup>3)</sup> Cf. Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, V, 9de dr., Berlin 1921, 114 s.; E. Kornemann in: *Klio* 7, 1907, 82; A. W. Byvanck, *Nederland in den Romeinschen tijd*, Leiden 1943, I, 147—151; Kahrstedt 1950, 78.

<sup>4)</sup> E. Ritterling - E. Stein, *Fasti des römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Wien 1932, 51. Een passage bij Suetonius, *Claudius* 25, 4, moet op dezelfde gebeurtenis betrekking hebben, maar wat de datering betreft dient wel aan Tacitus de voorkeur te worden gegeven. Zie echter ook Byvanck 1943, I, 153; Kahrstedt 1950, 78 s.; H. Brunsting in: *Westerheem* 15, 1966, 16.

door de Chauci uit hun woongebied aan de Eems<sup>5)</sup> (Amisia) verdreven en volgens hun woordvoerder, Boiocalus, had het door hen bezette land eertijds toebehoord aan de Chamavi, daarna aan de Tubantes en ten slotte aan de Usipii. Het is wel volstrekt onaannemelijk dat de Ampsivarii zich in de Zaanstreek zouden hebben gevestigd. Opmerkelijk is in dit verband dat de bevelhebber van Germania Inferior, L. Dubius Avitus, om de Ampsivarii van de Rijn te verdrijven aan zijn collega in Germania Superior, T. Curtilius Mancianus, schreef dat hij de Rijn moest overtrekken en met een aanval in de rug moest dreigen.

Tacitus heeft zich ofwel met de uitdrukking „eodem agros” vergist, ofwel heeft hij daaronder een gedeelte verstaan van een groot gebied dat zich uitstrekte langs de gehele grens van Germania Inferior, dus niet alleen in ons land, maar ook in Duitsland. De Friezen, die om de „agri vacui” te bereiken dwars door „saltibus aut paludibus” (moerassige bossen?) moesten trekken en over meren moesten varen, kunnen bezwaarlijk dezelfde streek bezet hebben als de Ampsivarii. Voor deze laatsten kan men het beste denken aan het land tussen de Lippe en de Oude IJssel, in de buurt van Wesel<sup>6)</sup>.

De „verboden zone” moet als militair territorium in de eerste plaats een militaire functie hebben gehad. Ten aanzien van de limes vormde ze een soort van glacis, of om met Mommsen te spreken: „Dasselbe galt den Römern . . . etwa wie dem Festungscommandanten das unter seinen Kanonen liegende Terrain”<sup>7)</sup>. Tevens deed dit gebied dienst als militair oefenterrein en als „prata legionis”, als weidegrond voor „pecora et armenta militum” (Ann. XIII, 55), kudden vee van de soldaten, d.i. van de Romeinse staat. Het probleem van de voorziening van het leger met vlees, dat moeilijk te transporteren was, kon hierdoor op een betrekkelijk gemakkelijke manier worden opgelost. Het is minder waarschijnlijk dat het militaire territorium ook als akkerland is gebruikt<sup>8)</sup>. In dit ge-

5) Cf. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft [RE] s.v. Ampsivarii (Ihm), 1983; Byvanck 1943, I, 214 s.; E. Schwarz, Germanische Stammeskunde, Heidelberg 1956, 129.

6) Byvanck 1943, I, 140 en 155; Kahrstedt 1950, 77 s.; Fr. Kiechle in: Historia 11, 1962, 180. Anders: Mommsen 1921, 113; Kornemann in: Klio 9, 1909, 438 s., n. 3 (cf. infra n. 26); Byvanck 1943, I, 214 (deze vermoedt dat de Ampsivarii getracht hebben zich te vestigen in de Graafschap Zutphen).

7) Mommsen 1921, 115; cf. M. Bang, Die Germanen im römischen Dienst bis zum Regierungsantritt Constantins I., Berlin 1906, 8 s. en Kiechle 1962, 180.

8) A. Mócsy, Zu den „prata legionis”, in: Studien zu den Militärgrenzen Roms, Köln - Graz 1967, 211—214, speciaal 211 en 214.

bied moet zich verder de Tegularia Transrhenana hebben bevonden, een centrale pannbakkerij voor het leger van Germania Inferior<sup>9)</sup>, die aan de overzijde van de Rijn was gevestigd en in bedrijf is geweest van kort na 70 tot — zeer waarschijnlijk — onder de regering van Traianus<sup>10)</sup>. Er hebben o.a. detachementen gewerkt van een viertal afdelingen (cohortes) van de hulpstroepen, en van de Legio I Minervia, de Legio VI Victrix en ook van de Legio X Gemina, die van ca. 71 tot 104 in Nijmegen gestationeerd was. Men heeft wel aangenomen dat de Tegularia Transrhenana niet ver van Nijmegen heeft gelegen<sup>11)</sup>, maar anderzijds is het heel vreemd dat in Nijmegen en omgeving nooit stempels van deze pannbakkerij zijn gevonden<sup>12)</sup>. De enige plaatsen in Nederland die dergelijke vondsten hebben opgeleverd, zijn de terreinen van de castella te Vechten<sup>13)</sup> en De Meern<sup>14)</sup>. Hoogst merkwaardig is verder dat dakpanstempels van het 10de legioen uit de Tegularia Transrhenana enkel bekend zijn uit Aken en — in veel mindere mate — uit Keulen, Vechten en De Meern.

Wat voor een voorstelling moet men zich nu maken van de breedte of diepte van het Overrijnse militaire territorium?

- 
- <sup>9)</sup> Cf. een dergelijk bedrijf uit de 2de en 3de eeuw in Groesbeek-Berg en Dal (De Holdeurn).
- <sup>10)</sup> H. Lehner in: *Bonner Jahrbücher* 111—112, 1904, 291—296 en 301—302; H. Dragendorff in: *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 1, 1904, 28 s.; Bang 1906, 9; Kornemann 1907, 82; P. Steiner, *Xanten - Sammlung des Niederrheinischen Altertums-Vereins*, Frankfurt a.M. 1911, 68 s.; RE s.v. Legio (Ritterling), 1682; E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Wien 1932, 101 s., 165 en 176; *Corpus inscriptionum Latinarum [CIL] XIII/6*, p. 129—131; H. v. Petrikovits in: *Limes-Studien*, Basel 1959, 92; id. 1960, 69; Kiechle 1962, 181.
- <sup>11)</sup> RE s.v. Legio (Ritterling), 1682; CIL XIII/6, p. 129; A. W. Byvanck, *Excerpta Romana II, 's-Gravenhage* 1935, p. 577; H. Hinz in: *Der Niederrhein* 29, 1962, 102 („Vielleicht wurden die heute noch benutzten grossen Tonlager im Gebiet von Emmerich ausgebeutet, doch ist bisher darüber nichts Näheres bekannt geworden“). P. Steiner — in: *Römisch-germanisches Korrespondenzblatt* 3, 1910, 46 — vermoedt dat de Tegularia Transrhenana bij Xanten heeft gelegen.
- <sup>12)</sup> Onjuist: CIL XIII/6, nr. 12537, 1 en 2: „Holdoorn vel Bergendal“; Byvanck 1935, p. 108 (Groesbeek-De Holdeurn), nr. 115, 54, p. 150 (Nijmegen), nr. 232, 42 en p. 577, nr. 1617.
- <sup>13)</sup> CIL XIII/6, nr. 12538, 1 en 2 en J. E. Bogaers in: *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1963, \*157 s. (de naam van de daar vermelde cohors is onjuist).
- <sup>14)</sup> C. W. Vollgraff - G. van Hoorn, *Verslag van eene proefgraving op de Hooge Woerd bij De Meern*, Meded. der Ned. Akad. v. Wetensch., afd. Letterkunde, Nieuwe reeks 4, 6, Amsterdam 1941, 20—23.

In ons land heeft vooral Byvanck <sup>15)</sup> zich daarover geuit. Hij is van mening dat ten noorden van de limes praktisch heel Zuid- en Noord-Holland, Utrecht, Gelderland en Overijssel (behalve Twente en het noordelijke deel) behoord hebben tot het door de Romeinen met opzet van inheemse bewoning vrij gehouden gebied, en wel voornamelijk op grond van het geringe aantal Romeinse vondsten dat uit die streken bekend is. Het is echter zeer onwaarschijnlijk dat het onbewoonde territorium zo uitgestrekt is geweest, vooral wanneer men bedenkt hoeveel moeite het de Romeinen gekost zou hebben wanneer zij een dergelijk gebied vrij hadden willen houden van bewoning. Van militair standpunt gezien is het intact houden van zulk een territorium nagenoeg een onmogelijkheid en bovendien een dwaasheid. In dit gebied zouden tal van militaire posten nodig zijn geweest om het effectief onder controle te kunnen hebben.

In verband met de vraag naar de breedte van het militaire territorium zijn enige passages uit de Romeinse geschiedenis van Cassius Dio van groot belang. Vermoedelijk in 175 gaf Marcus Aurelius aan de Marcomanni verlof om zich te vestigen in de buitenste helft van de „neutrale” zone langs de grens van het rijk, zodat vanaf die tijd het niemandsland ten zuiden van hun woongebied nog slechts ca. 7.5 km breed was <sup>16)</sup>. Deze passage heeft betrekking op een streek ten noorden van de Donau en van de provincies Noricum en Pannonia, in het noordelijke gedeelte van Oostenrijk en in het zuiden van Tsjecho-Slowakije <sup>17)</sup>. Keizer Commodus liet in 180 anderen zweren dat ze nooit zouden gaan wonen noch als weiland zouden gebruiken een dergelijke zone, die gelegen was buiten de grens van Dacia (Roemenië) en die eveneens ongeveer 7.5 km breed moet zijn geweest <sup>18)</sup>.

Oorspronkelijk was er in het gebied van de Donau blijkbaar een strook niemandsland ter breedte van 15 km, die in later

---

<sup>15)</sup> Byvanck 1943, I, 140, 151, 154, 195, 287, II, 310 s., 435, 438 ss., 523; id., *Excerpta Romana III*, 's-Gravenhage 1947, XIV. Cf. Kahrstedt 1950, 76 s. en W. J. de Boone in: *Westerheem* 10, 1961, 53 s.

<sup>16)</sup> Cassius Dio LXXI (LXXII), 5; cf. LXXI (LXXII), 16. — Dio spreekt van „ongeveer 38 stadiën”. Zie over de waarde van de stadios bij Dio en de verhouding van deze lengtemaat tot de Romeinse mijl: E. Carey, *Dio's Roman History*, IX, London - Cambridge Mass. 1961, 35, n. 3; 75, n. 2; B. H. Stolte in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 58, 1943, 221, n. 1; 60, 1947, 243, n. 2.

<sup>17)</sup> Cf. T. Kolník en Fr. Krížek in: *Limes-Romanus-Konferenz Nitra*, Bratislava 1959, resp. 43 en 52; Fr. Krížek in: *Limes-Studien*, Basel 1959, 79.

<sup>18)</sup> Cassius Dio LXXII (LXXIII), 3.

tijd gehalveerd is. Een breedte van maximaal ca. 15 km lijkt ook zeer acceptabel voor *Germania Inferior*.

Een volgende vraag is of het ooit mogelijk zal zijn de streek aan te wijzen waar de Friezen zich in 57 op het Overrijnse militaire territorium hebben willen vestigen. Onze kennis van de inheemse ceramiek in de Romeinse tijd is beslist onvolgende om ons in staat te stellen ten aanzien van dit probleem tot resultaten te komen. Anderzijds is het beeld dat we ons thans kunnen vormen van de inheemse woonplaatsen uit de Romeinse tijd aan weerszijden — maar vooral ten noorden — van de *limes* wel uitermate schamel. Verder onderzoek en studie op dit gebied zijn zeer noodzakelijk. Nauw verbonden met deze kwestie is die van de bepaling van de periode waarin het „woonverbod” van kracht is geweest.

Wat ons land betreft mag men zich wel aansluiten bij de opvattingen van enige Duitse geleerden die van mening zijn dat in het jaar 47 voor de inheemse volkeren het verbod is uitgevaardigd om te gaan wonen in een bepaalde strook ten noorden van de Rijn, maar dat dit reeds spoedig na 70, in de Flavische tijd is ingetrokken, hoewel er aanwijzingen zijn dat het Overrijnse militaire territorium op zichzelf in stand is gebleven tot in de laat-Romeinse tijd <sup>19)</sup>.

Wat de opheffing van het woonverbod betreft moge hier gewezen worden op een tweetal onlangs ontdekte inheemse nederzettingen uit de Romeinse tijd in het gebied vlak ten noorden van de Rijn: Rhenen <sup>20)</sup> en Ede-Veldhuizen <sup>21)</sup>; de laatste plaats is ca. 10 km ten noorden van de Rijn gelegen.

Wanneer men aanneemt dat de Rijn, de Kromme en de Oude Rijn vanaf 47 werkelijk de grens van *Germania Inferior* hebben gevormd en dat het *glacis* ten noorden daarvan maximaal ca. 15 km breed is geweest, dan kan de Zaanstreek onmogelijk deel hebben uitgemaakt van het militaire territorium. Tussen dit gebied en de *limes* langs de Oude Rijn bevond zich bovendien in de Romeinse tijd een tak van de Rijn die, via de Utrechtse Vecht en het IJ, ten noorden van

---

<sup>19)</sup> H. Nissen in: *Bonner Jahrbücher* 111—112, 1904, 94 (cf. H. Lehner, *ib.*, 252 en 296); R. von Uslar, *Westgermanische Bodenfunde des ersten bis dritten Jahrhunderts nach Christus aus Mittel- und Westdeutschland*, Berlin 1938, 178; U. Kahrstedt in: *The Congress of Roman Frontier Studies 1949* (ed. E. Birley), Durham 1952, 46—51; *id.* 1950, 67, 76, 78, 80; von Petrikovits 1960, 69 s.; Kiechle 1962, 180—183. Anders: Byvanck 1943, o.a. I, 195 en 287 (cf. *supra* n. 15).

<sup>20)</sup> W. A. van Es in: *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1968, \*25.

<sup>21)</sup> Vanaf april tot in september 1968 is hier door de R.O.B. een opgraving verricht.

Velsen bij Castricum in de Noordzee uitmondde<sup>22)</sup>. Reeds meermalen is er terecht een verband gelegd tussen de Romeinse vondsten uit Krommenie<sup>23)</sup> en omgeving — uit het midden van de 1ste eeuw na Chr. — en die van de militaire nederzetting te Velsen<sup>24)</sup>, welke uit dezelfde of ongeveer dezelfde periode zouden zijn. Ten aanzien van deze vondst-complexen dient opgemerkt te worden dat ze beide heel goed kunnen dateren uit 47 of de tijd daarvoor. De nederzetting te Velsen, wellicht een vlootstation, heeft zeer waarschijnlijk behoord tot de praesidia ten noorden van „de” Rijn die Corbulo in 47 op last van Claudius moest ontruimen. In de thans ter beschikking staande gegevens zijn geen voldoende argumenten te vinden om aan te mogen nemen dat de militaire vestiging te Velsen nog na 47 bestaan heeft of dat er in Krommenie en naaste omgeving Romeins materiaal geïmporteerd is dat gefabriceerd zou zijn na 47. Daarnaast is het zeer wel mogelijk dat de Romeinse vondsten uit Krommenie e.o. aangevoerd zijn uit de militaire nederzetting te Velsen, eventueel nadat de bezetting daarvan was teruggetrokken. Dat uit Krommenie alleen Romeinse scherven uit het midden van de 1ste eeuw bekend zijn, kan echter ook een gevolg zijn enerzijds van het ophouden van de import na 47, toen de Rijngrens gesloten was en bovendien het gebied ten noorden daarvan militair territorium was geworden, anderzijds van het om waterstaatkundige redenen wegtrekken van de bewoners uit het veengebied naar hogere gronden<sup>25)</sup>. Er is

<sup>22)</sup> Zie L. J. Pons, S. Jelgersma, A. J. Wiggers, J. D. de Jong in: *Verhandelingen v. h. Kon. Ned. Geol.-Mijnbouw. Genootschap*, Geol. serie, 21, 2, 1963, enclosure 8.

<sup>23)</sup> Zie o.a. Helinium 4, 1964, 154 s.; W. Glasbergen in: *In het voetspoor van A. E. van Giffen*, 2de dr., Groningen 1966, 116—123 en 178 s.; *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1964, \*247 (H. Halbertsma - J. F. van Regteren Altena); *ib.* 1964, \*281—\*284 en 1965, \*128 (H. Halbertsma); verder tal van mededelingen in *Westerheem* sinds 1956.

<sup>24)</sup> Bij de zuidelijke toegang van de Velser tunnel. — Zie o.a. A. E. van Giffen - W. Glasbergen in: *Archeologie* 1946, 2, 309; P. J. R. Modderman in: *Verhandelingen v. h. Kon. Ned. Geol.-Mijnbouw. Genootschap*, Geol. serie, 17, 2, 1957, 197 s.; (over de opgravingen in 1964 en 1966:) H. J. Calkoen en P. Vons in: *Westerheem* 13, 1964, resp. 91 s. en 114 s.; W. Glasbergen, 42 n.C. — het eerste jaartal in de geschiedenis van West-Nederland, in: *Jaarboek der Kon. Ned. Akad. v. Wetensch.* 1965—1966, 102—121 (overdruk 1—20), speciaal 115—117 (14—16); Glasbergen 1966, 118—123 en 178 s.; H. J. Calkoen, Velsen, IJmuiden 1967, 19—22; W. Groenman-van Waateringe, Romeins lederwerk uit Valkenburg Z.H., Groningen 1967, 13, 44 s., 66—193 *passim*, 204 en 207—209.

<sup>25)</sup> Glasbergen 1966, 122 (naar L. J. Pons).

geen militaire of politieke reden aan te geven ter verklaring van het einde van de bewoning te Krommenie.

Waar hebben de Friezen zich in 57 langs de Rijn willen vestigen? In Zuid-Holland, in het gebied van de Utrechtse Vecht, in het Utrechtse-Gelderse heuvelland? Ik weet het niet<sup>26)</sup>. Erger is wellicht dat het praktisch ondoenlijk lijkt, zelfs bij een veel uitgebreidere kennis van de inheemse woonplaatsen uit de Romeinse tijd aan de noordzijde van de Rijn, een zeer kortstondig verblijf aan te tonen van Friezen in een streek die van ca. 47 tot 70 door de Romeinen is vrijgehouden van inheemse bewoning<sup>27)</sup>.

---

<sup>26)</sup> Cf. Mommsen 1921, 113 (Friezen [en Ampsivarii] in het land van Munster); Kornemann 1909, 438 s., n. 3 (Friezen [en Ampsivarii] ten zuiden van de Zuiderzee); Byvanck 1943, I, 154 (op de Veluwe of in het Gooi); Kahrstedt 1950, 77 en 1952, 50 (aan weerszijden van de Utrechtse Vecht); P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*, 2de dr., 's-Gravenhage 1951, 122 s. (streek van de Utrechtse Vecht); Kiechle 1962, 180 (bij Utrecht); Brunsting 1966, 14—16 (Zaanstreek); W. A. van Es in: *Berichten R.O.B.* 15—16, 1965—1966, 60 (noordelijk van de Oude Rijn); H. Halbertsma in: *Berichten R.O.B.* 15—16, 1965—1966, 69 (kuststreek tussen de Rijnmond bij Velsen - Castricum en dic bij Katwijk, of Zaanstreek).

<sup>27)</sup> Cf. Kahrstedt 1950, 79; id. 1952, 50 s.

## HET ARCHEOLOGISCHE WERKKAMP 1968 TE DIEPENVEEN

In het februari-nummer 1968 van *Westerseem* werd meegedeeld, dat door de R.O.B. als object was toegewezen het klooster „Ter Hunnepe” te Diepenveen bij Deventer. En in het juni-nummer van dit jaar werd door J. de Vries en J. M. Bos ter nadere informatie van de toekomstige deelnemers aan het kamp een overzicht gegeven van de geschiedenis en de kloostergebouwen van het voormalige klooster der cisterciëncieren St. Mariënhof of Ter Hunnepe.

De R.O.B. wikte, maar het was in dit geval de eigenares van de boerderij „t Klooster” waarbij en waaronder de resten van het klooster Ter Hunnepe zich bevinden, die beschikte. En deze beschikking viel in negatieve zin uit; zij weigerde medewerking te verlenen aan de opgravingen. En nu moest zo snel mogelijk een ander object gevonden worden; thans viel de keus op het terrein van het voormalige vrouwenklooster, dat in het begin van de 15e eeuw in Diepenveen gesticht was door Johannes Brinckerinck, de toegewijde leerling van Geert Groote. De burgemeester van de gemeente Diepenveen, tevens president-kerkvoogd, Mr. S. Crommelin gaf aanstonds toestemming de desbetreffende terreinen, die aan de Nederlands Hervormde Kerk toebehoorden, nader te onderzoeken; de garnizoenscommandant van Deventer, overste C. Vreugdenhil, stelde legerbedden ter beschikking, zodat de meeste mannelijke deelnemers nog een comfortabel onderdak kregen in een nabijgelegen boerderij. Op zaterdag 20 juli arriveerden de ruim 30 deelnemers in de loop van de middag bij „De Notenhof” de verenigingszaal van de Nederlands Hervormde Kerk in Diepenveen; in deze zaal, die belangeloos ter beschikking was gesteld, werden 's avonds de lezingen gehouden.

Bovendien werden hier het ontbijt en de lunch genuttigd, die, zoals gebruikelijk, door mevrouw A. S. Noë-Röthel voortreffelijk verzorgd waren.

Het was kwart over zes toen het gezelschap zich verenigde in het restaurant „De Rande”, waar voor de warme maaltijden gezorgd werd; de kamp leider Drs. G. Fransen opende hier met enkele woorden het werkkamp 1968.

's Avonds werd een interessante excursie gehouden in Deventer; onder leiding van de heren J. M. Bos en A. Surink kregen de deelnemers bij een rondleiding door de stad een goede indruk van de vele restauraties, die hier hadden plaats gevonden of die in de naaste toekomst nog uitgevoerd zouden worden. Men kreeg de indruk, dat Deventer een stad is, die metterdaad toont respect te hebben voor haar verleden. De V.V.V. te Deventer, waarvan de heer A. Surink directeur is, zorgde voor de nodige documentatie en schonk alle deelnemers een envelop met verschillende folders over deze oude Hanzestad.

Op zondag 21 juli was er 's morgens gelegenheid voor kerkbezoek; in de middag gingen de deelnemers na een busrit door Salland naar het kasteel Nijenhuis te Heino waar Dr. D. Hannema bij een uitvoerige rondleiding door de talrijke vertrekken de vele kunstschaten toonde, die hier in de loop van de jaren bijeengebracht waren. 's Avonds vertelden Pater Thomas, de heer J. M. Bos en de heer F. Diekmann over de geschiedenis van het vrouwenklooster te Diepenveen. Van de kloostergebouwen zelf bleek weinig bekend te zijn; geen enkele kaart of tekening hiervan zijn, voorzover bekend, bewaard gebleven.

Toen het moerasige terrein in 1400 gereed gemaakt werd voor de bouw van het klooster, hielpen de zusters, voor wie het bestemd was, zelf met spade en bijl hard mee, zelfs met het graven van sloten, het ophogen van het bouwterrein en het uitrooien van boomstronken. En ook bij de bouw van het klooster schuwden zij het harde werk van kalk maken en stenen sjouwen niet; in januari 1408 werd het klooster als een besloten klooster in gebruik genomen. De hele stichting werd door een stenen muur omgeven en een poort aan de oostzijde gaf toegang tot het kloosterterrein. Later werd het klooster nog uitgebreid en ook veranderden enkele vertrekken toen van bestemming.

Het klooster Diepenveen zal ongetwijfeld in deze vroegere moerasige en doodse streek bij Deventer meer levendigheid gebracht hebben. Vreemdelingen zullen er gastvrijheid genoten hebben en aan armen en behoeftigen zullen eten en drinken verstrekt zijn.

Het klooster werd in 1579, dus tijdens de tachtigjarige oorlog, door troepen van Rennenberg „gantzlicken geruyniert”. Alleen de muren van de kloosterkapel bleven staan; deze kapel werd vermoedelijk verkleind, verbouwd en als protestantse kerk in gebruik genomen. Thans doet deze kerk dienst als Nederlands Hervormde kerk; bij een restauratie, die juist deze herfst voltooid is, werd een middeleeuws crucifix gevonden, dat in het Deventerse museum „De Waag” bewaard wordt.

Van maandag 22 tot zaterdag 27 juli werd er door de deelnemers bij de kerk in de verschillende werkputten veel grond verzet.

Werkput 1 bevond zich ten westen van de kerk; hier werd o.a. een fundering blootgelegd van kloostermoppen, die loodrecht stond op de westelijke kerkmuur, maar hier niet mee in verbinding stond. Deze fundering zette zich onder het grasveld in westelijke richting voort.

Ook werd gegraven in het kerkpad, waar misschien de westelijke grens van kloosterterrein geweest is; hier werd een pijler en puin

en een westhoek van een tweede pijler gevonden. Even dacht men de fundering van een westelijke kloosterpoort gevonden te hebben; omdat hier echter geen enkele weg naar het klooster gelopen zal hebben, liet men deze gedachte spoedig varen. Bovendien bleken deze pijlers meer 17de eeuws dan middeleeuws te wezen; misschien hebben zij deel uitgemaakt van de fundering van een molen, die hier aan de westrand van het opgehoogde kloosterterrein veel wind kon vangen.

Werkput 2 lag ten zuiden van het koor en hier hadden voorgravers reeds enig muurwerk blootgelegd; jammer genoeg belemmerde een houten keet van de restauratiewerken van de kerk het graafwerk. Ten zuid-westen van de kerk werd een bakstenen vloertje ontgraven, dat echter door aanleg van waterleiding geducht verstoord was. Op een diepte van anderhalve meter werd een gaaf skelet gevonden; om dit skelet lagen nog de ijzeren nagels in de grond, die door het vergane hout donker gekleurd was. Bij de voeten van het skelet werden enkele beschilderde glasfragmenten gevonden; uiteraard trok deze vondst de aandacht van de vele bezoekers, die naar het graafwerk bij de kerk kwamen kijken.

Was het skelet afkomstig van een conversin, een zuster, die de uitwendige werken, in hoofdzaak handenarbeid, verrichtte? In het handschrift „Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van diepenveen”, dat in 1904 door D. A. Brinkermink is uitgegeven, wordt o.a. vermeld, dat een van de conversen, Griete van Naaldwijk, begraven werd „in den trans (kloostergang) by der capellen, daer men opt choor gaet”. Er zijn trouwens meer zusters bijgezet „in die noertsijde des transes”.

Toen in werkput 2 in noordelijke richting verder gegraven werd, kwam bij de ingang van de kerk een grafzerk te voorschijn met het jaartal 1560; onder de kerk lagen enkele resten van een skelet. Uit werkput 3 A aan de zuidzijde van de kerkstraat werd een fundering van kloostermoppen gevonden, terwijl in een proefsleuf in de kerkstraat ten zuiden van een telefoongebouwtje behalve veel puin ook overblijfselen van aardewerk uit de 17e en 18e eeuw te voorschijn kwamen.

Werkput 4. Om ook in meer zuidelijke richting sporen te vinden van de kloostergebouwen werden proefsleuven gemaakt in de oude begraafplaats tussen de kerk en de kerkstraat; deze begraafplaats was nog tot 1871 in gebruik geweest. Behalve skeletten en skeletresten werden ook hier scherven van 17de eeuws aardewerk gevonden, terwijl er ook veel oud glas uit de grond kwam, waarschijnlijk afkomstig van de glas in loodramen van enkele kloostergebouwen. Het spreekt vanzelf, dat men van enkele dagen graven (op dinsdag 23 juli kon er door voortdurende regen niet veel gewerkt worden) geen spectaculaire vondsten of ontdekkingen verwachten kan. Drs. H. Halbertsma van de R.O.B. had het oppertoezicht, terwijl voor dagelijks technisch advies de heer A. van Prins aangewezen was; omdat echter ook de opgravingen bij het kasteel van Coevorden zijn aandacht opeisten, kon hij maar weinig tijd besteden aan het werk te Diepenveen.

De avonden werden gevuld met excursies en lezingen. Zo werd maandagavond een lezing gehouden door de heer B. Dubbe over de inrichting van het burgerwoonhuis in de 2e helft van de 15e eeuw, waarover, volgens de spreker, nog weinig bekend was. De belangrijkste bronnen voor de stof van dit onderwerp vormden schilderijen, miniaturen en een boedelinventaris uit Deventer uit de tijd van 1450-1500. Dinsdagavond hield Dr. A. C. F. Koch, archivaris van Deventer, een lezing met dia's over de stad Deventer. In de Middeleeuwen was Deventer een belangrijke handelsstad waar munten geslagen werden; deze Deventerse munten zijn zelfs in het Oostzee-

gebied teruggevonden. Ook gingen zich hier Deventerse burgers metterwoon vestigen; zo was een van de eerste inwoners van Riga uit Deventer afkomstig.

Woensdagavond werd een bezoek gebracht aan het museum „De Waag” en het hierbij behorende huis „De drie haringen”. Mevrouw P. C. Wassenbergh-Clarijs, de directrice van dit Deventerse museum, die hier rondleidde, deelde mee, dat het in de bedoeling lag de verzameling antiek speelgoed nog verder uit te breiden, om op deze wijze hier een museum van antiek speelgoed te verkrijgen, dat in ons land uniek zou zijn. Het huis „De drie haringen” is als bouw-werk al een merkwaardigheid; het werd indertijd voor een rijke vishandelaar gebouwd.

Op donderdagavond droeg de streekauteur H. D. Korteliing voor uit eigen werk; zijn verhalen spelen zich vooral af in de tweede helft van de 14de eeuw, de bloeitijd van de moderne devotie, de tijd van Geert Grote.

Op vrijdagavond gingen de deelnemers aan het kamp naar de Cisterciëncrabdij „Sion” bij Diepenveen, waar pater Thomas aan de hand van dia's vertelde over het dagelijks leven van de hedendaagse monniken.

Op zaterdag werden de werkzaamheden van het kamp beëindigd; de meeste putten werden gedicht en het terrein werd zoveel mogelijk in de oude staat teruggebracht. Op zaterdagavond vond het afscheidsdiner plaats in het restaurant „De Rande”, waar Drs. G. Fransen een overzicht gaf van de voorgeschiedenis en het verloop van het kamp. De heer J. Kleyheeg bedankte namens de deelnemers de kampleider voor het vele werk, dat door hem verzet was en bood hem een mooie antieke altaarbel aan; het sprak van zelf, dat ook mevr. A. S. Noë-Röthel bedankt werd voor haar goede zorgen.

Op zondagmorgen 28 juli vertrokken reeds veel deelnemers naar huis; de laatste getrouwen gebruikten nog gezamenlijk de lunch en verlieten bij het begin van de middag Diepenveen. Het werkkamp 1968, dat de deelnemers in staat gesteld had ook met dit deel van het land kennis te maken, was geëindigd.

Dr. A. van Hulzen.

Tijdens het A.W.N.-werkkamp 1968 te Diepenveen is o.a. een onbeschadigde grafzerk gevonden, die binnen een wapenschildvormige (??) omlinjing slechts het jaartal 1560 met daaronder twee huismerken toont. Het („runeachtige”) huismerk rechts blijkt geheel overeen te komen met huismerk nr. 904 (blz. 32) in „L. F. van Gent, Een wereldreis van 2000 huismerken; 1944, S. Gouda Quint-D. Brouwer en Zoon, Uitgevers, Het Huis „De Crabbe”, Arnhem”. Volgens bladzijde 75 is nr. 904 het huismerk geweest van Dries Jansse(n), ingeschreven in 1592, -93, -95, -96, -98 en 1602 als kleinburger van Nijmegen.

Het huismerk links, gelijkende op een „A”, komt in het bovengenoemde boek niet voor, wel echter een groot aantal varianten daarvan.

Dat huismerken nog lang in zwang zijn geweest in het Diepenveense, blijkt uit de (zeer ruw ingeschreven) grafzerk links op het koor van de Ned. Herv. Kerk te Diepenveen, gedagtekend 1720, waarop een zeer duidelijk huismerk (van „L.B.” ??) voorkomt. Merkwaardig feit: dat huismerk is volkomen gelijk aan dat van iemand die van 1746-1825 heeft geleefd in Houten (Utrecht) en wiens vader uit Zwitserland stamde (afdruk van dit huismerk, gemaakt van een lakstempel, in het bezit van de ondergetekende). Van enig verband met Diepenveen is (nog) niets bekend.

Ir. E. L. Oberg

## OPGRAVINGS- EN VONDSTBERICHTEN

Gaarne toezending aan H. J. Calkoen, Driehuizerkerkweg 22, Velsen, van krantenberichten en verder van alle gegevens, welke de lezers op andere wijze ter kennis komen.

In deze rubriek worden de volgende periodes bij de resp. desbetreffende berichten aangegeven \*):

Paleolithicum (P), Mesolithicum (M), Neolithicum (N), Bronstijd (B), IJzertijd (IJ), Romeinse tijd (R), Volksverhuizingstijd (+ Merovingische tijd) (V(+M)), vroege Middeleeuwen (v.ME), late Middeleeuwen (l.ME), Zestiende eeuw en later (ZEI).

### AMSTERDAM (N.-H.) IME.

In mei '68 vond de heer G. de Kater een tachtigtal scherven van middeleeuws aardewerk en steengoed, enig leder en een schapenschedel in en onder de noordelijke sloot langs de Oud-Diemerlaan, gem. Diemen, op ca. 200—250 m vanaf de Rijksweg door Diemerbrug. Deze sloot werd door een dragline uitgediept tot 2,5 à 3 m onder het maaiveld, waardoor de bodemstructuur in het profiel zichtbaar werd. De vondsten werden in hoofdzaak aangetroffen tussen een rietlaag van ca. 20 cm en het daaronder liggende oude veenpakket. De meerderheid is van geïmporteerd hard gebakken aardewerk, resp. steengoed. Verder diverse scherven van kogelpotten met schuin naar beneden lopende vingerstrepen, horizontale strepen of vingerafdrukken. Zij zijn sterk verschaald met kiezel en stukjes gesinterd vaatwerk en vertonen aan de binnenzijde etensresten. Ook komen uitgeknepen bodemvoetjes voor en verder zachtgebakken, rood inheems aardewerk met spatjes glazuur onder op de bodem. Als aanvulling enig steengoed uit de 14e, 15e en 16e eeuw en een paar Paffrathscherven. De vondsten stemmen overeen met die gevonden in andere delen van Amstelland.

*Mededeling van de heer C. A. L. Sander (Amsterdam).*

### BERLICUM (N.-Br.) IJ, R.

In de n.w.-hoek van de gemeente, bij de Ingelandse Brug, werden nederzettingssporen uit de Lat. IJzertijd aangetroffen. Zeer veel scherven uit de La Tèneperiode werden gevonden in een cultuurlaag op 30 cm onder het maaiveld. De scherven hebben o.a. een versiering van een kamstreek en vingertopindrukken. Zij werden aangetroffen op een lichte verhoging tussen het riviertje de Aa en de Wambergse loopgraaf en wel juist ten o. van de samenvloeiing dezer riviertjes.

Een tweede nederzetting te Berlicum, eveneens La Tène, werd ontdekt op de rechteroever van de Aa, ruim 1½ km o.z.o. van de vorige. Behalve soortgelijk aardewerk werd hier een fragment van een blauw-glazen armband gevonden.

Een derde nederzetting ligt op ca. 2 km ten z.o. van de vorige, bij het gehucht Beekveld, eveneens op de rechteroever van de Aa. In het profiel van een zandafgraving werden een aantal Romeinse scherven gevonden, wijzend erop dat hier, of in de naaste omgeving, een nederzetting heeft gelegen in de eerste eeuwen onzer jaartelling.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 8, aug. '68.*

*R.O.B. Amersfoort. (G. Beez).*

## BERLICUM (N.-Br.) IJ.

Onder Middelrode werden nabij het Klotven enige crematie-resten en twee urnen aangetroffen in de rand van nieuw aangelegde bermsloten. Over een strook van ruim 100 m wezen talrijke urnscherfjes en stukjes verbrand leem op nog meer, vergraven, bijzettingen. De vondsten maken deel uit van een urnenveld, gelegen op een hoge zandrug die ruim 2 m boven de omgeving uitsteekt. Waarschijnlijk is dit, op een diepte van ca. 60 cm onder het huidige maaiveld, nog grotendeels intact.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 9, sept. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

## BEVERWIJK (N.-H.) IJ, v.ME.

Bij aanleg van een vijver in het Hofland (tegenwoordig Willem-Alexanderplantsoen), aan de binnenkant van de strandwal, kwam op ca. 150 cm onder het maaiveld een 30 cm dikke, grijze tot donkergrijze cultuurlaag tevoorschijn. In deze laag, met aan de onderzijde op twee niveau's ploegsporen, komen verspreid scherfjes en stukjes bot voor. De scherven, aan de buitenkant grijs-geel, op de breuk zwart, zijn afkomstig van zachtgebakken aardewerk dat verschaald is met stukjes schelp, kiezel en scherfgruis.

Voordat het graafwerk aan de vijver werd voortgezet kon, samen met de werkgroepen Velsen en Hoogovens van de A.W.N., een bijna 20 m lange sleuf gegraven worden. In een profielput kwamen uit dezelfde laag vrij veel scherven en stukken bot, waarvan enkele bewerkt waren. Hier werd ook een potfragment gevonden, bestaande uit een bodem (drsn. 10 cm) en een stuk van de wand (dikte ca. 1,5 cm), verschaald met stukjes kiezel.

De R.O.B. werd van deze vondsten op de hoogte gesteld. Drs. J. F. van Regteren Altena bezocht het terrein. De datering van de scherven luidt: IJzertijd. Ook niet-gesitueerde vondsten werden gedaan, w.o. een stukje vuursteen en vroeg-middeleeuwse scherven. Het onderzoek kan in de omgeving van de profielput worden voortgezet.

*Hist. Werkgroep der Kennemer Oudheidskamer, Beverwijk.  
24 mei 1968. (R. van Gulik).*

## COEVORDEN (Dr.) I.ME.

Bij de restauratie der middeleeuwse gedeelten van het stadhuis-complex, kon enig graafwerk worden verricht op de plaats waar de omstreeks 1840 afgebroken toren had gestaan, nl. op het z.w. uiteinde van de lange vleugel. De resultaten moedigden aan tot verder onderzoek. Zo werd in mei aangevangen met een uitgebreid opgravingsprogramma, dat zowel het terrein achter de kasteelvleugel, als de ruimte op het Raadhuisplein zou bestrijken. De tot nu toe verzamelde gegevens zijn allerszins belangwekkend te noemen. Wellicht omstreeks 1150 is men begonnen in de moerassige streek een met plaggen verstevigde verhoging op te werpen. Gaandeweg werd de kasteelwerf steeds vergroot: concentrische rijen van palen en staketsels laten zien, hoe de voet van de ophoging steeds verder naar buiten werd verlegd. Naast verticale komen ook palen voor die onder een hoek van 45° naar buiten gericht zijn, klaarblijkelijk als afweer bedoeld. De vele scherven uit de aangevoerde grond wijzen op veel omvattende activiteiten omstreeks 1400. De grote ronde toren met de aansluitende buitenmuur staat niet op de oudste ophoging, maar werd pas opgetrokken nadat de kasteelstede „uitgedijd" was. Het metselwerk bestaat uit rode baksteen, doorschoten met banden van ijzeroersteen. Aan de o.-zijde,

op het Raadhuisplein, werd een brede sleuf aangelegd, waarin dicht bij de rijweg brugpalen werden aangetroffen. Halverwege het Raadhuis kwam een wang van het M.E. poortgebouw aan het licht, terwijl nog dichter bij de M.E. vleugel zich de helling van de oudste kasteelwerf in de profielen aftekende. Ook hier van de eventuele bebouwing uit de 12de eeuw nog geen spoor. Het onderzoek wordt op dit punt voortgezet.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 8, aug. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (J. G. N. Renaud).*

#### **GASTEL EN BEERS (N.-Br.) IJ.**

In het begin van dit jaar werd aan Gedeputeerde Staten een ontheffing gevraagd voor het ontgronden van een perceel bij Dommelsvoort, gelegen ongeveer 3 km ten w. van Cuyk. Reeds in 1928 was een klein deel van dit perceel voor zandwinning afgegraven, waarbij ongeveer 15 urnen werden ontdekt. Wij adviseerden Ged. Staten daarom voor deze ontgroning geen toestemming te geven. Op 2 aug. j.l. passeerden wij dit punt, waarbij bleek dat het gehele perceel tot een diepte van 2 m beneden het vroegere maaiveld was afgegraven.

Ongeveer 1 km ten n.w. van Groot-Linden werd in een kleine zandafgraving een nederzetting uit de IJzertijd ontdekt. Op ca. 40 cm onder het maaiveld werd een cultuurlaag aangetroffen met een zeer sterke concentratie van urnscherven, daterend uit de laatste eeuwen vóór de jaartelling. De bewoning hier moet in de Rom. tijd zijn afgebroken, want er werd geen enkel Romeins scherfje ontdekt. De nederzetting ligt op een hoge zandrug vlak langs de Maas, richting o.-w. Op 150 m ten n.o. ervan heeft de begraafplaats gelegen: bij opheffing van de Beerse Overlaat werden hier talrijke urnen gevonden. (Brabants Heem, 1967, 66).

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 9, sept. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

#### **GELDROP (N.-Br.) R.**

Door leden van de Heemkundekring alhier werden zeer veel Romeinse aardewerkscherven gevonden, waarbij vrij veel terra sigillata, op een klein uitgezand perceel tussen Genoehuis en Hoog-Geldrop. De hierbij behorende nederzetting lag, of zette zich voort, in het z. hiervan gelegen hoge perceel, zoals uit bodemsporen in het talud van de afgraving valt op te maken.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 8, aug. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

#### **GRAVE (N.-Br.) R.**

Onder een gedeeltelijk afgegraven oude dijk, w. van het riviertje de Raam, z. van Escharen, werd een aantal Romeinse aardewerkscherven aangetroffen. Iets ten n.w. hiervan werden in 1929 sporen van palen met vlechtwerk en tufsteen gevonden, samen met veel Romeins vaatwerk. Het blijkt nu, dat deze nederzetting zich nog verder in z.o.-richting voortzet.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 9, sept. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

#### **HAARLEM (N.-H.) R, IME, ZEI.**

Met de welwillende medewerking van de afd. Monumentenzorg van O.W. gem. Haarlem, konden in apr.—mei '68 enkele leden van onze werkgroep een proefopgraving verrichten in de ach-

tertuin van het pand Donkere Spaarne 56, op ca. 40 m bewesten de huidige Spaarneoever. Tot op een diepte van 90 cm werd een sterk geroerde, opgebrachte laag gevonden, waarin enkele afvalputten, aardewerk van zeer gevarieerde ouderdom bevattend: kogelpot- en Jacobakanscherven, maar ook 16e, 17e en 18e eeuws keukengoed, naast veel pijpекoppen en baksteenpuin. In deze grond kwam als belangrijkste vondst een zilveren munt voor van 25 mm diameter, schoongemaakt en gedetermineerd door het Kon. Penningkabinet als een halve schelling van de drie steden Deventer, Kampen en Zwolle, geslagen in de gemeenschappelijk munt te Kampen. Het jaartal was onleesbaar, maar er zijn exemplaren bekend uit 1585 en 1588. De v.z. toont de wapens der drie steden met omschrift: Trium Civi(tatum) Im(perialium) Daven(triae) Cam(pen), Zwol(lae). De k.z. geeft de adelaar met rijksappel, waarin een 3. Omschrift: Rudol(phus) II Elec(tus) Ro(manorum) Im(perator) Sem(per) Aug(ustus). Inzake de stratigrafie kan worden bericht dat beneden de geroerde laag zich nog een opgebrachte laag van 50 cm bevindt, bestaande uit klei en zand. Daaronder ligt een compacte veenlaag, terplaatse ca. 2 m dik, ontstaan in een waarschijnlijk jonge insnijding van het Spaarne. Indien de grondwaterstand dit toelaat zal deze veenlaag nog nader onderzocht worden.

Voormalige gem. Schoten.

De geplande restauratie van het Rechthuis aan de Vergierde Weg 52 te Haarlem (het vroegere Raad- en Rechthuis der gemeente Schoten) was aanleiding voor de afd. Monumentenzorg van O.W. Haarlem, om aan leden van de werkgroep Kennemerland van de A.W.N. toestemming te verlenen tot het doen van enige verkenningen. Uit literatuur en voorgaande publicaties was bekend, dat ongeveer op deze plaats een kapel moet bestaan hebben en wel: één gebouwd in 1316, die reeds spoedig moet zijn verwoest, en één uit 1392, volgens een oorkonde van 7 febr. van dat jaar, waarin de stichting ervan, met een kloostertje voor 4 geestelijken wordt vermeld. Op enkele oude kaarten, o.a. uit 1599 van Pieter Bruynsz. en uit 1661 van Andriesz. van der Walle staat deze kapel — althans de ruïne ervan — aangegeven juist ten n. van een watertje: de Schotervliet of Capelsbeek. Eerst uit de 18e eeuw zijn er enkele tekeningen voorhanden (o.a. van Pronk en Tavernier) met afbeeldingen van het Rechthuis, echter in geheel andere gedaante dan het huidige. Zowel de resten van de kapelruïne als van genoemde beek zijn inmiddels verdwenen. Bij het blootleggen van de fundatie van de west(straat)gevel van het rechthuis van nu, bleek deze voor een deel te bestaan uit een oudere fundering van kloostermoppen, afm.: 30 x 14,5/15 x 7 cm, primair gebruikt en dateerbaar eind 14e eeuw en behorend tot de kapel van 1392. De n.w.-hoek van de fundering kon worden aangetoond en de n.-muur van de kapel werd grotendeels teruggevonden onder vloer en muren van het huidige rechthuis, evenals de n.o.-hoek. De rest was weggebroken. Van de voormalige z.-fundering konden in de tuin ten z. van het huis nog enkele meters worden uitgegraven, waarmede de afmetingen van de kapel konden worden vastgesteld: ca. 9 m breed bij 14,5 m lang, buitenwerks, muurdikte 90—94 cm. Zoals de kaart uit 1599 aangeeft: een langwerpige rechthoekig gebouw zonder koor. Onder de fundatieresten bevonden zich aan de w.-zijde sporen van oudere begravingen, waarschijnlijk uit de tijd van de eerste kapel van 1316, die ongeveer op dezelfde plaats moet hebben bestaan. De vroegere Capelsbeek werd op enkele meters ten z.

van de kapelfundering gevonden. Zij moet hier 3 à 4 m breed zijn geweest en is in de 18e eeuw verdwenen. Onderin de beekbedding werden spitsporen aangetroffen, die erop wijzen dat het hier een niet geheel natuurlijke waterloop betreft. Zeer veel aardewerkscherven werden in de oude bedding aangetroffen, daterend van de 14e—18e eeuw. Bij het afgraven van het terrein tot op het ongeroerde strandwalzand, bleken zich in donker gekleurde plekken een flink aantal scherven van Fries aardewerk te bevinden, w.o. enige randfragmenten en een mooi gevormde slijpsteen. De potranden vertonen een vlakke gefacetteerde bovenkant met duim- en nagelindrukken aan de zijkant, derhalve dateerbaar in de 1ste—2de eeuw. Voor het eerst werd dit aardewerk op Haarlem's grondgebied aangetroffen. De werkzaamheden, aangevangen in juni '68, duren nog voort.

*Werkgroep Kennemerland A.W.N. Haarlem.*  
(J. Schimmer).

## NIJMEGEN (Gld.) R.

Tijdens graafwerkzaamheden in de Kanaalstraat en ten o. en z.o. daarvan in de Weurtseweg, zijn tal van Romeinse vondsten aan het licht gekomen. Dit gebied, waarin reeds door M. P. M. Daniëls in de jaren 1911—1921 vele archeologische waarnemingen zijn verricht, heeft deel uitgemaakt van Ulpia Noviomagus. De vondsten zijn afkomstig uit afvalkuilen en een daarbij behorende, sterk met brandsporen gemengde laag die — op een diepte van ca. 1,35—1,70 m onder het straatniveau — is gelegen op een natuurlijk grindpakket. De Rom. laag bleek aan de bovenkant ernstig verstoord te zijn; ten n. van de gleuf is hij hier en daar nog intact tot op 0,40 m onder het maaiveld. In de Kanaalstraat, ter hoogte van de Waterstraat, zijn resten ontdekt van een uitgebroken muur met stukken kwartsiet en specie (waarschijnlijk n.-z.). Op de kruising Kanaalstraat—Merwedestraat zijn in een put tufsteen, kwartsiet, stukken dakpan en fragmenten van muurschildering tevoorschijn gekomen. Het betreft hier vermoedelijk een gebouw dat in de onmiddellijke nabijheid heeft bestaan, eventueel puin van de door Daniëls ontdekte Gallo-Romeinse tempels. Hieronder een overzicht van de losse vondsten, voor het merendeel ondergebracht in het Rijksmuseum G. M. Kam: *Terra sigillata*. Typen Drag. 15/17, 18, 18/31, 31, 27, 29, 32, 35, 36, 37, 38, 42, 45 en 46; Curle 11 (en latere ontwikkelingen) en 15; Ludowici SMB en Va (deukbeker); Déchelette 72; inktpot. Stempels, gedetermineerd volgens Oswald, Stamps: JABILIS F (Drag. 31; h.w. Amabilis; Rheinzabern, Hadrianus-Antonini), JNAILLVS (Drag. 31 ?; Anaillus, Lezoux, Traianus-Hadrianus), BVCCVS FE (Buccius, Lezoux, La Madeleine (?)) en Rheinzabern, Traianus — ca. 190), CERALI : MA (Drag. 31, Cerialis I, Lezoux, Traianus-Hadrianus), ELVISSA (Drag. 31 ?, Trier, Antonini), GENITOR (Drag. 31, Lezoux, Domitianus-Traianus), MARTIALFE (Drag. 31, Martialis II, Oost-Gallië en Rheinzabern, Traianus-Antonini), JMORSM (Drag. 27, Memor, La Graufesenque, Claudius-Vesparianus), MITTIM (Drag. 31 ?, Mettius, Lezoux, Traianus-Antonini), JIDIANVS (Drag. 31, Predianus, Oost-Gallië, Traianus-Hadrianus), OFRVFI (Drag. 33, Rufus, La Graufesenque en Montans, Nero-Vespasianus), SABELLVS (Drag. 33 ?, Sabell(i)us, La Madeleine, Traianus-Hadrianus), SABNIM (Drag. 31, Sabinus II, Lezoux, Traianus-Hadrianus), SABINVS (Drag. 31 ?, Sabinus III, Rheinzabern, Antonini), SECVNDA[ (Drag. 31, h.w. Secundanus, Rheinzabern, Antonini), TVLLVSF (Drag. 32, Pont-des-Rêmes (Florent), Hadri-

anus-Antonini), rozetvormig figuurstempel (Drag. 33, Oost-Gallië ?).

Tot de met reliëfs versierde t.s.-kommen behoren enkele Flavische stukken (Drag. 29 en 37) uit La Graufesenque en een Drag. 37 van Albillus (La Madeleine, Traianus-Hadrianus).

*Gevernist aardewerk*: fragmenten van bekens van de typen Brunsting (Grafveld Hees) 1—5 en 11; borden van Brunsting: type 17a en 22 (Pompejaans rood); verder is ook „Niederbieber” met enkele stukken vertegenwoordigd.

*Gladwandig en ruwwandig aardewerk*: Fragmenten van kruiken en kruikamforen (Id—IIIb), honingpotten (Brunsting, type 28), kelkbakjes (Brunsting, type 27) waarvan een exemplaar van Holdeurns aardewerk, een zeef (Stuart, aardewerk legerplaats, type 152), wrijfschalen met horizontale, verticale en naar beneden uitstekende rand (Brunsting, type 36 en 37); enkele exemplaren Holdeurns fabrikaat. Een zeer grote wrijfschaal met hor. rand (deze is minstens 7 cm breed geweest, grootste diam. schaal ca. 1 m), borden, kommen, kookpotten en deksels.

Van fijn „Nijmeegs”, *gebronsd aardewerk*, *terra nigra* en *kurkurnen* (Brunsting, type 16a, b en c) kwamen slechts enkele fragmenten aan het licht.

Het aardewerk is te dateren in een periode, die zich heeft uitgestrekt van de Flavische tijd tot in de tweede helft van de 3e eeuw na Chr.

Tenslotte nog enige bijzondere vondsten:

Het voetstuk van een pijparden beeldje met het onderste gedeelte van een in een mantel gehulde mannelijke (?) figuur; op de achterzijde van dit voetstuk is „ante cocturam” geschreven: (L)VCIVS/FECIT/CCAA (lezing J. E. Bogaers; de letters zijn grotendeels opgevuld met een engobe; ook zijn sporen van een lichtbruine beschildering zichtbaar).

Verder: een gouden oorhanger, een benen naald en dito speelsteentje, twee groene, meloenvormige kralen van glaspasta, een gedeelte van een bronzen stilus, een bronzen ring, twee gebakken klosvormige, bij een pottenbakkersoven behorende voorwerpen en fragmenten van tegulae en lateres met de volgende stempels:

SVBDI[ (Didius Julianus); L:X:G. (tweemaal); VE:X:EX:F (= CIL XIII/6, 12546, 2 uit Neuss, uniek voor ons land); VE[ (rond stempel met reliëfletters).

Van de fragmenten van wrijfschalen zijn er twee voorzien van een stempel (op hor. randen en parallel daarmee): TRACO F en LIISVRO (tweemaal, aan weerszijden van de uitgietsopening). Beide stempels zijn niet van elders bekend. Een oor van een amfoor draagt het stempel MM[. Op aardewerkscherven is een viertal graffiti aangetroffen: SPII en F (op t.s.) en inhoudsmaten op amfoor-oren X en XII.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 8, aug. '68.*  
*Instituut O.G.A., Nijmegen. (J. T. J. Jamar, J. R. Thijssen).*

RANUM, gem. Winsum (Gr.) **R.**

Bij het leggen van buizen voor de afvoerleiding Hoogkerk—Waddenzee werden in juni '68 te Ranum — ten w. van de weg Winsum—Baflo — twee wierden aangesneden. De meest noordelijke, de „Groene Wier” werd slechts aan de voet geraakt. De zuidelijke terp, de „Rode Wier” werd in het midden doorgraven met een sleuf van 7 m breedte boven en ca. 2 m onder-

aan, tot ca. 3,5 m onder het maaiveld. Wegens het tempo der werkzaamheden, kon geen groot profiel worden schoongemaakt. Zoals werd vermoed, dateren deze wierden uit de eerste eeuwen onzer jaartelling, blijkend uit de vondsten van aardewerk, een netverzwaring, beenderen en hout. Zij zijn gelegen op een natuurlijke hoogte van de hier relatief hoog liggende diluviale ondergrond, die aan de oever van een nog duidelijk herkenbare stroombedding. Zool terp hoogste punt: 0,69 m + N.A.P. Tijdens de post-Romeinse transgressieperiode zal de bewoning beëindigd zijn. Het relatief geringe aantal vondsten vestigde de indruk van een niet erg intensieve bewoning.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 9, sept. '68.  
B.A.I., Groninger Museum. (J. W. Boersma).*

**RAVENSTEIN (N.-Br.) IJ, R, V + M.**

Voor het kerkdorp Deursen werd een wijziging in de dorpskern geprojecteerd, waarbij enige tot nu toe onbebouwde percelen als bouwterrein staan aangegeven. Enige proefsleufjes toonden aan dat op het perceel w. van de kerk veel Romeins aardewerk aanwezig was. Op het perceel n. van de kerk kwamen eveneens veel scherven aan het licht: IJzertijd en Romeins. De eerste ook ten w. van de kerk van Dennenburg, evenals een doorboord driehoekig weefgewicht. Te Deursen werden in de vorige eeuw reeds talrijke urnen en andere voorwerpen gevonden op de woerd „Het Steenwerk” en opnieuw in 1932. Tussen Deursen en Dennenburg werden in 1967 enige Merovingische graven aangesneden. Enige oude woongronden in dit gebied staan vermeld in: P. J. R. Modderman, „Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden langs de Maaskant in Noord-Brabant” (Brabants jaarboek 1950, 92—107).

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 9, sept. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

**RIETHOVEN (N.-Br.) R, N of B.**

Op een reeds eerder bekende vindplaats werden opnieuw scherven en crematieresten bovengeploegd. Bij controle terplaatse werden behalve sporen van dit inheems-Romeinse grafveld ook wat silexafslag en een klein fragment van een vuurstenen bij gevonden. Ongeveer 600 m ten n.o. van deze vindplaats werd op een geploegde zandweg een fragment van een andere stenen bij ontdekt, waarvan het snijvlak nog geheel intact was. Het glanzend gepolijste bijltje van grijze vuursteen was in facetten geslepen. De grootste breedte bedroeg 5,7 cm. De oorspronkelijke lengte zal ongeveer 12 cm hebben bedragen.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 8, aug. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

**RIJSWIJK (Z.-H.) R, IME.**

In juli '67 werd een begin gemaakt met een proefonderzoek waarvan de duur op 5 weken geraamd was. De resultaten waren echter van dien aard, dat de opgraving uitliep tot jan. '68, waarna de eerste campagne afgesloten werd. De tweede campagne is op 11 mrt. begonnen.

Het betreffende terrein, genaamd „De Bult”, vertoont zich als een ca. 1 m hoge rug in het overigens vlakke polderland. Gedurende de voorgaande jaren hadden o.a. de heren Stuurman, Postma en Jung, leden van de A.W.N., in enkele proefputjes een aanzienlijke hoeveelheid inheems-Romeins en Romeins aardewerk gevonden. Zelfs waren zij op het hoogste deel van

het terrein op een funderingsrest gestoten! Aangezien „De Bult” bedreigd wordt door aanleg van een autosnelweg, was een onderzoek geboden.

Op het hoogste punt is een deel van een bewoning uit de Romeinse tijd aangesneden. De kern hiervan wordt gevormd door een klein optrekje, omgeven door een wandgreppel, vermoedelijk voor een vlechtwand en voorzien van 2 of 3 x 2 staanders (5,10 x 9 m). Dit gebouwtje is vervangen door een groter, dat het eerste direct omsloot, maar aan de o.-zijde verlengd is door een extra ruimte, afgescheiden door een tussenwand. Ook hier geven greppels de begrenzing aan (6,75 x 13 m). 4 x 2 en 2 x 2 staanders droegen het dak van hoofd- en voorvertrek. In een derde fase is deze boerderij opnieuw vergroot, waarbij gedeeltelijk van bestaande dragende constructie gebruik gemaakt is. (6,50 x 16 m, of meer). Een brede greppel heeft het geheel vermoedelijk omgeven. Al deze plattegronden, op nagenoeg dezelfde plaats opeengehoopt, hebben een wat „slappe” vorm. Meer w., in het verlengde van de beschreven plattegrond, zijn de enigszins lacuneuse sporen van een huis met zeer strakke wandgreppels waargenomen (6,25 x minstens 20 m), op de hoek waarvan een kleine rechthoek van verkoolde paaltjes is gelegen (4 x 1,75 m). Over dit alles heen ligt een bijzonder fraaie huisplattegrond (7,50 x 23,50 m), waarvan langs de wanden aan weerszijden paarsgewijze uitkragingen binnenwaarts steken. De funderingsgreppels zijn compact en homogeen gevuld met verbrand huttenleem en brokken rood puin. Aan het w. uiteinde heeft een diep gefundeerde aanbouw aangesloten, die vermoedelijk uit tuf is opgetrokken. Deze aanbouw is in een later stadium vervangen door een complex van drie vertrekken (3,50 x 3,10; 2,85 x 2; 3,50 x 2,50 m) in steen (tuf, granacke, secundair verwerkte Franse kalksteen). Het n.-vertrek is aanzienlijk dieper gefundeerd dan de overige en heeft op de n.o.-hoek twee uitkragingen. In de uitbraak binnen dit vertrek werden talrijke fragmenten van muurschildering gevonden, benevens enkele ronde hypocausttegels, tubulifragmenten en plintstukken van een vloer in „opus signinum”. Vermoedelijk gelijktijdig met deze verbouwing is, iets meer naar het z.w., een vrijstaand stenen gebouwtje verrees (4,75 x 6,10 m). De vondsten bestaan voor een groot deel uit inheems-Romeins materiaal, dat grote gelijkenis vertoont met het aardewerk uit het terpengebied, gedateerd in na het begin der jaartelling. Sporadisch komen nog specimina van Streepbandaardewerk voor. Het oudste Romeinse aardewerk is een Flavisch terra sigillatafragment. Het merendeel dateert echter uit de tweede helft van de 2e eeuw en de eerste helft van de 3e eeuw na Chr.

Hadden alle sporen uit de voorgaande periode een o.w.-oriëntering, de middeleeuwse bewoning is n.w.-z.o. en loopt parallel met de moderne verkaveling. Een boerderij van 6 x 17 m vormt het middelpunt van een stelsel van diepe, brede greppels en rechthoekige kuilen, die voor een gedeelte houten bekistingen hebben. Het aardewerk bestaat uit import van Paffrath, Pingsdorf en Andenne.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 9, sept. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (J. H. F. Bloemers).*

ST. MICHIELSGESTEL (N.-Br.) R, v.ME.

Van hier wordt de vondst gemeld van een groot aantal scherven van Romeins en inheems aardewerk tussen Haanwijk en Ruimel, hetgeen wijst op een nederzetting terplaatse. De vondst

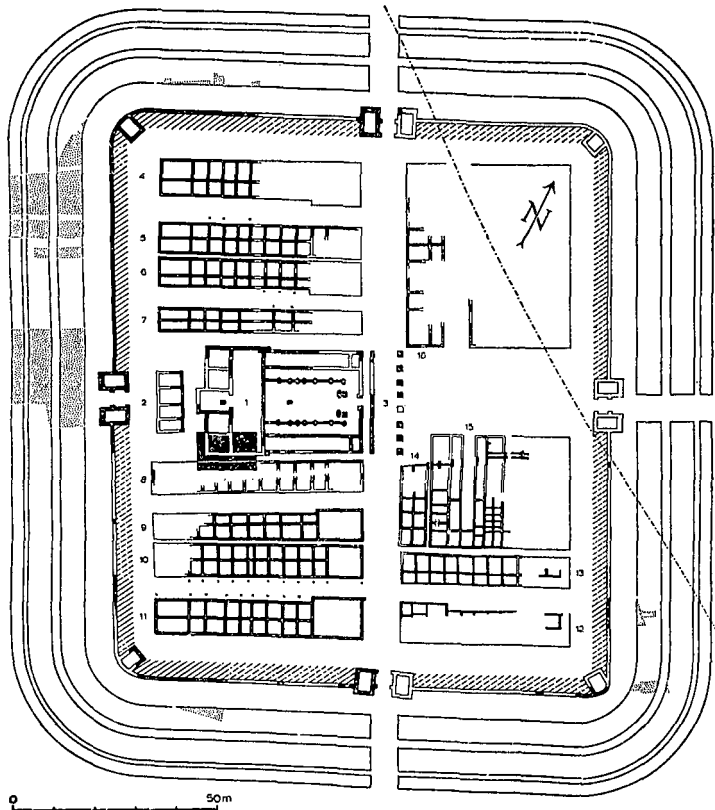
van een grote Merovingische scherf met radstempelversiering doet vermoeden, dat de plaats ook in de Vroege Middeleeuwen bewoond is geweest.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 8, aug. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

#### VALKENBURG (Z.-H.) R.

De 12e campagne (1962) — werkput VIk, in het rechterdeel van de praetentura — beperkte de op de dorpsheuvel voor onderzoek nog in aanmerking komende terreinen tot een vierstal. De twee voornaamste daarvan waren de Korte Kommandeurstraat met de ten o. daarvan gelegen bebouwde strook gronds resp. het perceel met dubbel woonhuis, aan z.-, resp. o.-kant door Broekweg en Kerkweg begrensd.

Laatstgenoemd terrein — op het hoogste deel van de Valkenburgse dorpsheuvel, terplaatse van de z.w.-hoek van de principia, resp. n.w.-hoek van de daarnaast gelegen barak der opeenvolgende castella 1—6 (zie fig.) — kwam in 1967 vrij van bebouwing. Dank zij de welwillende medewerking van de eigenaar, kon in de tijd tussen amovering der opstallen en de bouw



*Fig. 21: Valkenburg Z.-H.: Werkput I k geprojecteerd in de plattegrond van castellum 6. Tek. I.P.P. Overgenomen uit Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 8, aug. '68.*

van een bungalow, van 22 apr. tot 1 dec. '67 een systematisch oudheidkundig bodemonderzoek worden ingesteld door het I.P.P. Voornaamste oogmerken van de 14e campagne (de 13e, 1965, betrof een proefonderzoek op een terrein ten n.w. van het vestingcomplex) waren de completering van de grondplannen der opeenvolgende principia, resp. een nadere precisering van de datering der castella 1—6, door middel van nauwkeurig stratigrafisch verzamelen van archaeologica.

Aanvangende op 2,20 + N.A.P. werd tot 0,40 + om de 10 cm een vlak afgeschaafd en getekend (in totaal 24 vlakken). Overlast van het soms overvloedige hemelwater werd vanaf 11 sept. '67 geëlimineerd door het construeren van een overdekking van de gehele werkput (door middel van metalen buizen en zeildoek), waarbij de aan de w.-kant opgestelde fototoren nuttig effect gaf. Deze afdekking — de eerste maal hier te lande! — maakte het mogelijk de opgraving tot de winter voort te zetten. Werkput I k (15 x 12 m) grenst aan tijdens de 1ste en 2de campagne (1941, resp. 1942) gegraven werkputten. Met het oog op het verzamelen van gegevens omtrent het einde van het laatste castellum (6) — contemporain met het verlaten van de limes in Beneden-Germanië? — werd reeds op 2,20 + een eerste vlak gemaakt (60 cm hoger dan het bij de meeste vroegere campagnes gebruikelijke eerste vlak op 1,60 +). Achtereenvolgens werden van de opeenvolgende castella aangetroffen: Van castellum 6 de puinsleuven van de z.w.-hoek van de principia (van zowel de w.- als de z.-wand een restant van het benedendeel van de muur nog aanwezig, laatstgenoemd restant ter hoogte van de dwarshal), alsmede het z. deel van de puinsleuf van de w.-wand van de dwarshal (erbinnen een dikke laag dakpanfragmenten en tufpuin over een brandlaagje op 1,80 +, een gewelddadig einde van deze vesting suggererende). Van het restant van de w.-wand waren zowel aan binnen- als buitenkant tegen het stortwerk vijf steenlagen bewaard (resp. van beneden naar boven: drie tufsteenlagen — de laatste beiderzijds met afschuining naar binnen — en twee lagen bakstenen), terwijl aan de binnenkant nog een tufsteen van de zesde laag in situ werd aangetroffen. Onder de puinsleuven was vrijwel overal de heipaalfundering (tot 0,00) en plaatselijk de kiezellaag daarboven voorhanden.

In de n.o.-hoek van de werkput kwam in de dwarshal een gedeelte van een betonnen vloer aan het licht; dat deze vloer in een vroege fase van castellum 6 moet hebben dienst gedaan wordt gesuggereerd door een laag klei die zich bevindt tussen deze vloer en de genoemde destructielaag. Vóór het ontstaan/opbrengen van de kleilaag is de betonnen vloer plaatselijk opgebroken met het oog op het wegwerken van hoeveelheden tufsteen.

Op de talloze dakpanfragmenten werden ruim 200 stempelafdrukken aangetroffen, o.a. van de Legio XXX Ulpia Victrix (standplaats Xanthen), met en zonder bijnamen; van de Exercitus Germanicus Inferior, van de proconsules Didius Julianus en Junius Macer (of Macrinus), voorts enkele figuurstempels (stier met vittae, zesbladige bloem). Van de bewerking van dit stempelmateriaal kunnen nieuwe gegevens inzake de datering van de bouw van castellum 6 worden verwacht.

Van een parallel aan de zuidwand verlopende tufsteenfundering, onderheid met dunne aangekoolde paaltjes, bleven periodisering (6a?) en betekenis onzeker. Een tegenhanger werd in 1941 ten n. van de noordmuur aangetroffen, eveneens onverklaard.

Van de principia van castellum 5, gelijkvormig aan die van 6,

is het muurwerk geheel weggebroken. Aanwezig zijn alleen de heipaalfunderingen, deels samenvallend met, deels direct ten o. en ten z. van die van 6.

Van het houtskelet van de principia van *castellum 4* werden vele zeer zware, op dwarsdoorsnede rechthoekige palen met vlakke onderkant aangetroffen. Een n.-z.-reeks ervan (van de westwand van de dwarshal?) bleek op een lange dikke plank geplaatst te zijn.

Onder de brandlaag uit het jaar 69 — in de n.o.-hoek van de werkput grote hoeveelheden verkoold graan bevattende (accentuerende de verzorgingsfunctie van de principia!) — kwamen resten van twee houten voorgangers aan het licht. In de eerste plaats de principia van *castella 2/3* (hier niet onderscheidbaar), in de vorm van op dwarsdoorsnede rechthoekige (zijden maximaal 10 cm), beneden iets afgeschuinde palen. In de tweede plaats van de principia van *castellum 1/1a*, waarvan het meest zuidelijke van de vertrekkenreeks langs de achterwand een haardplaats bleek te bevatten. Bijzonder fraai waren — zoals gewoonlijk — de ondereinden der vlechtwanden geconserveerd, ook bij een deel van de n.-wand van de ten z. van de principia gelegen barak. De goed geconserveerde palen van de heipaalfunderingen van de principia van 6 en 5, van de wanden van 4, 3/2, 1/1a, en verdere houtresten werden geborgen voor onderzoek (houtsoort, selectie voor bepaalde doeleinden, methoden van bekapping of bewerking, dendrochronologie).

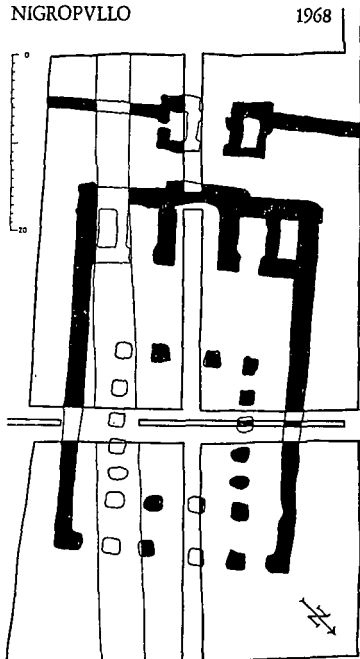
De mobilia archeologica omvatten enkele bronzen voorwerpen (munten, fibulae, een wangklep van een helm), vijf fragmenten van houten tabulae, talrijke restanten van lederen uitrustingsstukken, de reeds genoemde 200 stempelafdrukken op dakpannen en een grote hoeveelheid aardwerkfragmenten, w.o. een grotendeels bewaard gebleven zeer fraaie knikpot van terra nigra met een wanddikte van minder dan 1 mm! Opmerkelijk is een grote hoeveelheid fragmenten van enkele malen overgewitte wandbepleistering met op de achterzijde de afdrukken van de oorspronkelijke ondergrond: baksteenplaten met kamstrepen. Zij werden na losbreken begraven in een kuil in de dwarshal van de principia van 6. Vermoedelijk van de principia van 5 zijn stukken van enkele malen overgewitte dunnere wandbepleistering.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 8, aug. '68.*

*I.P.P. Amsterdam. (W. Glasbergen, H. L. A. Rutten en J. K. Haalebos).*

#### ZWAMMERDAM, gem. Alphen a.d. Rijn (Z.-H.) R.

In mrt. '68 werd aangevangen met een proefonderzoek op een terrein van ca. 45 ha ten n.w. van het voormalige N.S.-station te Zwammerdam. Beginnend bij dit station werden in een o.z.o.-w.n.w. over het terrein lopende zandrug 15 in een lijn geprojecteerde proefputten gegraven, in enkele gevallen uitgebreid tot proefsleuven tot voorbij de boerderij „De Hooge Burcht”. Tengevolge van afkleiën van het terrein was de uitslag van dit onderzoek vrijwel negatief. Vervolgens werd ca. 200 m ten w.n.w. van het N.S.-emplacement, loodrecht op de proefputtenreeks een sleuf gegraven, die de z. oever van een oude Rijnbedding bleek te snijden. Deze was in de Romeinse tijd kennelijk gebruikt als stortplaats voor afval. Verschillende lagen vielen erin te onderscheiden. De onderste bevatte tegen de zandige oever — waarin een driedubbele reeks nog onverklaarde palen — hoofdzakelijk Neronisch en Flavisch materiaal. Tegen de oever liggende takken schijnen ter bescherming



*Fig. 22: Zwammerdam, plattegrond van principia en porta decumana.*

*Tek. I.P.P. Overgenomen uit Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 9, sept. '68.*

van de walkant te zijn aangebracht. Daarboven en meer de rivier in, een grote hoeveelheid materiaal — waarbij veel baksteenpuin — uit de 2e en de eerste helft van de 3e eeuw. In de bedding kwam een zware, w.n.w.-o.z.o. verlopende paalfundering aan het licht (kade?). Onder de mobilia uit de diepst onderzochte lagen bevinden zich terra sigillata, leder, etc.; tot het bepalen van het karakter der Romeinse vestiging vormt de sleutel een bijzonder fraai bewaard gebleven (moor-patina) bronzen umbo, met op de rand twee gepuncteerde inscripties: TVERACISPVPI (= Turmaa Veracis Pupi) en TVERIAHVCI (= Turmae Veri Hahuci) (aanvulling door prof. dr. J. E. Bogaers). Op de aanwezigheid van ruiters wijst ook de vondst van een ijzeren paardebit.

De bovenste laag bevat een uitgelezen assortiment aan ceramiek uit de periode II<sub>d</sub>—III<sub>a</sub>. Op baksteenmateriaal uit de bedding werden stempels aangetroffen van de EX(ercitus) GER(manicus) INF(erior) en de L(egio) X G(emina)[.

Een op 50 m ten z. van de proefputtenreeks (met een zgn. dieplepel) gegraven proefsleuf sneed op ca. 200 m w.n.w. van het stationsemplacement een ca. 15 m lange, onderheide fundering van grote kiezelstenen, ca. 100 m resp. ca. 105 m verder ongeveer 1,5 m brede dito funderingen. Ter weerszijden van de twee laatstgenoemde funderingen gemaakte vlakken wezen uit, dat resp. haaks gesneden waren een „poer” voor een zuil van het peristylum en de westmuur van een principia. Na het verrichten van aanvullende puncties werd de gehele plattegrond ontsloten, met uitsparing van twee, de proefsleuf flankerende profieldammen en een mediane profieldam loodrecht daarop.

Van de principia (ca. 27 x 43 m) — met iets naar achteren

uitspringend sacellum met aan weerszijden twee vertrekken, een peristylum van 6 x 4 zuilen — is het open front (4 zuilen of pijlers) naar de Rijnsoever gericht. Uit één der poeren is afkomstig een tegulafragment met stempel EXGERINF. Opvallend is dat lengte en breedte van de principia vrijwel overeenkomen met die van de stenen principia van het laatste castellum (6) te Valkenburg (Z.-H.) (ca. 27 x 41 m).

Direct achter de principia kwamen de porta decumana en aansluitende delen van de zuidmuur — in de vorm van een breuksteenfundering — tevoorschijn, met daarbuiten minstens drie grachten. Na vaststelling van de ombuiging van de grachten aan de z.w.-kant kon de breedte van de achterzijde van het castellum worden bepaald op iets minder dan 140 m. Ook aan de n.-kant — langs de oude Rijnsoever — werd de grachten-gordel aangesneden. Indien de daar vastgestelde 5 grachten qua periodiciteit zullen blijken te correleren met de zuidelijke, bedraagt de diepte van het castellum slechts ca. 90 m. In dat geval zou Zwammerdam een extreem voorbeeld zijn van het type „met breed front”, dat met name gepresenteerd wordt door Utrecht, Valkenburg (Z.-H.) en Hod Hill.

De fundering van de principia doorsnijdt een zware brandlaag (half gebakken bepleistering van houten barakken). De onder, in en boven deze brandlaag verzamelde mobilia suggereren een datering van de calamiteit in de periode Nero-Vespasianus, waarbij vanzelfsprekend gedacht wordt aan het jaar 69. Onder en naast de principia tekenen zich reeds standsporen van houten gebouwen af. Op de van dit terreingedeelte afkomstige t.s. werden de volgende stempels gelezen:

OFAQVITAN, OFAQVI[, OFBAS, BA[, BITVIS, C]RES[TI, LOGIRNVS, MARTIALFE, MEDDICFE, OFMODEST, PRAETERITI, PRI[MI, SABELLV, OF:SEVERI, SEVERVS. Uit een gracht kwam een imbrexfragment met gedeeltelijk retrograde stempel LEG XXX (in een vaandeltje). Nog onzeker is de betekenis van de het eerst aangesneden fundering, die wel zeker buiten het castellum gelegen is. Het gebouw bleek over het gehele oppervlak onderheid te zijn. Gedacht wordt aan een badgebouw. Ernaast werd een vierkante houten put gevonden met puin en scherven uit de 2e eeuw. Het onderzoek, aanvankelijk uitgevoerd als veldcursus voor studenten vanwege het I.P.P., werd beëindigd op 21-6-'68. Met de dagelijkse leiding waren belast de heren J. K. Haalebos, ass. I.P.P., en H. N. Donker, techn. ass. I.P.P.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 9, sept. '68.  
I.P.P. Amsterdam. (W. Glasbergen en J. K. Haalebos).*

## I N H O U D

|  |          |
|--|----------|
| Voorwoord . . . . .  | pag. 157 |
| Varia . . . . .  | pag. 158 |
| De periodisering van de Nederlandse prehistorie . . . . .  | pag. 159 |
| <i>J. van den Berg</i> : Bewoning in de IJzertijd op de noord-<br>kust van Walcheren (Fig. 1—20) . . . . . | pag. 162 |
| <i>J. E. Bogaers</i> : Waarnemingen in Westerheem I . . . . .  | pag. 173 |
| Het archeologische werkkamp 1968 te Diepenveen . . . . .   | pag. 179 |
| Opgravings- en vondstberichten (Fig. 21 en 22) . . . . .   | pag. 183 |

Aan dit nummer werkten mede:

J. v. d. Berg, Arnelaan 27, Middelburg;

Prof. dr. J. E. Bogaers, Berg en Dalseweg 150, Nijmegen;

H. J. Calkoen, Driehuizerkerkweg 22, Velsen (N.-H.);

Dr. A. van Hulzen, H. F. van Riellaan 3, Utrecht-Tuindorp;

Ir. E. L. Oberg, Abrikozenplein 24, 's-Gravenhage.

### **INSTITUUT TUBANTIA**

Van Breestraat 32, Amsterdam - Z.

Schriftelijke cursus **ARCHEOLOGIE**

Gratis prospectus op aanvraag.

Voor al Uw periodieken naar

**N.V. DRUKKERIJ DE RESIDENTIE**

**Pletterijstraat 103, 's-Gravenhage, tel. 070-859347**

# WESTERHEEM



# WESTERHEEM

Tweemaandelijks orgaan van de  
 ARCHEOLOGISCHE WERKGEMEENSCHAP  
 VOOR NEDERLAND

Opgericht 6 september 1951: goedgekeurd bij Kon. besluit van 26 juni 1957 no 50

---

REDACTIE, Eindredacteur: Th. BROUNS. Redacteuren:  
 Dr. W. J. DE BOONE, Prof. Dr. H. BRUNSTING,  
 H. J. CALKOEN, C. R. HOOLJER, P. STUURMAN.

Redactie-adres: Th. BROUNS, Waldecklaan 21, Hilversum.

Administr. adres: Johan van Oldenbarneveltlaan 7, Amersfoort.  
 Secretariaat der A.W.N.: Iordensstraat 61, Haarlem.  
 contributie ad f 10,— te storten op girorekening  
 577808, t.n.v. de penningmeester der A.W.N. te  
 Haarlem.

---

## EEN NIEUWE WETENSCHAP ?

Enige tijd geleden verscheen van de hand van de wiskundige en bioloog N. Rashevsky een merkwaardig boek, getiteld: *Looking at history through mathematics* \*).

Meende men aanvankelijk, dat toepassing van wiskundige methoden slechts in de natuurwetenschappen mogelijk was, later kwam men tot de ontdekking, dat ook sociale, economische en biologische verschijnselen en processen m.b.v. wiskundige methoden en technieken (waarschijnlijkheidsrekening, wiskundige modellen b.v.) verklaard dan wel verduidelijkt konden worden.

Rashevsky nu poogt op dezelfde wijze bepaalde — d.w.z. vooral sociaal en/of politiek bepaalde — historische verschijnselen te benaderen; niet, zoals hij nadrukkelijk stelt, *de* historie, ook niet *alle* historische verschijnselen.

Tussen historie en prehistorie bestaat voor deze nieuwe benaderingswijze geen wezenlijk verschil en dat verleent Rashevsky's studie, zeker voor archeologen, een extra dimensie. De auteur introduceert, verwijzend naar het begrip „prediction” (het „voor”spellen of „voor”zien van toekomstige gebeurtenissen) het nieuwe begrip „postdiction”, d.w.z. het „terug”zien naar of in een reeds ver achter ons liggend verleden en benadert hiermee enkele (pre)historische verschijnselen.

Het is aan tot oordelen bevoegden, de gehanteerde methoden op hun merites te beoordelen. In hoeverre deze nieuwe benadering „geschiedenis” maken zal en leiden tot een nieuwe wetenschap, is momenteel nog niet te voorzien; interessant is zij echter in hoge mate.

P. S.

---

\*) N. Rashevsky. *Looking at history through mathematics*. Cambridge, Mass./London, The M.I.T. Press, 1967.

# DE NIEUWE INDELING VAN DE LATE BRONSTIJD EN DE IJZERTIJD IN NEDERLAND

door

G. J. VERWERS

*„Laten daarom uw woorden weinige zijn” \*)*

Bovenstaand advies lijkt zeer ter harte genomen te zijn door de samenstellers van de tekst, welke de nieuwe periodisering van de Nederlandse prehistorie bevat. Een schema, een paar woorden, afkortingen: de essentie van een stukje vaderlandse 'geschiedenis'. Met weemoed denkt u terug aan de tijd waarin de periode voor de komst van de Romeinen nog gevuld was met schimmen van woeste barbaren, in huiden gekleed, strijdend en dobbelend, hun leven lang. Moedige mensen, eerlijk en oprecht. „Noble Savages”.

U vindt er niets van terug in het nieuwe schema. En u vraagt zich af waar in deze dorre wetenschap de mens gebleven is. Het doel van de prehistorie is immers een confrontatie met de voorhistorische mens. Of stellen we te hoge eisen? Misschien niet. Maar de middelen om het doel te bereiken zijn wel erg beperkt: we kunnen slechts werken met wat we vinden. Onze kennis van de prehistorische mens is gebaseerd op zijn materiële cultuur. We kennen zijn werktuigen, zijn aardewerk, soms zijn huizen, of zijn graven. De natuurwetenschappen stellen ons in staat de ouderdom van de mens te meten, of zijn invloed op de hem omringende natuur. Het blijven materiële feiten, meer of minder grijpbaar. „The raw material of prehistory is not men, but things” is een uitspraak van Professor Atkinson.

Voor we nu tot de prehistorische mens doordringen, zullen we ons vertrouwd moeten maken met wat hij ons heeft nagelaten. We zullen orde moeten brengen in de vele vondsten die geborgen werden. We zetten bij elkaar wat tezamen werd gevonden, wat bij één menselijke groep hoort. We vergelijken het met de vondsten van andere groepen. Zo worden verschillen in ouderdom, in verspreidingsgebied herkend. We bereiken het punt waarop het mogelijk is menselijke groepen te definiëren aan de hand van hun materiële culturen. Een volgende stap brengt ons tot het opstellen van een schema waarin de opeenvolging van deze groepen in ruimte en tijd wordt vastgelegd.

Zo'n schema is de nieuwe periodisering van de Nederlandse prehistorie. Het is de ordening van Atkinsons „raw material”. Maar verborgen in het schema zit de interpretatie van

---

\*) Prediker 5 : 1.

wat de materie ons leerde. Er zijn grenzen getrokken die het ene tijdperk van het andere scheiden. Prehistorische gebeurtenissen als invasies, het ontstaan van nieuwe handelskontakten, de verspreiding van nieuwe gewoonten werden van de vondsten afgelezen en gebruikt om periodes te definiëren.

Duidelijk komt dat bijvoorbeeld tot uiting op het punt in het schema waar gesproken wordt over de Late Bronstijd. De Rijn vormt dan, zoals in zovele perioden, een grens tussen het Noorden en het Zuiden van ons land. In beide gebieden treedt ongeveer op hetzelfde ogenblik een aantal nieuwe aardewerkvormen op. Die in de noordelijke provincies lijken op materiaal uit Nedersaksen en Westfalen. Zuid-Nederland is door zijn vondsten verbonden met het Duitse Rijnland, en indirect met het Bovenrijngebied. Daar begint kort na 1300 v. Chr. de zg. *Urnenfelderkultur*, welke in Zuid-Duitsland, Zwitserland en Oost-Frankrijk ondermeer de krematie-rite introduceert. In het Duitse schema van Paul Reinecke (1872—1958) valt dit begin in de periode D van de Bronstijd (BzD). De cultuur blijft bestaan gedurende de Hallstatt-perioden A en B (HaA en HaB) welke ruw genomen gedateerd worden tussen resp. 1200 en 1000, en 1000 en 700 v. Chr.

Door handelskontakten breidt de invloed van de *Urnenfelderkultur* zich vooral naar het noorden uit. Dit is te herkennen aan een groot aantal vondsten langs de gehele Rijn tot in Zuid-Nederland. Zij betreffen voorwerpen welke afkomstig zijn uit de *Urnenfelderkultur* of invloeden daarvan ondergaan hebben. Typerend voor onze zuidelijke provincies zijn bijvoorbeeld potten met een hoge cilindrische, trechter- of kegelvormige hals. Deze vormen zijn direkt te vergelijken met de zg. *Cylinderhalsurnen* uit Zuid-Duitsland en Zwitserland. Ze komen vooral in de periode Hallstatt B (HaB) voor. Deze overeenkomst in vormen geeft ons een dateringsmogelijkheid voor de vondsten uit Zuid-Nederland: de invloeden van de *Urnenfelderkultur* (dwz. de met de *Cylinderhalsurnen* verwante vormen) bereiken ons land in de periode HaB, dus tussen 1000 en 700 v. Chr. Vele van deze potten krijgen in onze streken de fraaie uitgesneden versiering die als *Kerbschnitt* bekend staat. Tot de meest voorkomende grafmonumenten behoren lage heuvels omgeven door kringgreppels. Ze komen zowel in Noord- als in Zuid-Nederland voor vanaf HaB. Echter bedekken ze in het Noorden andere urnen dan in het Zuiden.

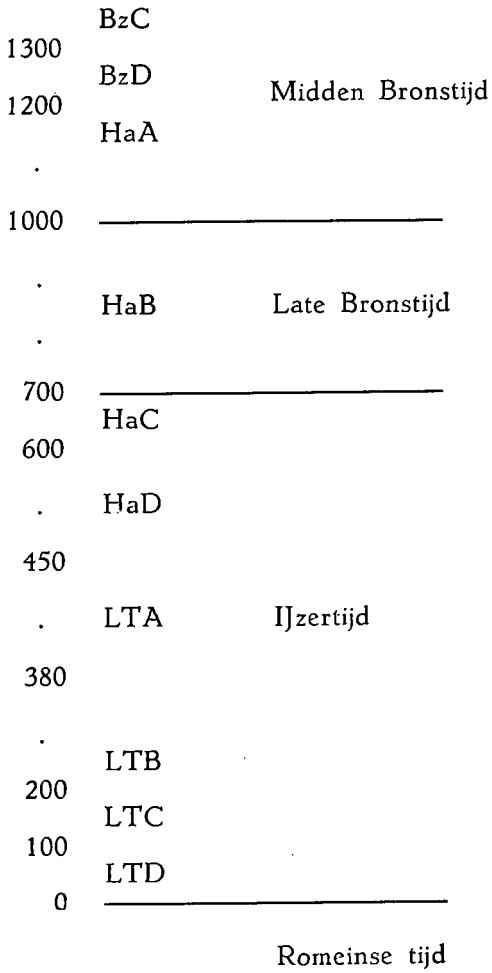
In deze situatie komt aan het einde van de 8e eeuw verandering. Rond 700 v. Chr. begint in onze gebieden de IJzertijd. Het is echter niet het toenemende gebruik van ijzer dat aanleiding geeft tot het trekken van een grens in het

indelingsschema. Volksbewegingen in geheel Europa welke hun oorsprong hebben in Zuid-Rusland, en waarbij historisch bekende groepen als Kimmeriërs en Skythen een rol spelen, oefenen invloeden uit tot in onze streken. U vindt deze invloeden terug in graven met lange bronzen en ijzeren zwaarden, soms vergezeld van onderdelen van paardetuig, waaronder trensbiten en bijbehorende scharen opvallen. Het zg. Vorstengraf van Oss is van deze groep de rijkste vertegenwoordiger. We bevinden ons nu in de periode Hallstatt C (HaC), welke ongeveer van 700 tot 600 v. Chr. duurt. Omstreeks deze tijd werd ook de 'vorst' van Wijchen begraven, welke behalve paardetuig ondermeer onderdelen van een vierwielige wagen in het graf meekreeg. Deze wagengraven, die reeds in de periode HaC beginnen, komen in grotere getale in geheel Europa voor in de volgende periode: HaD. Zij vertegenwoordigen de laatste rustplaats van leden van een leidende groep, welke in Centraal Europa, Zuid-Duitsland en Oost-Frankrijk de bewoners zijn van een aantal versterkte nederzettingen, veelal op berggruggen gelegen en door muren omgeven. Deze 'Hallstatt-adel' regeert tot rond 450 v. Chr. Dan moet ze plaats maken voor de Keltische vorsten en hun rijke beschaving: de La Tène-cultuur.

In Nederland merken wij van deze politieke en culturele ontwikkelingen in Europa erg weinig. Daarom is in het nieuwe schema de IJzertijd nog niet verder ingedeeld. We liggen buiten het Keltische gebied, maar onderhouden daarmee wel relaties. Zodoende is het mogelijk om in Zuid-Nederland ongeveer het begin van de La Tène-periode (LT A) te herkennen aan invloeden op een deel van onze aardewerkvormen, die in een aantal gevallen scherpe knikken in de wandprofielen vertonen. Ze zijn verwant aan gelijkvormig aardewerk in het Franse Marne-gebied. Tot deze periode behoort ook het rijke Belgische graf van Eigenbilzen, juist over de Limburgse grens, waarin ondermeer een prachtige Etruskische snavelkraan van brons en een bronzen emmer aan de dode waren meegegeven.

De rest van de in Duitsland ontworpen indeling van de La Tène-periode (LT B, C en D) is op dit ogenblik in Nederland niet bruikbaar. In hoeverre de door Professor Waterbolk voor Noord-Nederland ontworpen periodisering gelijk loopt met deze Duitse indeling is nog een onderwerp van studie.

Met de nodige voorzichtigheid zou, voor zover het Zuid-Nederland betreft, het Nederlandse schema op onderstaande wijze in het systeem van Reinecke kunnen worden gepast:



# VIIFTIG EEUWEN VOORMALIG „DUIN” AAN HET NIEUWE SLAG TE 'S-GRAVENHAGE

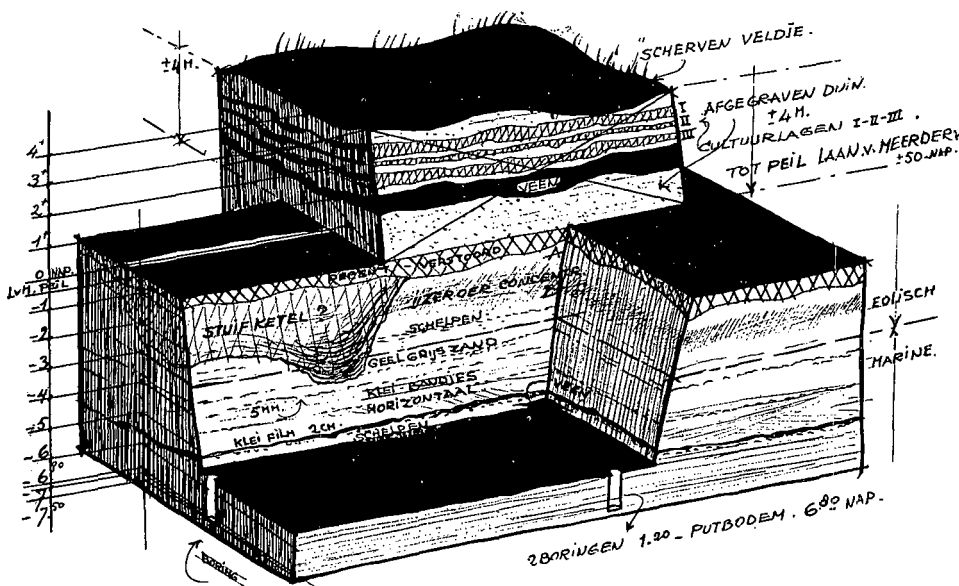
door

J. R. C. VAN ZIJLL DE JONG

(Fig. 1—9)

Enige tijd geleden kwam mij een artikel uit de jaren 30 onder ogen, geschreven door wijlen drs. N. J. Pabon, toenmalig conservator van het Haags Gemeentearchief.

Pabon beschreef in zijn artikel vondsten en bewoningssporen op en in „het Duin” aan de Nieuwe Slag. Het bedoelde duin lag recht tegenover het De Savornin Lohmanplein, begrensd door de Thorbeckelaan, de Laan van Meerdervoort en de Groen van Prinstererlaan. Dit oude binnenduin is kort voor de oorlog afgegraven tot op het straatpeil der Laan van Meerdervoort. Aangezien er op het ogenblik op deze plaats een bouwput is ingegraven tot op een diepte van 6 m onder het straatpeil, leek het mij interessant, om de opeenvolgende fasen van „het Duin” aan het Nieuwe Slag, zoals deze zich m.b.v. de foto's en de publicatie van Pabon uit 1934 laten reconstrueren, en de ondergrond chronologisch samen te vatten. Zodoende kunnen we ons een beeld vormen van de ge-



„BLOKDIAGRAM ¼ M. DUIN ¼ NIEUWE SLAG.”

Fig. 1



*Fig. 2*

schiedenis van 10 m. oud duin en wadafzettingen, die zich in de loop van 550 jaar hebben gevormd (zie blokdiagram, fig. 1).

In 1934 schreef Pabon in zijn artikel over dit duin:

„Zo vond ik ook nog een Bataafse nederzetting op het binnenduin, gelegen halverwege tussen de Appelstraat en Meer en Bosch, benevens de weg, die naar deze nederzetting voerde en die hoogstwaarschijnlijk een zijweg van de eerstgenoemde grote hoofdweg zal zijn geweest (later, in de Middeleeuwen, over dit tracé de Rijnweg, schrijver). In deze nederzetting vond ik nog een kleiheuvel, waar de bewoners de specie (klei) hadden gebracht, waarvan ze hun aardewerk maakten. In deze nederzetting vond ik echter geen enkele Romeinse scherf (er blijken toch 2 Romeinse scherven aan de oppervlakte gevonden te zijn, 2e eeuws, schrijver).

Mogelijk zijn deze nederzettingen dus ouder dan die op Ockenburgh. Over het algemeen liggen de resten van bewoning uit de Bataafse tijd dicht aan de oppervlakte, meestal niet meer dan een steek diep. Het lijkt er op, dat verschillende eeuwen de bewoners op dezelfde plaats van bewoning zijn teruggekomen en de bewoning in de Bataafse tijd de laatste is geweest. De middelste woonlaag is de minst dikke. De onderste woonlaag was 70 cm dik en zeer hard.

Dezelfde bewoning constateerde ik aan de overzijde van de Laan van Meerdervoort, recht tegenover dit duin (dus op de plaats, waar enige tijd geleden een bronzen hielbijl is ge-

vonden bij de aanleg van het De Savornin Lohmanplantsoen; vondstmelding Westerheem XVI (1967) p. 125, schrijver). De onderste cultuurlaag rustte op een veenlaag". Pabon vervolgt dan: „1 m onder de Bataafse woonlaag kwamen talrijke hutkommen voor de dag, sommige 6½ tot 9½ m. in doorsnee (waarschijnlijk waren dit afvalkuilen, schrijver). Allerlei vuursteenfondsten worden in deze woonlagen gedaan. Het aardewerk was met grafiet glimmend zwart gepolijst, verscheiden scherven vertoonden een diepe „Kerbschnitt". Ook was de scherf met vele stukjes graniet verschaald. Dit aardewerk noemt men „Jastdorf". Ook vond ik een gewei, vele vuursteenfragmenten en een wervel van een walvis", aldus de bevindingen van drs. Pabon uit 1934.

Mede dank zij de gewaardeerde medewerking van mevr. Pabon-Kalter te 's-Gravenhage, die mij in de gelegenheid stelde om nog enige foto's te nemen van de vondsten van haar man, en mij door nadere toelichting van de situatie van „het Duin" in de jaren 30 een duidelijker beeld gaf van het onderwerp, is het mogelijk geweest dit artikel te schrijven.

### *De hoogte van het voormalige Duin*

Over de oorspronkelijke hoogte van dit duin zoals dit tot kort voor de oorlog aanwezig was, hebben we enig houvast aan fig. 2, waarop de oppervlakte zich horizontaal-perspectivisch laat corresponderen met de hoogte van de bovenzijde der balkons van de huizen (Tomatenstraat), gemeten 4 m. boven straatniveau. Tevens hebben we nog een vergelijkingsobject



*Fig. 3*



Fig. 4

aan het nog aanwezige natuurreservaat „Wapendal”, dat ook ongeveer 4 m. + straatpeil gelegen is.

En tenslotte ligt de Godetiaweg, schuin tegenover het beschreven duin, ongeveer op gelijke hoogte. Resumerend kunnen we dus vaststellen, dat het oude binnenduin min of meer van gelijke hoogte geweest zal zijn en zich met zijn zacht golvend oppervlak 3,5 tot 5 m. boven het huidige straatpeil van de Laan van Meerdervoort zal hebben bevonden. Deze laatste ligt op deze plaats zeer laag en wel op 50 cm. NAP.

#### *Bewoningssporen uit het Duin (zie fig. 3)*

De scherven, die Pabon in het duin (bovenste bewoningslaag) heeft gevonden (fig. 4), behoren tot de late IJzertijd (enige eeuwen vóór Christus). Soortgelijke scherven kwamen ook in grote hoeveelheden tevoorschijn bij de opgraving van Pabon op de Hoge Weide op Meer en Bos in hetzelfde jaar en op Ockenburgh (mededeling P. Stuurman), meer recentelijk ook tijdens een opgraving aan het einde der Laan van Meerdervoort (perceel gem. 's-Gravenhage kad. gem. Loosduinen, sectie H no. 4890) door het I.P.P., in 1960, onder leiding van mevr. drs. Groenman-van Waateringe. Alle vondsten zijn gedaan op hetzelfde oude binnenduin (3e strandwalcomplex).

Uit de tweede cultuurlaag kwam een hertengewei, een werfel van respectabele afmeting, n.l. 10 x 14 x 11 cm., vuursteenmateriaal en het zwarte Jast(d)orf-aardewerk. Het is jammer, dat Pabon's beschrijving hier zo weinig exact is, want de vermelding „Jast(d)orf” is, in het licht van Waterbolk's veel later getrokken parallel tussen het Ruinen-Wommels I II en III aardewerk en Jastorf a b en c, bepaald intrigerend,

en dit temeer, omdat in de afgelopen jaren ook in het Hollandse kustgebied Ruinen-Wommels aardewerk is geconstateerd. Zo te zien kan deze tweede laag in de vroege IJzertijd, in de 5e, misschien 6e eeuw voor Chr. gedateerd worden.

Wat de onderste laag, waaruit naar mijn weten geen determineerbaar materiaal tevoorschijn is gekomen, betreft: Plaatsing in de Bronstijd (Hilversumcultuur?) of mogelijksterwijs in het laat-Neolithicum (resp.  $\pm 150$  of 1600 v. Chr.) lijkt waarschijnlijk. Sporen van laat-Neolithische bewoning zijn enige jaren geleden op „Het Geestje” bij Monster ontdekt (Glasbergen en Addink-Samplonius, 1965; Stuurman, 1965) op de samenwiggung van tweede en derde strandwal, op een terrein van ongeveer dezelfde ouderdom ( $\pm 2000$  v. Chr.) als „het Duin” aan het Nieuwe Slag.

Tot zover het gereconstitueerde duin, tot het peil van de Laan van Meerdervoort.

### *De bouwput*

De bouwput onder het basisniveau van het bovengenoemde duin geeft de nodige interessante details, weliswaar geen bewoningssporen, doch een duidelijk beeld van de opbouw van de „old tidal flat deposits” en het erboven liggende 3e strandwalcomplex.

Aangezien de noordwestrand (Laan van Meerdervoort-zijde), tevens met het oog op de belichting, de beste mogelijkheden bood, heb ik mij tot deze putwand beperkt. Voor ons, die de prehistorie bestuderen en daarbij veel waarnemingen moeten doen, zijn de woorden van de bekende Amerikaanse geomorfoloog W. H. Davis „See what you look at and say what you see” toepasselijk. De noordwestrand gaf van onder naar boven het volgende te zien:

0. 6.80 m. — NAP: Twee boringen, die wegens het grondwaterpeil (onder de bronbemaling) niet dieper gingen dan 1.20 m. beneden de bodem van de put, brachten nat grijsblauw gereduceerd zand op, zonder schelpresten of kleifracaties (uiteraard geen bewijs, dat dit op andere plaatsen in de bouwput niet aanwezig zou kunnen zijn).

1. 5.60 m — : De bodem van de bouwput, oppervlakte 40 x 45 m. Vochtig, grijsblauw gereduceerd zand met hier en daar schelpresten.

2. 5.50 m — : In de rechterbenedenhoek een kleine depressie, gevuld met zanderig veen (zeekraal).

3. 5.40 m. — : Een horizontale schelpenbank over het hele profiel; dikte 3-5 cm. Hierin kwamen de volgende schelpen voor:

*Mya Arenaria* (Strandgaper);

*Mya Truncata* (afgeknotte gaper);

*Scrobicularia Piperata* (Platte Slijkgaper);

HISTOGRAM v. SAMPLIE v. 100 SCHELPEM .5.50 m. - N.A.P.

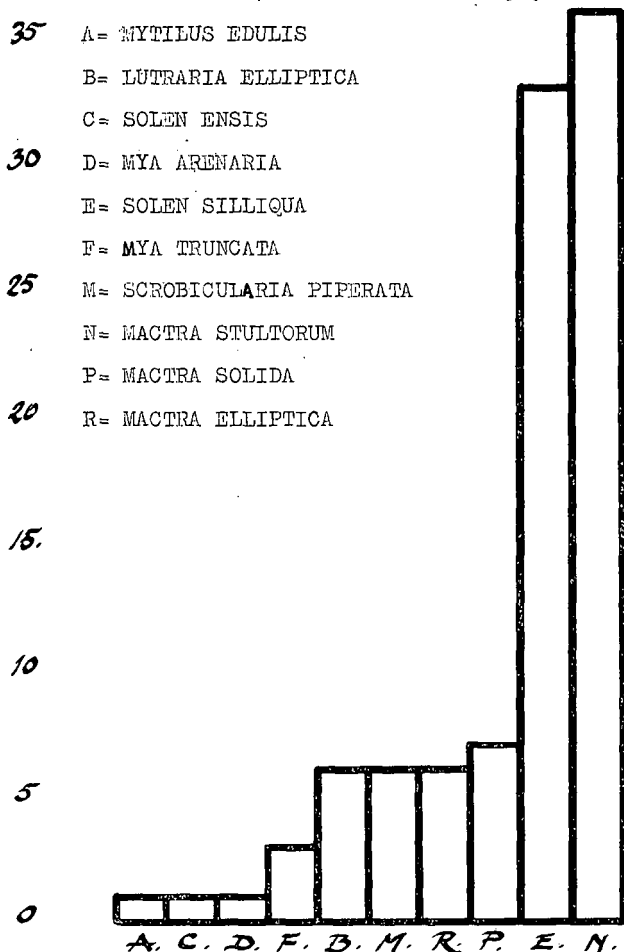


Fig. 5

Mactra Stultorum (Grote Strandschelp);  
 Mactra Solida (Stevige Strandschelp);  
 Mactra Elliptica (Ovale Strandschelp);  
 Solen Ensis (Zwaardschede);  
 Mytilus Edulis (Mossel);  
 Solen Silliqua (Tafelmesheft);  
 Lutraria Elliptica (Ovale Slijkschelp).

Een random-sample van 100 exemplaren uit de massa gaf een volgende verdeling te zien (zie frequentie-histogram, fig. 5). Boven de schelpenbank (3-5 cm.) bevond zich grijs, horizontaal gelaagd zand.

4. 5.35 m. — : 5 cm. boven de schelpenlaag een 2 cm dikke,

horizontale grijsgroene vette kleifilm, ook over het hele profiel.

5. 5.35-4.85 m. — : gelaagde, lichtgrijze zanden met schelpresten (fig. 6).

6. 4.85 m. — : Een horizontaal gelaagde, golvende kleifilm, ter dikte van  $\frac{1}{2}$  cm.

7. 4.85-3.35 m. — : Min of meer horizontaal gelaagde zanden, met dunne, gegolfde kleifilmen, niet continu; de bovenste naar rechts hellend,  $\frac{1}{2}$  cm dik (fig. 7).

8. 3.35 m. — : De bovenste der wadafzettingen, horizontaal en golvend. Ingesneden door een oude stuifketel (?; kan eventueel ook geïnterpreteerd worden als ingraving om bij een kleilaag te komen, alhoewel de diepte aanzienlijk is tot bovenkant van het duin). In elk geval veel later verstoord dan de bovenliggende zanden (duidelijke discordantie). Zie fig. 6, bovenaan.

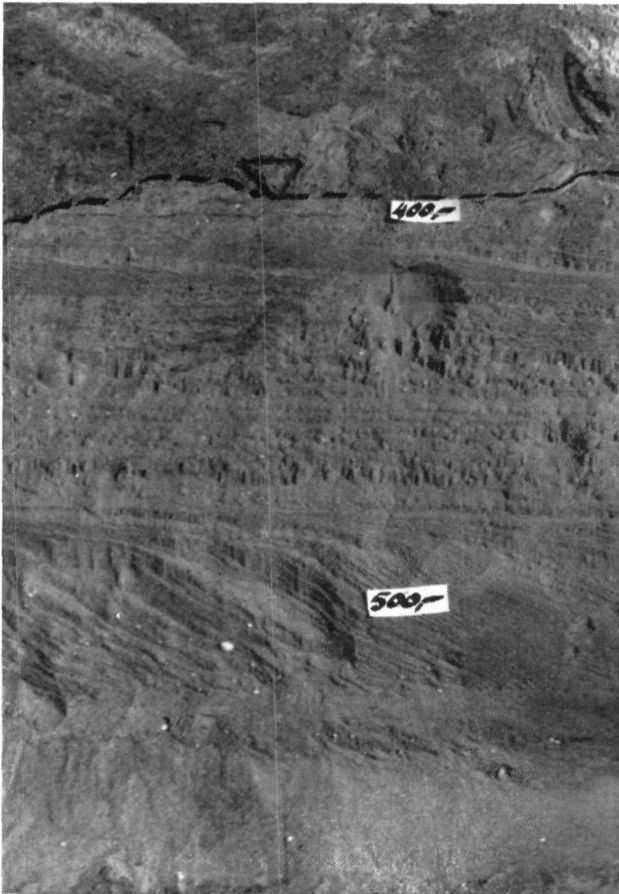


Fig. 6

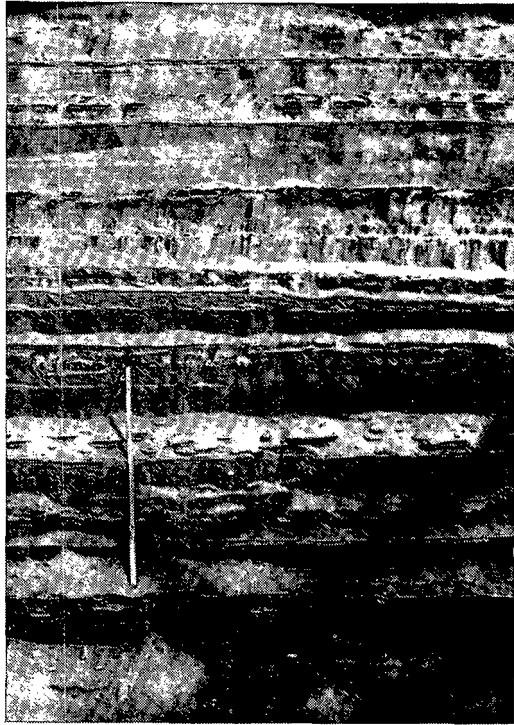


Fig. 7

9. 3.35-1.00 m. — : Grijs-gele horizontale banden van duidelijk eolisch karakter. Op 3.00 — NAP begin opbouw der 3e strandwal, die omstreeks 2100 v. Chr. voltooid zou kunnen zijn. Sporen van een zeer oud oppervlak (2000 v. Chr.); bovenste 30 cm. uitgeloogde loodzandlaag. Podsolprofiel (A 2 horizont; fig. 8), daaronder een inspoelingslaag (B 1 horizont) met roodbruine, fossiele ijzeroer afzettingen, 50 cm. dik (alle schelpen uitgeloogd).

10. 1.00-0.50 m. — : Recent verstoord oppervlak (na 1937), met baksteen- en compostresten en humeuze toplaag; voormalig grasveldje (het zgn. „Heitje”); peil der Laan van Meerdervoort (0.50 — NAP).

#### *De chronologie:*

De globale chronologie van het putwandprofiel is opgehangen aan de zeëpiegel-kromme van Bennema en aan enige C-14 getallen uit de artikelen van Van Straaten en Zagwijn (zie literatuuropgave).

Het is wenselijk enige opmerkelijke verschijnselen nader te bekijken.



*Fig. 8*

a. Scherven uit de toplaag (fig. 4).

Het schervenmateriaal, afkomstig uit de toplaag en van de oppervlakte van het „Schervenveldje”, zoals de top van het binnenduin heette, bestaat uit matig tot goed doorbakken fragmenten, op de breuk grijs-grauw, naar buiten oker-grijs-leverkleurig tot vuilbruin. De temperatuur, waarin deze potten zijn gebakken is matig oxidatief geweest en heeft waarschijnlijk de  $750^{\circ}$  niet overschreden (krimptrad op boven de  $850^{\circ}$ ).

De meeste scherven zijn met pottengruis verschaald; kwarts (kiesel) verschraling en organische doormenging (gras) komt echter ook voor. De dikte van de scherven varieert van 4 tot 16 mm.

Versieringsmotieven: Spatel- en/of nagelindrukken, lineair kriskras en imprimé.

Pabon heeft indertijd waarschijnlijk de meeste scherven verkeerd geïnterpreteerd; zo b.v. Bataafs-Romeins (al behoorden 2 oppervlaktescherven, fig. 4, no. 11-12, hiertoe) in plaats van late IJzertijd. Zo is het ook onduidelijk of **alle** op fig. 2 afgebeelde scherven tot de toplaag behoren; het is niet onmogelijk, dat enkele scherven tot de 2e of 3e bewoningslaag

gerekend moeten worden. „Die Tatsache bleibt, die Interpretation schwankt“ (Van Giffen).

b. Een bronzen hielbijl uit het De Savornin Lohmanplantsoen (fig. 9). 50 m. ten westen van de beschreven plaats is anderhalf jaar geleden een bronzen hielbijl tevoorschijn gekomen bij werkzaamheden in het De Savornin Lohmanplantsoen. Bij het aanbrengen van een trottoirband stuitte een der straatmakers op dit exemplaar, dat volgens zeggen 50 cm. onder de oppervlakte lag. Of dit bijltje inderdaad in situ is aangetroffen kan helaas niet meer worden nagegaan. Het bijltje hoort met grote waarschijnlijkheid thuis in eerder genoemde Bronstijd-cultuurlaag (de onderste en dikste cultuurlaag volgens Pabon) en mag typologisch globaal tussen 1400 en 1350 v. Chr. gedateerd worden, of mogelijk iets later. (Montelius I-II). Het bijltje is van de vinder gekocht door het Museum voor het Onderwijs en vervolgens onderzocht op bronsgehalte door dr. J. J. Butler, de Bronstijdkenner bij uitstek van het Biologisch-Archeologisch Instituut van de Groningse universiteit.

Het bijltje is 131,5 mm lang, 54,4 mm breed en 61,5 mm breed op het snijvlak; het weegt 290 gr. Het geheel is zwaar geoxideerd. De ene helft van het snijvlak is vermoedelijk tijdens het gebruik afgebroken, misschien doordat daar ter plaatse een slakophoping en zodoende een broze plek in het snijvlak

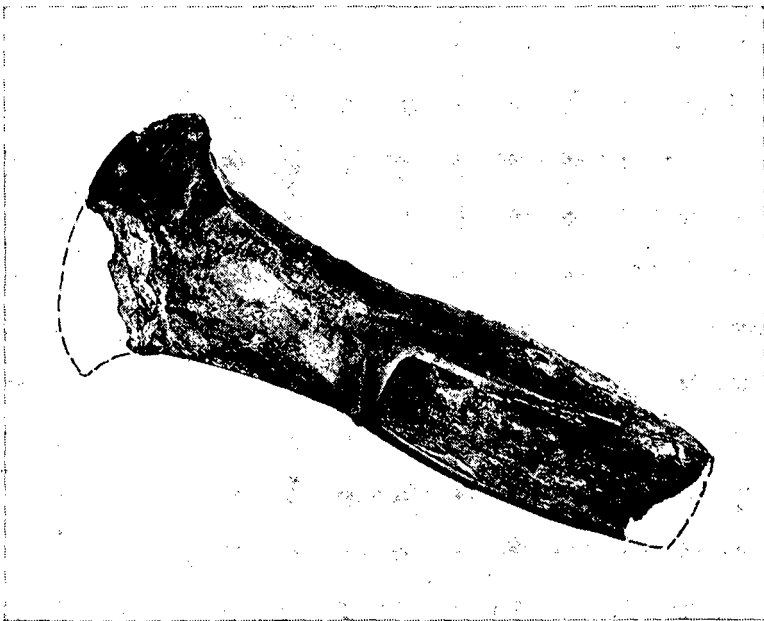


Fig. 9

aanwezig was. Volgens een andere lezing zou de bijl in het vuur hebben gelegen, althans met een deel van de snede en zodoende zou het vermiste gedeelte er zijn afgesmolten. Een bijzonderheid is ook nog, dat zelfs een deel van de houten steel aanwezig was in de vorm van aan de bijl vastgekoekte houtnerven.

Hoewel de vermindering de indruk wekt een smeltplek te zijn, waag ik dit in twijfel te trekken, en wel om de volgende reden:

Indien het snijvlak van de bijl plaatselijk in een aangeblazen houtskoolvuur (lees oven) zou hebben gelegen, en aldus 1000 °C of hoger is verhit, zou dit gloeiverschijnselen met zich meebrengen, en dan zal de temperatuur van de hiel, 10 cm. ervandaan, minstens 5-600 °C zijn geweest; dit mede dank zij de goede geleiding van het brons. Derhalve zouden dan de houtrestanten verkoold en/of verbrand moeten zijn.

Een smeltplek door blikseminslag lijkt me vergezocht, alhoewel het deze zeer plaatselijke vermindering metallurgisch beter zou rechtvaardigen. De temperatuur voor het smelten van brons is 960 °C en kan alleen in een oven worden bereikt. Het is niet mogelijk een temperatuur hoger dan 800 °C in een open vuur te bereiken. Hierbij doel ik op het bakken van aardewerk. De vermindering van deze bijl blijft dus een twijfelachtig geval.

Omtrent de vondstomstandigheden bestaat een m.i. ongefundeerde twijfel en het bijna komische gerucht doet de ronde, dat dit bronzen bijtje met zand uit Leersum hier op deze plek gedeponeerd zou zijn.

Deze absurde stelling torpedeert zichzelf, aangezien men, als men deze omgeving enigszins kent, zich onmiddellijk zal afvragen, waarom men vele tientallen kubieke meters zand meer dan 100 km met veel moeite getransporteerd zou hebben naar deze bij uitstek zandige plaats. Algemeen bekend is, dat dit oude duingebied sedert de 16e eeuw gediend heeft om zang wég te halen ten behoeve van egalisatiewerkzaamheden, grondverbetering en tevens voor het verkrijgen van tuinbouwgronden voor Loosduinen en het Segbroekse.

Bovendien past deze bijl uitstekend in zijn omgeving en tevens niet minder in de chronologische sequentie van dit oude duingebied. Zoals bekend, zijn 1 km verder naar het zuidwesten op dezelfde strandwal bij Meer en Bos ook sporen uit de Bronstijd (Hilversumcultuur) aan het licht gekomen. Vergelijkingsmateriaal is wel voorhanden. We denken daarbij aan de depotvondst van Voorhout (19 bronzen bijlen), een hielbijl te Wassenaar en een destijds in de omgeving van de Nieboerweg te 's-Gravenhage opgegraven exemplaar. Al deze bijlen zijn min of meer contemporain, midden Bronstijd, 1400-1200 v. Chr.

In de duinstreek tussen Wassenaar en Monster zijn de afgelopen jaren vele vondsten gedaan, die bewijzen, dat bewoning van  $\pm 2000$  v. Chr. af continu heeft plaatsgehad en dat op vele plaatsen van een vrij dichte bewoningsconcentratie gesproken kan worden, zoals op het Geestje, Ockenburgh, Meer en Bos en op de beschreven plaats.

Persoonlijk vind ik de plaats, waar het bijltje aan het licht is gekomen geen punt van discussie en zonder meer logisch. Doch gezien er in de afgelopen jaren veel is omgespit en vlakgemaakt, betwijfel ik, of het exemplaar in situ is aangetroffen. De diepte van 1 m — NAP lijkt me iets te diep voor de Bronstijd-cultuurlaag, hoewel natuurlijk de mogelijkheid bestaat, dat het bijltje zo'n 3300 jaar geleden misschien doelbewust is ingegraven, verstopt om het wat later bij een rondtrekkende bronsgieter in te leveren of als omsmelt voor een nieuwe bijl. Wij zullen hier wel nooit achter komen. Al met al onderstreept de incidentele vondst van dit bronzen bijltje eens te meer, dat de onderste cultuurlaag in het verdwenen duin aan het Nieuwe Slag met grote waarschijnlijkheid tot de vroege-midden Bronstijd gerekend moet worden.

c. De veenlaag.

Volgens Pabon rustte de onderste bewoningslaag op veen. Hoe hoog lag dit veen? In elk geval boven 0.50 m — NAP, anders waren de sporen hiervan te zien geweest op de beide veldjes aan weerszijden van de Laan van Meerdervoort. Dit is niet het geval.

Een poging om de veenlaag van boven af te reconstrueren zou zonder enige pretentie van exacte maten als volgt kunnen geschieden:

|  |             |                    |
|--|-------------|--------------------|
|  |             | Inh. Romeins       |
| Een steek onder de oppervlakte 1e bew. laag                                  | $20 + 20 =$ | Late IJzert.       |
| Stuifzandlaag  | 40 cm       |                    |
|  | 100 cm      |                    |
| 2e bew. laag (1 m onder de eerste), de minst dikke, met Jast(d)orf-aardewerk | 20 cm       | Vroege IJzert.     |
| Stuifzandlaag  | 20 cm       |                    |
| 3e en onderste, harde bew. laag  | 70 cm       | Bronst./Laat-Neol. |
|  | <hr/>       |                    |
|  | totaal      | 250 cm             |

Als we de dikte van de veenlaag op 40 cm stellen, dan houdt dit in, dat de onderkant van het veen op  $350 \text{ cm} - 250 \text{ cm} = 100 \text{ cm} + \text{NAP}$  heeft gelegen.

Doordat de strandwal als zandlichaam een vrij grote capillaire werking kan uitoefenen op het freatisch vlak, is het m.i.

zeer goed mogelijk, dat zelfs min of meer contemporain een veenvegetatie is gaan groeien in een lichte depressie op de strandwal hier ter plaatse. Voor deze derde strandwal begon reeds vóór 1200 v. Chr. veengroei (Zagwijn, 1965: Zegbroekpolder 0.50 m below sealevel — 3155 ± 110 B.P., GRN 629). Enkele van mijn boringen in de Segbroekpolder gaven nog 1 m dieper zeggeveen, alvorens op het humeuze zand der strandvlakte te komen. Duidelijk is, dat dit nog enige honderden jaren ouder moet zijn dan het door bovenvermeld C 14 getal gedateerde veen. We postuleren het veen voor de diepere delen in de Segbroekpolder dan ook op 1600 v. Chr. (3550 B.P.)!

Jammer genoeg weten we niet, of de onderste cultuurlaag Bronstijd dan wel laat-Neolithisch is. Hiermede missen we dus een terminus post quem voor wat de veenlaag betreft. In het eerste geval zou dit zijn 150 v. Chr., in het tweede geval 1600 v. Chr.

De capillaire werking van het zandlichaam van de derde strandwal was goed waarneembaar aan het einde van de Laan van Meerdervoort, waar ten behoeve van een puinstortplaats een put van 2 m diepte is gegraven. Hierin staat het grondwater 50-100 cm hoger dan in de sloten van de omringende terreinen. Een van de heren van de Plantsoenen-dienst, aldaar werkzaam, deelde mij mede, dat de grondwaterspiegel (freatisch vlak) in de onmiddellijke omgeving in verschillende putten zelfs 1.50 m in hoogte kon variëren. Ik meen hiermede te hebben aangetoond, dat veengroei op hoger gelegen plaatsen dan de lage strandvlaktes, ongeveer gelijktijdig heeft kunnen plaatsvinden.

d. De verstoring van de horizontale zandlagen ( $\pm 4$  m — NAP); zie fig. 6, bovenaan.

Wat de verstoring in dit lagenpakket (bij de overgang van marine naar eolische afzettingen betreft, ben ik geneigd, dit als volgt te verklaren: Een oude stuifketel, die mogelijk later door de bewoners van het duin — daargelaten in welke bewoningsfase — uitgediept is tot op de bovenste kleifilm. De klei kan gebruikt zijn door de pottenbakkers uit de late IJzertijd, aangezien, volgens Pabon, in de bovenste bewoningslaag een kleibergje (opslag van klei) aanwezig was.

Direct onder deze verstoring ligt dus een golvend kleibandje, dat achter een voorliggende strandwal (in dit geval de vierde) in een rustig milieu is afgezet. De schelpenbank, bijna onder in de put (5.50 — NAP) wijst op een toenmalige vloedlijn.

Het zanderige veen in een kleine depressie,  $\pm 80$  cm doorsnede en 15 cm diep, direct onder de schelpenbank, blijft moeilijk te verklaren. Voor verspoeld veen lijkt mij dit te plaatselijk, aangezien over de gehele lengte van het profiel

(4 putwanden, ruim 150 m) geen spoor van ander veen te bespeuren was. In het geval dat zeer plaatselijk veen is gaan groeien op de wadvlakte, wijst dit op een min of meer zoet dan wel brak milieu.

Zo laat het verdwenen duin met zijn bewonings- en overstuivingsfasen, alsmede het onderliggend zandpakket met zijn klei- en schelpenlagen nog vele vragen onbeantwoord. Wij hopen, dat eens op andere plaatsen in dit strandwallenlandschap zich dezelfde verschijnselen zullen voordoen en dat de bodem dan nog duidelijker op onze vragen zal kunnen antwoorden.

Ik dank hierbij de heer P. Stuurman voor zijn medewerking en gewaardeerde kritiek, de conservator van het Museum voor het Onderwijs, de heer Th. Schenk, voor zijn medewerking en mevr. S. Pabon-Kalter voor de inzage van het schervenmateriaal, het ter beschikking stellen van enige foto's en de beschrijving van het verdwenen „Duin" aan het Nieuwe Slag.

Verantwoording afbeeldingen:

Fig. 1, 4, 5, 6, 7 en 8 tekeningen resp. foto's van de schrijver; fig. 2 en 3 copieën van foto's uit de verzameling van mevr. S. Pabon-Kalter; fig. 9 foto Museum voor het Onderwijs te 's-Gravenhage.

#### Literatuur:

- Boerboom, J. H. A., and W. H. Zagwijn* (1966). Pollen-analytical investigations in the coastal dune area near The Hague, The Netherlands. *Acta Botanica Neerlandica* 15, p. 376—388.
- Glasbergen, W., en M. Addink-Samplonius* (1965). Laat-Neolithicum en Bronstijd te Monster (Z.-H.). *Helinium V*, p. 97—117.
- Groenman-van Waateringe, W., en J. F. van Regteren Altena* (1961). Een vuurstenen sikkels uit de voor-Romeinse IJzertijd te Den Haag. *Helinium I*, p. 141—146.
- Jelgersma, S.* (1961). Holocene sea level changes in the Netherlands. *Med. Geol. St., Ser. C-VI-no. 7*, p. 1—100.
- Laet, S. J. de, en W. Glasbergen* (1959). De voorgeschiedenis der lage landen. VII. De vroege en midden-Bronstijd, p. 113—145.
- Pabon, J. N.* (1934). De bodem openbaart geheimen over zijn vroegste bewoners. *Het Vaderland* 24 nov., p. 4.
- Straaten, L. M. J. U. van* (1965). Coastal barrier deposits in South- and North-Holland, in particular in the areas around Scheveningen and IJmuiden. *Med. Geol. St., N.S. 17*.
- Stuurman, P.* (1965). Een archeologisch drama onder de (het) bedrijven door; transformaties van het Monsterse Geestje. *Westerheem XIV*, p. 35—78.
- Waterbolk, H. T.* (1961). Beschouwingen naar aanleiding van de opgravingen te Tritsum, gem. Franekeradeel. *It beaken XXIII*, p. 216—226.
- Wit, C. de* (1962). De prehistorie van onze kuststreek (VIII). *Westerheem XI*, p. 36—41.

- Wit, C. de* (1964). De prehistorie van onze kuststreek (XII). Westerheem XIII, p. 2—7.
- Zagwijn, W. H.* (1965). Pollen-analytic correlations in the coastal-barrier deposits near The Hague (The Netherlands). *Med. Geol. St.*, N.S. 17, p. 83—88.
- Zijl de Jong, J. R. C. van* (1964). Geologisch profiel in een Haagse bouwput. Westerheem XIII, p. 155—159.

## DE STICHTING „HET DORP VELSEN” EN EEN TENTOONSTELLING

Op een persconferentie, waartoe ook de redactie van Westerheem was uitgenodigd, trad genoemde stichting in de openbaarheid. Haar doel is: behoud en herstel van het oude dorp Velsen, voor zover dit, na verbreding van het Noordzeekanaal, voor ongeveer de helft behouden blijft. De dorpskern rondom de grijze Engelmunduskerk gelegen, vormt een onmisbare omgeving daarvan en is tevens een schakel tussen de buitens Velserbeek, Waterland en Beeckestein. Reeds zijn een aantal huizen gerestaureerd en goed bewoonbaar gemaakt. Rijk, provincie en gemeente werken mee. Wie er iets voor voelt om „dorper van Velsen” te worden, kan zich richten tot het secretariaat: Meervlietstraat 26, Velsen-Z; postgiro: 1621700.

Tegelijk met deze persconferentie was in het voormalige raadhuis, door leden van de werkgroep Kennemerland-Velsen onder leiding van de heer P. Vons, een tentoonstelling ingericht die door zeer velen werd bezocht. Op overzichtelijke wijze waren hier de vondsten uitgestald, die bij opgravingen gedurende de laatste jaren, om en in de Engelmunduskerk waren tevoorschijn gekomen. Men zag er graven van tufsteen en baksteen, Romaans en Gothisch beeldhouwwerk, beschilderd vensterglas, munten w.o. een denarius van Floris V uit het graf van de Brederode's, Merovingisch, Karolingisch en later aardewerk, beschilderd pleisterwerk (o.a. van de verdwenen Brederodekapel), een fragment van een doopvont, enz. Interessant waren ook de foto's van de paalkuilen der oudste houten kerk, de dieper liggende, geploegde akker uit de IJzertijd en de geïmporteerde Romeinse breuksteen voor de kerkfundering. Bijzondere aandacht trok een levensgrote afdruk van de enorme grafsteen, die het graf dekke van heer Willem van Brederode en zijn vrouw Elsbee van Kleef (kort na 1316). Alles tezamen hebben deze opgravingen (onder supervisie van drs. H. Halbertsma) de bouwgeschiedenis van de kerk aanzienlijk verduidelijkt.

H. J. C.

## WAARNEMINGEN IN WESTERHEEM

door

J. E. BOGAERS

### II. Chauken in Kennemerland (J. K. de Cock in: *Whm.* 17, 1968, 5—10 en 42—44).

C. Plinius Caecilius Secundus (23/24 — 79 na Chr.), bijgenaamd Maior of de Oudere, heeft als jong Romeins officier — zeer waarschijnlijk als praefectus van een cohors auxiliiaria — in het jaar 47 deelgenomen aan de veldtocht van Corbulo. Hij is in onze „streken geweest en verder zeer betrouwbaar”. In diens *Naturalis Historia* IV, 101 staat „zwart op wit”, dat in het gebied van de monden van de Rijn het algemeen bekende eiland van de Batavi en Cannenefates (Cananefates) is gelegen, alsmede andere eilanden, die bewoond zijn door Frisii, Chauci, Frisiavones, Sturii en Marsaci(i) en die zich uitstrekken tussen het Helinium en het Flevum. „Plinius is zeer betrouwbaar” en dus . . .

Het eiland van de Batavi (en Cananefates) was het gebied tussen de Waal met de benedenloop van de Maas enerzijds en de Rijn, de Kromme en Oude Rijn anderzijds<sup>1)</sup>. Het Helinium was de brede monding van de Maas ten noorden van Voorne, waarin de westelijke arm van de Rijn, de Waal, en een belangrijke tak van de Schelde, de latere Striene, uitstroomden. Meestal wordt aangenomen dat het Flevum het tegenwoordige Vlie is, tussen Vlieland en Terschelling. Deze opvatting is o.a. gebaseerd op bodemkundige gegevens. Daarnaast brengt men ook een naamkundig argument naar voren: de naam Vlie zou een rechtstreekse voortzetting zijn van Flevum. Bovendien lokaliseert Ptolemaeus<sup>2)</sup> de haven Mararmanis bij het huidige Vlie, en in de buurt daarvan de stad Phlèoum, Flevum<sup>3)</sup>. Desondanks is het niet uitgesloten dat Plinius met Flevum de mond van een Rijntak heeft bedoeld die via de — Utrechtse — Vecht, IJ, Wijkermeer en

<sup>1)</sup> Tacitus, *Historiae* IV, 12, 2; cf. Plinius, *Nat. Hist.* IV, 101.

<sup>2)</sup> *Geographica* II, 11, 1 en 12. — De Cock (p. 7) vermeldt eerst Marcianus van Heraclea en pas daarna Ptolemaeus. De volgorde dient omgekeerd te worden. De *Periplus* van Marcianus is samengesteld uit de geografische werken van Ptolemaeus en van een zekere Protagoras (A. W. Byvanck, *Excerpta Romana* I, 's-Gravenhage 1931, 438). Marcianus geeft in de betreffende passage van zijn *Periplus* niet meer dan Ptolemaeus in de overeenkomstige van zijn *Geographica*.

<sup>3)</sup> Cf. B. H. Stolte in: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 40, 1964, 62; id. in: *Proceedings of the Eighth International Congress of Onomastic Sciences, The Hague — Paris 1966*, 520.

Dije ten noorden van Velsen bij Castricum in zee uitkwam <sup>4)</sup>).

Met de bovenvermelde tekst van Plinius als basis heeft dr. De Cock een poging gedaan enige van de door Plinius genoemde volken te lokaliseren in het gebied tussen de Maas(-Waal)mond en het Vlie.

Voordat men apodictische uitspraken doet over de betrouwbaarheid van Plinius, is het van belang na te gaan wat diens voornaamste bronnen zijn geweest ten aanzien van de berichten die hij over onze streken geeft. Hieraan liggen vanzelfsprekend ten grondslag de door Plinius zelf in ons land verzamelde gegevens, daarnaast o.a. een werk van M. Terentius Varro (116 — 27 v. Chr.), de wereldkaart van M. Vipsanius Agrippa (ca. 62 — 12 v. Chr.) en het voor deze kaart verzamelde materiaal dat was uitgegeven als de *Chorographia* of de *Commentarii* van Agrippa, en verder de *formulae provinciarum*, de officiële statistische gegevens van het Romeinse imperium <sup>5)</sup>).

Vervolgens moet men er bij het beoordelen van de tekst van Plinius rekening mee houden dat deze ons in meer of minder onvolmaakte staat is overgeleverd.

„Van de door Plinius genoemde stammen vallen de Sturii, Marsaci en Frisiavoni [lees: Frisiavones] uit, daar deze ten zuiden van de Bataven en Cannenefaten woonden”, zegt De Cock op gezag van Byvanck (1943, I, 200). Deze laatste deelt t.a.p. mee dat men de woonplaatsen van de Marsaci moet zoeken op de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden. Aangenomen dat De Cock daar geen bezwaar tegen heeft, dan dient hij tegelijkertijd Plinius als niet erg betrouwbaar te beschouwen, aangezien de Marsaci dan niet gewoon hebben tussen Flevum en Helinium. Tevens komt hij dan in conflict met De Laet, die het gebied ten zuiden van het Helinium heeft toegewezen aan de *civitas* der Menapii <sup>6)</sup>).

---

4) Zie L. J. Pons, S. Jelgersma, A. J. Wiggers, J. D. de Jong in: *Verhandelingen v. h. Kon. Ned. Geol.-Mijnbouwk. Genootschap*, Geol. serie, 21, 2, 1963, enclosure 8. — Opvallend aarzelend is De Cock ten aanzien van de betekenis van deze Rijnarm in de Romeinse tijd. In *Westerheem* 3, 1954, 11 is hij van mening „dat er bij Velsen inderdaad een Rijnarm gestroomd heeft, doch niet meer in de Romeinse tijd”. In *Whm.* 17, 1968, 7 noemt hij het zeegat bij Castricum de monding van de noordelijke (oostelijke) Rijnarm; *ib.*, p. 10 zegt hij dat het Vlie de noordelijkste Rijnmond in de Romeinse tijd is geweest; *ib.*, p. 8 wordt door hem medegedeeld dat in de Romeinse tijd bij Castricum „nog zeer wel een Rijnmond gelegen kan hebben of dat althans de herinnering hieraan nog zeer levendig was”. In het *Alkmaars Jaarboekje* 1967, 124, n. 4 zegt De Cock dat men nu wel mag aannemen [waarom?], dat de Rijnarm bij Castricum pas in het laatst van de Romeinse tijd of vlak daarna gesloten is.

5) Byvanck 1931, 133; *id.*, *Nederland in den Romeinschen tijd* (I — II), Leiden 1943, I, 161—163.

Hoe wil De Cock verder Plinius, Nat. Hist. IV, 101 en 106 met elkaar in overeenstemming brengen? In de laatste passage — een bekende *crux philologica!*<sup>7)</sup> — worden de Marsaci (en hun woongebied) op een niet erg heldere wijze in nauw verband gebracht met de Morini (hoofdplaats Tarranna, Théroutanne)<sup>8)</sup>.

Uit Nat. Hist. IV, 101 en 106 kan men ook concluderen dat een of meer eilanden in het mondingsgebied van de Rijn door Friezen bewoond waren en dat de streek tussen Helinium en Flevum met de daarin gelegen eilanden volgens Plinius behoorde tot Gallia Belgica. Deze opvatting is kennelijk gebaseerd op de kaart van Agrippa, maar in 47 na Chr. behoorde het onderhavige gebied zonder enige twijfel groten-

---

6) S. J. De Laet, *Les limites des cités des Ménapiens et des Morins*, in: *Helinium* 1, 1961, 20—34, speciaal 25 en 29. — Ook De Cock behoort tot degenen die misleid zijn door het bovenvermelde, zeer suggestieve artikel (met kaart op p. 28 s.); zie eveneens S. J. De Laet - W. Glasbergen, *De voorgeschiedenis der lage landen*, Groningen 1959, 193 (fig. 72) en 195. De hierbij behorende kaarten moeten dringend op enige punten verbeterd worden. Het is volkomen ongeloofwaardig dat de Menapii in de tijd van Caesar gewoon zouden hebben in een relatief smal gebied langs de kust, dat zich naar het noord-(oost)en uitgestrekt zou hebben tot over de Oude Rijn, en dat de Usipetes en de Tencteri, toen zij in de winter van 56/55 het Overrijnse woongebied van de Menapii bezet hadden, helemaal in het westen over de (Oude) Rijn zouden zijn getrokken, in de buurt van Leiden. Het gebied van de Eburones in de tijd van Caesar is op de kaart in De Laet-Glasbergen 1959, 193 veel te groot gemaakt ten koste van dat van de Menapii, die toen zeker ook in Noord-Brabant en oostelijker dan De Laets kaarten aangeven, aan de overzijde van de Rijn hebben gewoon. Zie vooral A. W. Byvanck in: *Bulletin v. d. Vereeniging tot bevordering v. d. antieke beschaving te 's-Gravenhage* 38, 1962, 82; cf. id. 1931, 37 s. en 41—45; id. 1943, I, 24, 43 (fig. 4), 48, 55 en 218; G. Beex in: *Brabants Heem* 11, 1959, 94; B. H. Stolte in: *Kultuurhist. Verkenningen in de Kempen II, Oisterwijk* 1961, 10; id. in: *Meded. . . . Naamkunde* 37, 1961, 6, n. 18; R. Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung*, Köln - Graz 1961, 381. — Ook de door De Laet (1961, 25) aangegeven noordgrens van de *civitas* der Menapii in de Romeinse keizertijd kan bezwaarlijk juist zijn, vooral wanneer men ook Frisia-vones, Sturii en Marsaci wil lokaliseren in het mondingsgebied van de Rijn (en Schelde?) in *Germania Inferior* (en *Gallia Belgica?*). Als noordgrens van de *civitas* der Menapii kan men momenteel het beste beschouwen de Scheldetak die in de Romeinse tijd ten noorden van Walcheren (dat dan tot de *civitas* der Menapii moet hebben behoord) in zee heeft uitgemond. Zie Pons e.a. 1963, enclosure 8; cf. J. Van Hinte in: *Handelingen v. h. Genootschap voor Geschiedenis . . . te Brugge* 98, 1961, 238 s.

7) Cf. Byvanck 1931, 144 s.; Stolte 1961, 7 s., n. 21.

8) Cf. De Laet 1961, 28 s. en 32—34.

deels tot het militaire district — de latere provincie — Germania Inferior. Wat moet men verder denken van dezelfde Plinius, die in Nat. Hist. XXV, 20—21 <sup>9)</sup> vermeldt dat de Friezen aan de overzijde van de Rijn wonen en niet meer tot het Romeinse rijk behoren? En wat van Plinius' beschrijving van de westelijke grens van Germania?; nu eens wordt de Rijn, dan weer de Schelde als zodanig genoemd <sup>10)</sup>).

De door Plinius gegeven opsomming van volken die eilanden bewonen tussen Helinium en Flevum, levert ondanks diens veronderstelde betrouwbaarheid tal van moeilijkheden op <sup>11)</sup>, o.a. met betrekking tot de lokalisering van de Marsacii, de Frisiavones <sup>12)</sup> en de Sturii. Het laatste volk is uit geen enkele andere bron bekend en men heeft daarom wel vermoed dat er met de tekst van Plinius in de betreffende passage iets niet in orde is.

Wellicht dient men onder Helinium niet alleen de grote monding van de Maas (Waal), maar ook het gehele mondingsgebied van de Schelde te verstaan <sup>13)</sup>. Anderzijds is het mogelijk dat de vermelding van de volken in Nat. Hist. IV, 101 en 106 o.a. gebaseerd is op een kaart die de situatie niet helemaal juist heeft weergegeven, of waarvan bepaalde gegevens door Plinius niet geheel correct verwerkt zijn in de Naturalis Historia. Men krijgt voorts de indruk dat de namen van de verschillende volken in Nat. Hist. IV, 101 als het ware in twee richtingen van een kaart zijn afgelezen <sup>14)</sup>. Na de Batavi en Cannenefates wordt eerst — in noordelijke richting — gewezen op de Frisii, daarna op de Cauchi, en ten slotte — in zuidelijke richting — op de Frisiavones, Sturii en Marsacii.

De Chauci worden algemeen gelokaliseerd in het kustgebied van de Noordzee, ten oosten van de Friezen, tussen de Eems en de Elbe <sup>15)</sup>. De belangrijkste bronnen in dezen zijn Tacitus, Germania 35, en Ptolemaeus, Geographica II, 11, 7 en 9.

<sup>9)</sup> Cf. Byvanck 1931, 153.

<sup>10)</sup> Zie Nat. Hist. IV, 98, 105 en 106; Byvanck 1931, 140 s. en 143 s.; id. 1943, I, 163.

<sup>11)</sup> Cf. W. J. de Boone in: Westerheem 2, 1953, 41—45.

<sup>12)</sup> Cf. J. E. Bogaers, Enige opmerkingen over het Nederlandse gedeelte van de limes van Germania Inferior (Germania Secunda), in: Berichten R.O.B. 17, 1967 (in druk).

<sup>13)</sup> Zie Pons e.a. 1963, enclosure 8.

<sup>14)</sup> Cf. H. von Petrikovits, Bemerkungen zur Westgrenze der römischen Provinz Niedergermanien, in: M. Claus, W. Haarnagel, K. Raddatz (ed.), Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte (Festschrift H. Jankuhn), Neumünster 1968, speciaal 117.

<sup>15)</sup> Cf. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft s.v. Chauci (Ihm); R. Much, Die Germania des Tacitus, 3de dr. (ed. W. Lange), Heidelberg 1967, 406—411.

Als bron voor zijn *Germania* heeft Tacitus o.a. de *Bella Germaniae* van Plinius gebruikt. Uit niets blijkt dat naar de opvatting van Tacitus ten noorden van het eiland van de Bataven en Cananefaten langs de zee kust eerst Chauken (in Kennemerland), dan pas de Friezen en vervolgens wederom Chauken hebben gewoond.

Wanneer men de betrouwbaarheid van Plinius wat minder absoluut wil zien, wordt de waarde van de overige door De Cock naar voren gebrachte argumenten wel heel gering.

1. Het is *niet* „hoogst onwaarschijnlijk” dat er in 14 na Chr.<sup>16)</sup>, vijf jaar na de ramp in het Teutoburgerwoud, nog een Romeinse bezetting zou hebben gelegen aan de overzijde van de Eems. De Friezen en Chauken waren niet betrokken geweest bij de opstand van de Cherusken onder Arminius en bij de ondergang van Varus en diens troepen; men mag aannemen dat zij een bepaald verdrag met de Romeinen hadden gesloten, als gevolg waarvan o.a. „praesidia” in hun gebieden waren gevestigd<sup>17)</sup>.

2. Uit Tacitus, *Annales* XI, 19 blijkt duidelijk dat in 47 Chauken met behulp van lichte vaartuigen plundertochten hebben ondernomen, niet alleen in het mondingsgebied van de Rijn<sup>18)</sup>, in *Germania Inferior*, maar ook zuidelijker langs de kust van *Gallia Belgica*. Is het verder zo vreemd dat de Cananefaat Gannascus, een uit een afdeling der Romeinse hulp troepen gedeserteerde militair, de leiding hiervan had? Waar is deze Gannascus gedeserteerd? Wellicht in het land van de Chauken zelf, omstreeks 40/41, toen<sup>19)</sup> P. Gabinius

---

<sup>16)</sup> Tacitus, *Annales* I, 38.

<sup>17)</sup> Cf. Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, V, 9de dr., Berlin 1921, 111; Byvanck 1943, I, o.a. 97, 120 en 213; W. F. Akveld, *Germanicus*, Groningen 1961, 35 en 43. — Prof. dr. B. H. Stolte maakte mij in verband met deze kwestie nog attent op een zeer merkwaardige passage in de *Res gestae* (*Monumentum Ancyranum*), de autobiografie van Augustus, waarvan de tekst zijn definitieve vorm heeft gekregen kort voor de dood van deze keizer in 14 na Chr. Het betreft *caput* XXVI, 2: „De provincies *Gallia* en *Hispania*, en eveneens *Germania* — al het land dat door de *Oceanus* van *Gades* (*Cadix*) tot aan de mond van de rivier de *Albis* (*Elbe*) wordt omsloten — heb ik tot vrede gebracht (= onderworpen)”; cf. Byvanck 1931, 91 s.

<sup>18)</sup> In tegenstelling tot De Cock verkeert schrijver dezes in grote onzekerheid met betrekking tot de datering van de bouw van het eerste castellum te Valkenburg Z.-H. („42 na Chr.”) en de verwoesting van de Valkenburgse vesting „in 47.... door Chauken.... onder leiding van.... Gannascus”.

<sup>19)</sup> *Cassius Dio* LX, 8, 7 en *Suetonius, Claudius* 24, 3 (Byvanck 1931, p. 353 en 297). Cf. E. Ritterling - E. Stein, *Fasti des römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Wien 1932, 47 s.; Byvanck 1943, I, 146 s. Niets wijst er op dat de Cauchen ook reeds in 41 met hun schepen een aanval hebben gedaan op het kustgebied van *Germania Inferior*, zoals Byvanck (1943, I, 213) vermoedt.

Secundus als bevelhebber van Germania Inferior met succes tegen dit volk heeft gestreden. In 47 heeft Corbulo zich eerst gekeerd tegen de Chaukische indringers. Hij bracht de vijandelijke schepen tot zinken en verdreef Gannascus en de onder diens bevel opererende Chauken uit zijn provincie. Daarna trok hij door het land der Friezen naar het woongebied der Chauken<sup>20)</sup>.

3. „Schwarz beweert dat er Chauken aan de Rijnmond woonden, omdat in Ierland Chauken en Menapiërs naast elkaar voorkwamen”. Hiermee wordt Schwarz<sup>21)</sup> wel enigszins onrecht aangedaan. Ptolemaeus (Geogr. II, 2, 8) vermeldt Kaukoi in Ierland. „Sie werden von den Rheinsinseln ausgegangen sein, die [volgens Plinius, Nat. Hist. IV, 101!] z. T. im ersten Jh. n. Chr. in chaukischer Hand waren, weil unter den Stämmen der irischen Ostküste auch Manapioi [door Ptolemaeus, Geogr. II, 2, 8] angeführt werden, die auf die belgischen Menapier zurückweisen”. Deze hypothese is uiteraard geheel voor rekening van Schwarz en anderen<sup>22)</sup> die min of meer hetzelfde beweerd hebben.

4. De Cock mag verder *niet* „aanvoeren, dat op de Peutinggerkaart de Chauken geplaatst zijn vlak ten noorden van de Rijn, nog vóór de Friezen”. Wat zijn de feiten? Op de Tabula Peutingeriana bevindt zich ten noorden van de Rijn, in het vrije Germanië, bij de Noordzee, een over drie regels verdeelde wirwar van letters in rood en zwart. Men kan van mening zijn dat de letters H A C I in het begin van de *bovenste* regel tot CHAVCI aangevuld moeten worden en dat in de regel *daaronder* (CRHEPSTINI) de overblijfselen van twee door elkaar geschreven woorden verborgen zijn, nl. <F> RESII (lees: Frisii) en <C> H <A> TVARII<sup>23)</sup>. In dat geval worden van zuid naar noord het eerst vermeld: Chamavi, daarna Frisii en Chatuarii, en dan pas Cauchi. De laatste, zeer vernuftige poging tot oplossing van het raadsel van de „Buchstabenalat” op de Tabula ten noorden van de Rijn is ondernomen door A. Leyden<sup>24)</sup>. Deze leest (van boven naar beneden): Chauci, Sali / Repuarii [Ripuarii], Varini [Warnen!] / Chamavi qui et Franci. De namen Repuarii en Varini zouden in de 5de eeuw of later zijn toegevoegd.

5. Ten slotte schuift De Cock de archeologie nog naar voren. „Archeologisch is er ook niets op tegen, dat er Chau-

<sup>20)</sup> Cf. Byvanck 1943, I, 147—149.

<sup>21)</sup> E. Schwarz, Germanische Stammeskunde, Heidelberg 1956, 119.

<sup>22)</sup> Cf. Much 1967, 409; Wenskus 1961, 169 (n. 138), 220 s. en 290.

<sup>23)</sup> Naar S. Muller Hzn., in: Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis, 3de reeks, 7, 1893, 82 ss. Cf. Byvanck 1931, 542—544; W. J. de Boone, De Franken vanaf hun eerste optreden tot de dood van Childerik, Amsterdam 1954, 21 s.

<sup>24)</sup> In: Bonner Jahrbücher 165, 1965, 278—280.

ken in Kennemerland gewoond hebben". Hij verwijst naar Schmid<sup>25)</sup>, die „voor de eerste drie eeuwen van onze jaartelling een „aardewerkprovincie" kent van de Haarlemmerhout tot aan de Wezer", en naar Van Es<sup>26)</sup>, die geschreven heeft dat binnen die aardewerkprovincie regionale verschillen onmiskenbaar zijn. Het is echter geenszins duidelijk hoe men hiermee en in het algemeen met behulp van archeologische gegevens<sup>27)</sup> uit Kennemerland en elders momenteel enige steun zou kunnen verlenen aan De Cocks hypothese, dat in Kennemerland „omstreeks het begin van onze jaartelling een groep mensen woonde, die men tot de Chauken rekende"<sup>28)</sup>.

Nijmegen, 9 september 1968

---

25) P. Schmid, Die Keramik des 1. bis 3. Jahrhunderts n. Chr. im Küstengebiet des südlichen Nordsee, in: Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet 8, Hildesheim 1965, 9—72.

26) W. A. van Es, stelling III, behorende bij diens dissertatie: *Wijster, a Native Village beyond the Imperial Frontier*, 150—425 A. D., Groningen 1967. — Interessanter en behartigenswaardiger in verband met de hier behandelde kwestie zijn enige opmerkingen die naar aanleiding van de bovenvermelde publikatie van Schmid door Van Es zijn gemaakt in *Helinium* 6, 1966, 90.

27) Cf. S. J. De Laet, *Archeologie en haar problemen*, Antwerpen - Amsterdam 1957, 107—111; id. 1961, 30; Van Hinte 1961, 239.

28) Aanvullende opmerkingen naar aanleiding van het artikel van De Cock.

1. Het is een raadsel hoe men volgens De Cock in de door hem geciteerde passages van Mela (*De chorographia* III, 24) en Tacitus (*Annales* II, 6) „een aanwijzing zou kunnen zien voor de samenvloeiing van Waal en Maas bij St. Andries en voor het bestaan van de Lek en Hollandse IJssel en andere dergelijke zijtakken" in de Romeinse tijd.

2. De enige antieke auteurs die de rivier de Vidros vermelden, zijn Ptolemaeus en — in directe afhankelijkheid van hem — Marcianus. De monding van de Vidros wordt door Ptolemaeus (ten onrechte?) gelokaliseerd op de plaats waar later het Eierlandse gat het huidige eiland Texel in twee delen heeft verdeeld. Mag men nu op grond van deze schamele gegevens de Zijpe bij Kallantsoog (waar Ptolemaeus de derde, meest noordelijke Rijnmond plaatst) de monding van de Vidros noemen? Bovendien is het nog mogelijk dat de naam Vidros ontstaan is uit een vergissing van Ptolemaeus of een van diens bronnen; cf. Stolte 1964, 62 en id. 1966, 519 s.

3. Hoe weet De Cock (p. 9 met n. 24) dat de — Gelderse — IJssel waarschijnlijk door Drusus in verbinding is gebracht met de Rijn? Het probleem van de fossa Drusiana (*Tacitus*, *Ann.* II, 8) of de fossae Drusinae (*Suetonius*, *Claudius* 1, 2) is nog geenszins opgelost (cf. Byvanck 1931, 265 en 297; id. 1943, I, 92, 133 en II, 409; H. Van de Weerd, *Inleiding tot de Gallo-Romeinse archeologie der Nederlanden*, Antwerpen 1944, 84 s.). Als er slechts één „Drusus-gracht" is geweest, moet in de eerste plaats gedacht worden aan een verbinding van de Rijn met de Utrechtse Vecht.

## LITERATUURBESPREKING

*ES, W. A. van.* Grafritueel en kerstening. Bussum, Fibula — Van Dishoeck, 1968. Inaugurele rede Vrije Universiteit Amsterdam.

Vele beroeps- en amateur-archeologen waren op 25 oktober j.l. in het Woestduincentrum te Amsterdam bijeengekomen om te luisteren naar de inaugurele rede van prof. dr. W. A. van Es, directeur van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek. Ten grieve van de — ongetwijfeld vele — Westerheem-lezers, die belang stellen in het aan de orde gestelde thema „Grafritueel en kerstening”, volgt hierna een samenvatting van het boeiende betoog.

In 1959 ontdekten Franse archeologen onder de kerk van Saint-Denis een rijk vrouwengraf. Tot de belangrijkste vondsten behoorden een gouden ring met inscriptie ARNEGUNDIS REGINE, „van koningin Arnegunde”. Hoogstwaarschijnlijk is dit het graf van Arnegunde, de tussen 565 en 570 na Chr. gestorven echtgenote van Clotarius I.

Dat hier sprake is van een betrouwbaar voorbeeld van een „christelijke bijzetting” wordt onderstreept door een op twee tot de graf-giften behorende gouden schijffibulae voorkomend versierings-motief, n.l. een gelijkarmig kruis.

Uitgaande van deze gegevens verdiept de auteur zich in de vraag, die vele archeologen vóór hem reeds hebben gesteld: Heeft de opkomst en de verbreiding van het christendom in de bodem voor de archeoloog herkenbare sporen nagelaten? De periode, die voor het beantwoorden van deze vraag van belang is, omvat de laat-Romeinse tijd en de volksverhuizingstijd tot in de Karolingische tijd: globaal de vierde tot de negende eeuw.

Het laat-Romeinse christendom, waarvan de invloed beperkt blijft tot het gebied ten zuiden van de Rijn, is aan de stedelijke cultuur gebonden; het platteland blijft voorlopig „heidens”. Pas in de zevende eeuw begint, mét de Frankische expansie, de eigenlijke kerstening. Aan het einde van de Romeinse tijd zijn nog geen betrouwbare aanwijzingen om een individueel graf als een christelijke bijzetting te kunnen bestempelen: Inhumatie i.p.v. crematie, W-O oriëntatie, het al of niet voorkomen van grafgiften, zelfs al vertonen deze sporen van christelijke invloed, vormen afzonderlijk noch tezamen hanteerbare criteria.

De wijzigingen, die zich in de laat-Romeinse tijd in het westen van het Rijk in het grafritueel voltrekken zijn een gevolg van een complex van factoren; het christendom heeft op deze ontwikkeling geen directe invloed uitgeoefend.

Hoewel de Frankische immigratie na 400 het cultuurpatroon aanzienlijk wijzigt, onderscheidt het grafritueel zich in z'n grote verscheidenheid niet wezenlijk — zeker aanvankelijk niet — van de voorafgaande periode. Pas omstreeks de overgang van de zevende naar de achtste eeuw wijzen het afbreken van de Merovingische grafvelden — de doden worden voortaan bij de nieuw gestichte kerken begraven — en het definitief verdwijnen van de bijgaven op duidelijke christelijke invloeden.

In Noord-Nederland is de situatie in zoverre anders, dat uit de Romeinse tijd vrijwel geen graven bekend zijn; in de vierde en vijfde eeuw treden gemengde grafvelden op, waarin crematies een belangrijker plaats innemen dan in de overeenkomende periode in het zuiden des lands. Evenals daar vormt de graforiëntatie in Noord-Nederland, met name in de „Friese” grafvelden van het type Godlinze - Putten - Katwijk, geen archeologisch bewijs voor de aanwezigheid van het christendom. Principieel verschillend echter is de situatie in de „Saksische” grafvelden van het type Wijster: Hier is — in de tweede helft van de achtste eeuw — duidelijk sprake van een oriëntatiewisseling, die een betrouwbare archeo-

logische indicatie voor de intrede van het christendom vormt. Bijgaven blijven echter tot in de negende eeuw voorkomen. De eenvoudige vraag, welke de archeologische kenmerken van het beginnende christendom waren, blijkt moeilijk te beantwoorden; het antwoord moet genuanceerd, d.w.z. ontwijkend zijn. „Dit lijkt er op te wijzen”, voegt de auteur hier veelbetekenend aan toe, „dat ook ten onzent de archeologie bezig is zich tot een echte wetenschap te ontwikkelen”. Een belangrijke conclusie tenslotte is toch wel, dat de houding van het christendom tegenover het heidendom, voorzover dit uit het vroeg-middeleeuws grafritueel blijkt, wordt gekarakteriseerd door aanpassing eerder dan door antithese.

KUNST der Etrusker in der Villa Giulia; Aufnahmen von *L. von Matt*, Texte von *M. Moretti*. Zürich, 1968. — DU, 28. Jhrg., Sept. 1968, pp. 625—688. Prijs f 4,60.

Met klem beveel ik de bovenvermelde aflevering van het fraaie Zwitserse kunsttijdschrift „Du”, gewijd aan de Villa Giulia en de daar aanwezige Etruskische kunstvoorwerpen, in de belangstelling van alle Westerheem-lezers aan.

Na een beknopte, zeer overzichtelijke inleiding tot het museum en zijn collecties passeren in korte, heldere karakteristieken achtereenvolgens de revue het aardewerk, de tempel-sculpturen, de portretbustes en sarcofagen, de bronzen voorwerpen, cistae en spiegels en, tenslotte, de gouden voorwerpen. De tekst, hoe waardevol ook op zichzelf, is — terecht — ondergeschikt aan de 48 schitterende foto's, waarvan 10 in kleuren, die met elkaar een indringend beeld geven van een boeiende, heterogene beschaving.

Voor de velen, die mét mij aan een chronische Etruskomanie lijden, vormt deze publicatie een welkome aanvulling op een reeds indrukwekkende reeks plaatwerken betreffende de Etruskische kunst; voor de gelukkigen, die een (voet?)reis naar Rome bekronden met een bezoek aan de Villa Giulia, biedt dit plaatwerk echter meer: het houdt de herinnering levendig aan enkele onvergetelijke uren.

P. Stuurman.

#### LITERATUURBESPREKING

*J. H. P. Kemperink*, De prehistorie van Nederland, *J. M. Meulenhoff*, Amsterdam 1967, 32 pp., geïllustreerd. f 2,—.

Onder het vele dat op het ogenblik verschijnt, verdient de hier aangekondigde titel zeker extra aandacht. Het werd bedoeld als een middel om interesse en inzicht — buiten en op school — te kweken in de voorgeschiedenis en als zodanig lijkt het mij volledig geslaagd. Een schema van klimatologische en cultuur perioden van — 13000, en van de Nederlandse prehistorie vanaf — 2800, tot aan het begin van onze jaartelling gaat vooraf, de flappen van het werkje bevatten meer dan twintig uitstekende en typerende afbeeldingen, terwijl de tekst zelf wemelt van verduidelijkende tekeningen en kaarten. Zeer overzichtelijk en op prettige manier wordt aan de belangstellende leek een immense hoeveelheid inlichtingen verstrekt. Aan het einde zijn nog enkele „test”-vragen opgenomen, waarbij de lezer zelf kan controleren of hij het gelezene verwerkt heeft, de redactie van sommige vragen — no. 4 met vertaling van een passage uit Thucydides — brengt de lezer spelenderwijs ertoe na te denken over enkele grondproblemen van de archeoloog. De laatste bladzijden zijn gevuld met aanwijzingen over lectuur voor hen die zich dieper met de zaken willen gaan bezighouden en met een lijst van de belangrijkste musea in ons land op dit gebied, terwijl een korte notitie over het bestaan van de N.J.B.G. alles afsluit; feitelijk is dit de enige plaats waar ik iets gemist heb: de namen van de A.W.N. en van Westerheem. Wij weten zeker dat de auteur deze kleine omissie in beslist komende en verdiende herdrukken zal verbeteren! dB

## OPGRAVINGS- EN VONDSTBERICHTEN

*Gaarne tcezending aan H. J. Calkoen, Driehuizerkerkweg 22, Velsen, van krantenberichten en vcrder van alle gegevens, welke de lezers op andere wijze ter kennis komen.*

*In deze rubriek worden de volgende periodcs bij de resp. desbetreffende berichten aangegeven:*

*Paleolithicum (P), Mesolithicum (M), Neolithicum (N), Bronstijd (B), IJzertijd (IJ), Romeinse tijd (R), Volksverhuizingstijd (+ Merovingische tijd) (V(+M)), vroege Middeleeuwen (v.ME), late Middeleeuwen (lME), Zcstiende eeuw en later (ZEI).*

### ALKMAAR (N.-H.) ME.

In de Breedstraat, hoek Schoutenstraat, op de plaats waar het museum eerder dit jaar moest wijken voor een uitbreiding van het stadhuis, bood een bouwput van ongeveer 15 x 50 meter ruime gelegenheid voor het doen van archeologische waarnemingen. Een dergelijk onderzoek was wel zeer gewenst ten-einde gegevens te verkrijgen ter aanvulling van onze nog zeer gebrekkige kennis van de vroegste middeleeuwse bewoning in Alkmaar. Dank zij een stagnatie in het grondwerk van bijna een week, kon van 6—13 september 1968 een groot aantal waarnemingen worden verricht. De Dienst voor Openbare Werken van de gemeente Alkmaar verleende daarbij alle medewerking, onder meer door het beschikbaar stellen van een aantal plantsoenarbeiders.

De ontgraven diepte, ca. 1 m beneden NAP (ongeveer 3 m beneden het straatniveau) bleek toevalligerwijs ongeveer het vroegste middeleeuwse niveau te zijn. In het bodemprofiel tekenden zich duidelijk de resten van houten gebouwen af in de vorm van palen en vlechtwerk. Naast huisfragmenten werden een aantal lichtere constructies, waarschijnlijk stallen of schuren aangetroffen. Ook grote hoeveelheden mest wijzen op belangrijke agrarische activiteit. Het aangetroffen aardewerk, kogelpot en pingsdorp, dateert deze bewoning omstreeks het midden van de 12e eeuw. Daar Alkmaar in 1132 geheel in vlammen opging, en brandsporen ontbraken, zal de bewoning vermoedelijk van na 1132 zijn. Een interessante waarneming was het op een aantal plaatsen aanwezig zijn van weggespoelde en gedeeltelijk vernielde huiswandjes. Kennelijk is de bewoning opgegeven na een van de overstromingsrampen, die omstreeks het midden van de 12e eeuw de kuststreken teisterden. Deze ramp zal de stoot hebben gegeven tot de snelle ophoging van het terrein, die blijkens het 1½—2 m dikke kleipakket, toen werd uitgevoerd. Gezien de aardewerkassociaties in dit kleipakket, werd deze ophoging denkelijk nog voor het einde van de 12e eeuw voltooid. Voor een volledig verslag van het onderzoek kan worden verwezen naar de eerstvolgende aflevering van het Alkmaars Jaarboekje.

Het onderzoek geshiedde onder auspiciën van de R.O.B. te Amersfoort en stond onder supervisie van Drs. H. Halbertsma.

*(Werkgroep A.W.N. Alkmaar).*

*(E. H. P. Cordfunke en W. J. Reder).*

### ALMKERK (N.-Br.) N.

Door de heer J. van Rijswijk te Giessen (N.-Br.), lid van de A.W.N.-werkgroep Het land van Heusden en Altena, is een

nieuwe vindplaats ontdekt van beide fasen van de Vlaardingen-cultuur en van de Klokbekercultuur. Eén der sloten die tijdens de ruilverkaveling worden verbeterd, doorsnijdt een donkje (een oud-holocene rivierduin, waarvan de top nog niet is overdekt). Beide flanken van deze donk zijn fraai te zien in het slootprofiel; de top blijkt geheel te zijn afgegraven. De vondsten werden gedaan in de uitgegraven grond en in de slootwand. Van de vroege Vlaardingen-scherven konden een aantal worden samengevoegd tot een groot bodem-buikfragment van een bolle pot. Het late Vlaardingen-materiaal werd herkend aan de verschraling met scherfgruis, het slappe halsprofiel en de kleine hoek tussen bodem en wand. De klokbekerbewoning blijkt slechts uit twee versierde scherfjes, waarvan één van een Veluwe klokbeker en uit enkele krabbers van typen, die veel in Molenaarsgraaf zijn gevonden. Zoals ook op de vergelijkbare vindplaatsen in het zuidelijke veengebied, zullen de culturen naast de donk stratigrafisch in het veen te vinden zijn.

*Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, okt. '68.*  
(L. P. Louwe Kooijmans).

#### BERGHAREN (Gld.) IJ, R.

In een aan de rand van het Wijkse Veld alhier gelegen ontzanding, is in een ca. 10 cm dikke overstoven cultuurlaag een voornamelijk uit aardewerkscherven bestaande vondst gedaan, welke door een fragment van een glazen armband, type Haevernick 3b, in de laatste eeuwen vóór de jaartelling of in het begin van de Romeinse tijd is te dateren.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (R. S. Hulst).*

#### BRUINE BANK (Noordzee) P.

Sedert enkele jaren heeft drs. G. Kortembout van der Sluifs, conservator aan het Rijksmus. van Geologie en Mineralogie te Leiden, een respectabel aantal dierenbeenderen verzameld, die vrijwel zonder uitzondering worden opgevist uit een ca. 5 m diepe geul ten w. van de Bruine Bank, omstreeks 52° 30' N.B. en 3° 00' O.L. (ongeveer halverwege de lijn IJmuiden—Lowestoft). Het Rijksinstituut voor visserij-onderzoek verricht de gewaardeerde en tijdrovende taak de beenderen bij de vissers te verzamelen. Op een enkel bot na zijn zij afkomstig van een pleniglaciale fauna met veel Mammoet, Wolharige Neushoorn, Steppewisent, Paard, Rendier en Reuzehert. Opvallend is een groot stuk van een menselijk dijbeen, helaas zonder gewrichtskoppen, dat mogelijk aan een Neandertaler moet worden toegeschreven. In dit bericht gaat het evenwel in de eerste plaats om het geringe aantal (negen) stukken, dat sporen van bewerking laat zien, waarbij zes stukken onmiskenbaar werktuigen zijn. Het fraaiste stuk is een lange, puntig toegeslepen bijl, voorzien van een zuiver ronde doorboring. Drie andere stukken zijn kleine bijltjes van verschillende typen en twee overige zijn tot een punt bekapte beenderen zonder slijpsporen. Voor zover te determineren zijn alle vervaardigd uit beenderen van de Steppenwisent (o.a. de doorboorde bijl) of het paard. De conserveringstoestand van de artefacten vertoont dezelfde variatie als die van de niet bewerkte beenderen. Twee gegevens geven een uiterste begrenzing van de ouderdom van de werktuigen. Zij zijn jonger dan het Eemiën, de afzetting welke terplaatse de zeebodem vormt, en zij zijn ouder dan het

tijdstip, waarop de Steppenwisent uit West-Europa is verdwenen: 30.000—20.000 jaar geleden. Het onderzoek naar vergelijkingsmateriaal om tot een scherpere datering te komen, zal spoedig worden begonnen.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.  
Rijksmus. van Oudheden, Leiden. (L. P. Louwe Kooijmans).*

**BUURSE, gem. Haaksbergen (O.) ?**

Bij het afgraven van een hoge bouwkamp, gelegen ten n.w. van de boerdertjen Groot Buursink en Scholte Vaatwerk, werden op ca. 115 cm onder het huidige maaiveld op de ongestoorde, gele zandgrond, op regelmatige afstand van ca. 2 m zeven vierkante zwarte plekken van 50 x 60 cm, in twee rijen op een afstand van 2,80 m tegenover elkaar gelegen, gevonden. De diepte van deze vlakken bedroeg 25—40 cm, gedeeltelijk gevuld met stukjes houtskool. Nadere vondsten ontbreken. In de directe nabijheid zijn greppelresten aangetroffen, als donkere sleuven herkenbaar in het lichte zand. Aan de o.-zijde van dezelfde bouwkamp zijn 6 ondiepe, flauw komvormige gaten met geringe houtskoolresten aan het licht gekomen. Deze waren grillig van vorm aan de oppervlakte, 50 tot 60 cm breed en 1,60—1,90 m lang.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.  
Oudheidkamer Twente, Enschede. (A. L. Hulshoff).*

**DEN BURG, Texel (N.-H.) v.ME.**

Aan de rand van het Frankische grafveld, dat zich bevindt aan de voet van „de Terp”, gelegen tussen de Westerweg en de Hollewalsweg, even ten z.w. van Den Burg (zie Whm. XV, 4, p. 97 e.v.) werd in een slootkant een ijzeren lanspunt gevonden. Ogenschoonlijk — het voorwerp moet nog ontdaan worden van een dikke korst roest — valt deze te vergelijken met een dergelijke lanspunt uit het grafveld bij Leersum („Berichten” R.O.B., jaarg. 15—16, 1965—'66, p. 154). Ook de V-vormige spleet aan de onderzijde is aanwezig, met aan de binnenkant nog sporen van hout en een bronzen nageltje, dat ter bevestiging kan hebben gediend.

*Werkgroep A.W.N. Texel, okt. '68. (G. Gerrits).*

**DEURNE (N.-Br.) M.**

De heer Kuypers, oud-directeur van de Peelwerken te Deurne, deelde mede dat in 1966 enige urnen waren gevonden langs de Siberiëweg. Op deze plaats werden reeds eerder talrijke mesolitische vuursteenartefacten aangetroffen. Op ongeveer 500 m ten z. van deze vindplaats ontdekte de heer T. H. Teeuwen uit Liessel een nederzetting van de Tjongercultuur.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex).*

**DIEPENVEEN (O.) I.ME.**

Van 20—28 juli '68 is te Diepenveen een archeologisch werk-kamp gehouden, georganiseerd door de A.W.N., met medewerking van de R.O.B. 32 deelnemers hebben een onderzoek ingesteld naar de overblijfselen van het vrouwenklooster van de „Broeders des Gemenen Levens”, bij de herv. kerk. Muur-

resten en vloergedeelten werden gevonden. Een grafzerk met het jaartal 1560 en huismerken kwamen aan het licht.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.*  
*Drs. G. Franssen, Amstelveen. Kampleider.*

**DINTHER (N.-Br.) R, ME.**

In de bermsloten van een onlangs aangelegd landbouwwegje werden scherven van urnen en van Romeins en M.E. aardewerk aangetroffen. Het wegje doorsnijdt een hoge akker langs de rechteroever van het riviertje de Aa.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (G. Beex en drs. P. E. van Schie-Herweijer).*

**DOORNSPIJK (Gld.) IJ, R.**

In een ontzanding onder de buurtschap Wessinge werd een aantal aardewerkscherven aangetroffen, die globaal in de IJzertijd kunnen worden gedateerd. Eén wandscherf wijkt van de overige af; hij is verwant aan het dikke terra nigra-achtige aardewerk, dat voorkomt in inheems-Romeinse nederzettingen. (W. A. van Es: „Wijster", 1967). Er werd slechts één grondspoor gesignaleerd: een ondiepe, komvormige kuil met een houtskoolrijke vulling, waarin een scherf. De vindplaats is gelegen op een smalle dekzandrug aan de rand van de lage gronden langs het voormalige IJsselmeer.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (R. S. Hulst).*

**EWIJK-WINSSSEN (Gld.) R.**

Op een weiland, ongeveer 250 m ten z.o. van het Oud Veerhuis onder Winssen is, ter plaatse van een Romeinse nederzetting uit ca. de 2de eeuw na Chr., een fragment gevonden van een gebakken steen, vermoedelijk een tegula, met een gedeelte van een rechthoekig militair stempel (retrograde met reliëfletters): EXG(ERINF), identiek met Holwerda-Braat, *Holdeurn*, pl. XXIX, 50. Behalve Rom. aardewerkscherven en dakpanfragmenten zijn op hetzelfde terrein ook stukken lateras, tubuli, tufsteen, kwartsiet, leisteen en muurschildering aan het licht gekomen.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.*  
*Instituut O.G.A., Nijmegen. (J. E. Bogaers).*

In aansluiting op het bovenstaande dient vermeld, dat zich onder de aardewerkvondsten een bodemfragment bevindt van fijn Nijmeegs aardewerk. De vorm komt overeen met Holwerda, type 35b.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (R. S. Hulst).*

**GRAAFSCHAP JETTE (België) R.**

Een talrijke ploeg vrijwillige medewerkers heeft in juli en aug. 1968, de opgraving voortgezet van de Gallo-Romeinse villa aan de Bosstraat te Jette. Er werden belangrijke overblijfselen ontdekt van een gebouw en een keldercomplex werd volledig blootgelegd. Talrijke vondsten werden geborgen en de gevonden funderingen zullen voorlopig bewaard worden. Pers en

radio maakten deze ontdekking in ruime mate bekend en vele duizenden bezoekers konden worden rondgeleid.

*Geschied- en Heemkundige Kring van het Graafschap Jette, L. de Brouckèrelaan, 35, Brussel.*

#### GROESBEEK-BERG EN DAL (Gld.) R.

Sedert 1962 tot in 1968 zijn ten n. van het landgoed van de Kath. Volkshogeschool Ons Erf (De Holdeurn), aan de overzijde van de Oude Kleefsebaan, op uitgebreide schaal ontgron- dingswerkzaamheden verricht. In de thans weggevoerde grond, die in het recente verleden grotendeels op het terrein van de afgraving verplaatst is, zijn tal van Romeinse vondsten ge- daan, die aansluiten bij het materiaal dat reeds bekend is van De Holdeurn (waar de centrale pannenbakkerij van het leger van de Romeinse provincie Germania Inferior was gevestigd). Tot de vondsten, die gedeeltelijk in het Rijksmuseum G. M. Kam zijn ondergebracht, behoren aardewerkscherven (Id— III A) en verschillende fragmenten van dakpannen en tegels, waarvan enige van een stempel zijn voorzien, en wel van de L(egio) X G(emina), L(egio) X G(emina) P(ia) F(idelis), VEX(illatio) BRIT(annica), VEX(illarii) EX(ercitus) GERM (anici) INF(erioris), en een tweetal stempels uit de tijd waarin Didius Iulianus gouverneur is geweest van Germania Inferior, ca. 178 na Chr. Tot deze laatste behoort een uniek exemplaar. Dit heeft holle letters, is retrogade en luidt (SVB DIDIJO IVLIAN(O) CO(N)S(VLARI), waarbij de woorden telkens gescheiden zijn door een verticale streep.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.  
Instituut O.G.A., Nijmegen. (J. E. Bogaers).*

#### HAAKSBERGEN (O.) I.M.E.

In aug. is met behulp van leden van de N.J.B.G. een proef- onderzoek ingesteld naar het grachtenverloop om de voor- malige huisplaats van de in 1558 afgebroken Blankenburg. Deze voormalige heerlijkheid was oud bezit der heren van Ahaus. In 1449 werd de Blankenburg aan de bisschop van Utrecht verkocht. Er zijn op drie verschillende plaatsen proef- sleuven gegraven, waardoor een deel van de buiten- en van de binnengracht vermoedelijk werden aangesneden. Aanwijzingen voor een poging tot reconstructie zijn door onderzoek van de plaatselijke historische kring gegeven.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.  
Oudheidkamer Twente, Enschede. (A. L. Hulshoff).*

#### HEEL, gem. Heel en Panheel (L.) R.

Bij fundering voor een nieuwe bungalow langs de Panheelder- weg is men in 1967 gestoten op een deel van het Romeinse grafveld dat door prof. dr. J. E. Bogaers werd onderzocht (1964, 1966). Dank zij de medewerking van de burgemeester kon de inventaris van vier graven worden gered. Tijdens de verkenning ter plaatse konden nog eens — met veler hulp — drie graven geheel of gedeeltelijk opgenomen worden. De samenstelling is als volgt:

Graf 1: een ronde kuil (diam. 50 cm) met crematie; daarin een t.s.-kommetje Drag. 33 met geheel uitgewist de stempel; drie verschillende randfragmenten van een t.s.-bord Drag. 18/ 31, waarvan één verbrand. Een kruik, een wrijfschaalrand, een niet gecraqueleerde vuursteenafslag, een ijzeren kokermes, enige ijzeren spijkers en beslagstukken. Datering: IIC—d/III.

Graf 2: een kuil met enige crematie en weinig houtskool, een ruwwandig kommetje en een kruik. Onder in de kuil veel stenen (Maaskeien?). Datering: IIc—d/III.

Graf 3: kuil met zwarte vulling zonder crematie; ruwwandige kom en een kruikamfoor. Datering: IIa—c.

Graf 4: n. gedeelte van een rechthoekige kuil; een geverniste beker, een ruwwandig bord met een deksel; uit een ronde plek met donkere vulling oudtijds gebroken en verbrande scherven, w.o. randfragmenten van een honingpot met kleine oren, een t.s.-bodemfragment met onleesbare stempel, een stuk van een t.s.-bord Curle type 15 en verschillende soorten wrijfschaalranden. Datering: IIb—c.

Graf 5: rechthoekige kuil (60 x 75 cm), waarin grote brokken kwartsiet; door de kuil verspreid oudtijds verbrande en gebroken scherven van een t.s.-kom Drag. 27 met onleesbare stempel en een t.s.-bord Drag. 18/31 met stempel BORIVS (Traj.—Anton); verder enige ijzerfragmenten, w.o. een mes.

Graf 6: rond kuiltje (diam. 75 cm), waarin enige ijzerfragmenten, o.a. 5 spijkers.

Graf 7: een omegavormig ijzerfragment, enige aardewerkfragmenten en een randje van versierd glas.

De diepte van de twee soorten graven (ronde tot 1 m, rechthoekige tot ca. 60 cm onder het maaiveld) strookt met de waarnemingen van 1964. Ook het profiel in de bouwput is nagenoeg gelijk aan dat van de opgraving '64, nl. het Romeinse niveau op 60 cm onder het maaiveld, bedekt door een 30 cm dikke stuiflaag.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (J. H. F. Bloemers).*

## LEEUWARDEN (Fr.) I.ME.

Sinds juli is een onderzoek gaande naar de overblijfselen van de voormalige St. Vituskerk op het Oldehoofster kerkhof, welke in 1595 werd afgebroken. In 1934 was het voormalig kerkhof al verlaagd en voor het eerst bestraat. Hierbij was men op funderingen, grafzerken en grafkelders gestuit, die alle werden uitgebroken zonder van tevoren in tekening te zijn gebracht! Al te hoog waren de verwachtingen derhalve niet gespannen. Mede dank zij de medewerking van de gemeente Leeuwarden kon het onderzoek thans breed worden opgezet. Al ras bleek, dat er in 1934 toch meer gespaard was gebleven, dan mocht worden gehoopt, al ving het onderzoek aan op een peil, dat zeker 1 m dieper lag dan het 16de eeuwse loopvlak. Alvast kan worden medegedeeld, dat er sporen zijn vastgesteld van drie, elkaar in tijdsorde opvolgende kerken. Het bouwvallige in 1595 gesloopte gebouw was opgetrokken uit rode baksteen, formaat 32 x 16 x 7/8 cm en bezat in plaats van een toren een westbouw. Het koor moet nog worden blootgelegd, maar er zijn aanwijzingen dat de kerk een middenbank bezat, gedragen door twee rijen zuilen en geflankeerd door twee zijschepen. Deze zijn mogelijk later nog weer verwijfd. Mogelijk is toen ook het hoger oprijzende koor gebouwd, dat wij kennen van oude afbeeldingen. O.i. mag de bakstenen basiliek in verband worden gebracht met de overdracht van de St. Vituskerk door de plebaan Eppo aan het Premonstratenser klooster Mariëngaarde bij Hallum, in 1285. Bij de bouw ervan werd uitgegaan van een oudere kerk, die in de nieuwe werd opgenomen, doch uit tufsteen was opgetrokken, gefundeerd op veldkeijtes. Dit betrof een eenbeukige kruiskerk met versmalde, rechthoekige

koorpartij. De beide dwarspanden, zowel als het koor, waren aan de o.-zijde afgesloten door half rond uitgemetselde altaarnissen. Breedte over beide dwarspanden, buitenwerks: ca. 27 m, totale lengte: ca. 35 m. Ook deze kerk was geen toren rijk, maar bezat wel een naderhand toegevoegde westbouw. Er is een treffende overeenkomst, qua plattegrond en afmetingen, met de vroegere abdijkerk van het Premonstratenser klooster te Dokkum, in 1954 opgegraven. Omdat de Witheren deze abdijkerk, eveneens uit tufsteen, moeilijk ouder zijn geweest, wat dan ook zou kunnen gelden voor de verwante kerk te Leeuwarden. Toch bestond de St. Vituskerk hier al veel eerder. Zij ontleende haar in Friesland zeldzame patronaat aan de St. Vitusabdij in het Westfaalse Corvey, waar zij oorspronkelijk aan toebehoorde. Vermaard is de twist tussen de abt van Corvey en de Leeuwarder prelaten, die deze kerk wederrechtelijk in bezit hielden (1148—1149). Het is onbekend hoe Corvey aan de Leeuwarder St. Vitus met haar aanzienlijke bezittingen is gekomen. Omdat het de hoofdkerk van Oostergo was, moet de stichting wel terugreiken tot in de 8ste eeuw (Corvey werd in 836 door toedoen van Lodewijk de Vrome gesticht). Het is niet uitgesloten dat deze vorst zijn stichting verrijkte met het Friese bezit, na een onderdrukte opstand in Friesland. Onder de funderingen van de tufstenen kerk werden menselijke geraamten waargenomen, een bewijs dat aan deze kerk een oudere vooraf moet zijn gegaan. Vermoedelijk is dit een houten bouwwerk geweest, getuige ook de sporen van enkele paalkuilen. Nader onderzoek zal hier meer licht kunnen brengen. De verhevenheid waarop de kerken achtereenvolgens stonden, kwam tot stand door het opwerpen van een zodenheuvel, net als die te Dokkum. De Leeuwarder heuvel reikte echter niet hoger dan amper 3 m boven N.A.P., aanzienlijk minder dan die te Dokkum. Hij is tevens lager dan de andere, meer o. gelegen stadsterpen. Kan bij het opwerpen de Middelseedijk reeds bescherming hebben geboden? In de zodenheuvel tekende zich een zodenwand af, waarvan de richting niet correspondeerde met de bouwrichting der kerken. Tot de losse vondsten binnen de funderingen o.m. een fragment van een M.E. orgelpijpje en een scherfje terra sigillata, dat hier wel met de tufsteen zal zijn aangevoerd.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.*  
*R.O.B. Amersfoort. (H. Halbertsma).*

DE MEERN, gem. Vleuten (U.) R.

Op de Hoge Woerd is in aug. 1968 een vrij sterk gesleten denarius van keizer Titus (79—81) gevonden.

Vz: kop Titus n.r.; IMP TITVS CAES VESPASIAN A(VG)  
 P M.

Kz: steenbok n.l., beneden globe; (TR P) VIII IMP XIII COS  
 (VII of VII PP). Rome, 79 na Chr. (na 1 juli).

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.*  
*Arch. Instituut der R.U., Utrecht. (C. A. Kallee).*

MOERGESTEL (N.-Br.) IJ.

In de dertiger jaren kwamen enige tientallen urnen aan het licht op de Kerkeindse Heide, bij het afgraven van een hoge zandkop langs de zuidrand van een ven. De beschadigde vondsten zijn niet bewaard. Door ruilverkaveling werden te Moer-

gestel talrijke hoge akkers afgegraven; één daarvan, tussen het Blekven en het riviertje de Reusel is tot nu toe gedeeltelijk gespaard. In een sloottalud aan de rand ervan zijn enige urnscherven gevonden die wijzen op een nederzetting uit de IJzertijd.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex en drs. P. E. van  
Schie-Herweijer).*

#### MONNICKENDAM (N.-H.) I.ME.

De eerste verkenning door leden van de A.W.N. naar resten van de priorij Galilea Minor vond reeds plaats in mrt. '67. Ons lid H. van Zijl determineerde de oude paalkoppen, de ronde put en enige keramiek als behorend tot het oude klooster. Nadat op verzoek luchtfoto's waren genomen die duidelijke aanwijzingen gaven, werden de spaden in de drassige grond gestoken. Het complex, momenteel een kwart hectare groot, ligt even ten z. van de Purmer aan het Oudelandsdijkje in het Monnikenbroek binnen de gemeente Monnickendam. Tevoorschijn kwamen de kloostergang en de plattegrond van enige omringende gebouwen. Ook kon de oude ringsloot aan w.- en z.-zijde worden aangetoond. In profielen, gemaakt om de opeenvolging der grondlagen vast te stellen, werden duidelijke sporen waargenomen van overstromingen, na de tijd van het klooster. Een deel van de kloosterhof vertoonde ploegsporen. De vondsten: naast honderden fundatiepalen kwam een puinlaag met bouwfragmenten uit verschillende perioden aan het licht. De aardewerkvondsten zijn nog gering, al werd een aardig grijsgroen geglazuurd kannetje met grijze scherf aangetroffen, benevens enig steengoed en veel bruin gebruiks-aardewerk. Verder een houten kraal (met diam. ca. 4 cm) en veel fragmenten van een gebilde maalsteen van lavabasalt. Ook werden nogal wat kalkstenen platen gevonden, benevens skeletresten. Opmerkelijk is, dat de kerk nog niet ontdekt werd. Ongeveer 50 m westwaarts bevinden zich sporen van een ander rechthoekig gebouw en resten van een ronde gemetselde put. Het wegenstelsel bij het klooster valt waarschijnlijk nog te reconstrueren en de bestudering van de codex, een aanzienlijk handschrift betreffende dit klooster, moet ook nog geschieden. Vanaf het begin werd de campagne begeleid door leden-vakarcheologen, en de huidige supervisor is de heer E. J. Harenberg. Alle A.W.N.-activiteiten hier staan onder verantwoordelijkheid van het I.P.P. te Amsterdam. Het belang van dit onderzoek ligt in het feit, dat plattegronden van een klooster te plattelande uit deze tijd praktisch niet bekend zijn. Ook lijkt de mogelijkheid aanwezig van een scherp gedateerde, gesloten keramische vondst.

*Uit „Het Profiel”, werkgroep Amsterdam e.o. der A.W.N.,  
okt. 1968. (T. R. Bergshoeff).*

#### NEEDE (Gld.) N.

In 1929 is achter het toen in aanbouw zijnde pand Hoeve-weg 11 in de vroegere buurtschap Ruwenhof, een aardewerkvondst gedaan, waarvan pas voor kort de juiste aard is onderkend. Het is een fragmentarische pot van de Trechterbeker-cultuur. De vondst werd gedaan bij zandwinning, op een diepte van ca. 1 m, onder een zeer dik pakket „enkeerdgrond”. Verdere vondsten bleven uit. De pot is ca. 12 cm hoog en versierd in diepsteektechniek. Van deze pot zijn geen directe tegenhangers aan te wijzen, maar hij mag zeker tot de Vroege

Havelter-stijlgroep gerekend worden, sensu lato de C-groep van E. Schlicht: Die Funde aus dem Megalithgrab 2 von Emmeln, Kreis Meppen, 1968 en het aardewerk dat zich in het Münsterland en Oldenburg daarbij aansluit. De vondst van Ruwenhof geeft een aanvulling op een kleine serie van TRB-vondsten uit Neede, die reeds eerder bekend waren:

a. Twee aardewerkkommen, ca. 1920 in de buurtschap Kisveld gevonden: W. Glasbergen, Helinium I, 1960. De versiering van de pot komt zeer overeen met die van de kom op fig. 2.

b. Een groot fragment van een zgn. „Lochrandpot”, in 1934 niet ver van de steenfabriek van Rohaan te Neede gevonden: L. Kaelas, Palaeohistoria IV, 1955.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (R. S. Hulst).*

#### RAVENSTEIN (N.-Br.) R.

Westelijk van Dennenburg liggen enige percelen met de naam „de Woerden”. Deze zijn gedeeltelijk afgegraven, maar een hoge akker is gespaard. In de bermsloten rondom deze akker werden scherven van Romeins en inheems aardewerk aangetroffen, alsmede de rand van een glazen bakje (waarschijnlijk van een deukvaasje).

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (G. Beex en drs. P. E. van Schie-Herwetjer).*

#### VEERE (Z.) ZE

Op het terrein van het omstreeks 1580 verdwenen kasteel Zandenburg is een „vogelbakje” van tin gevonden, hoog 4—4,5 cm. De rechte achterwand is versierd met vier stroken van wieber- en puntdakvormige motiefjes; de halfronde, naar boven iets breder uitlopende, ingedeukte en beschadigde voorzijde draagt een wapenschild, waarin een naar links gewende leeuw is aangebracht. Een soortgelijk bakje met het wapen van Gouda is afgebeeld bij B. Dubbe: Tin en tinnegieters in Nederland, 1965, afb. 75 en 76. (Datering: XVI ?).

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.  
Arch. Instituut der R.U., Utrecht. (C. A. Kalée).*

#### VELSEN (N.-H.) R.

Eerst thans is bekend geworden, dat in 1934 ten o. van de Engelmunduskerk nabij het oude Schelpenpad, een Romeinse munt werd opgegraven. Deze is in het bezit van mevr. Emck, dr. Kuijperlaan 9 te Velsen-Z. Het is een niet zeer goed geconserveerde as, geslagen onder Marcus Aurelius en L. Verus, na 164 in Rome. Op de voorzijde staat afgebeeld Lucialla, op de keerzijde de godin Vesta met simpulum (wijn-scheplepel) en palladium (houten Pallasbeeld), benevens de letters s en c. Een omstreeks dezelfde tijd in de nabijheid gevonden, eveneens Romeinse munt, is inmiddels verloren gegaan.

*Werkgroep Kennemerland-Velsen A.W.N. Okt. 1968.  
(J. Schimmer).*

#### WESTENHOLTE, gem. Zwolle (O.) I.ME.

Bij werkzaamheden voor een industrieterrein ten z. van Westenholtte is een natuurlijke zandige verhevenheid geslecht, waarop voorheen de in 1966 gesloopte boerderij „De Steen-

boer" stond. Deze lag aan een onverharde landweg, die oudtijds de buurtschap Frankhuis verbond met het gehucht De Stins. Onder de muren van de boerderij kwam een middeleeuwse fundering te voorschijn, bestaande uit in leem gevleide, rode kloostermoppen, formaat 32 x 18 x 8/9 cm. De breedte van de fundering bedroeg ca. 1,25 m, terwijl deze over een lengte van 3 m kon worden vervolgd. In z.w. richting zette de fundering, ter hoogte van 3 steenlagen bewaard, zich onder het inmiddels gevormde stort voort. In n.o. richting eindigde zij abrupt, met een afgewerkte zijde. Naar de steensoort te oordelen hebben wij hier een bouwwerk uit de begintijd der baksteenfabricage, derhalve tweede helft 12de eeuw. Aangezien nergens skeletresten werden aangetroffen, moet het de overblijfselen betreffen van een bescheiden versterking, mogelijk die, welke reeds in het jaar 1195 wordt genoemd en die de bakermat der Heren van Voorst zal zijn geweest. Zij dient echter niet te worden verward met het beruchte roofridderskasteel van Zweder van Voorst, dat op ca. 700 m meer naar het w. lag, ter hoogte van de buurtschap De Stins. Voor dit kasteel werd in 1382 door bisschop Jan van Arkel, bijgestaan door Zwolle, Deventer en Kampen het beleg geslagen, waarna het werd overgegeven en met de grond gelijk gemaakt.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.  
R.O.B. Amersfoort. (H. Halbertsma).*

#### WIERDEN (O.) I.ME.

Met behulp van leden van de N.J.B.G. is in aug. het onderzoek hervat op de huisplaats van de ca. 1821 afgebroken havezate Grimberg. Vorig jaar werd aan de ingangszijde een gedeelte van 6 x 12 m, op ca. 1,50 m diepte onder het maaiveld blootgelegd. Daarbij werden paalfunderingen en muurresten getekend, gefotografeerd en opgemeten. Het schervenmateriaal dateerde tussen de 15de en de 19de eeuw. Nu zijn aan de n.- en o.-zijde binnen de gracht wederom paalfunderingen en muurresten gevonden. Aan de o.-zijde van de gracht: twee parallel lopende, vrijwel aansluitende muurgedeelten, beide 1 m breed, op een diepte van 1,50 m, over een lengte van 13 m. De binnenste muur bestaat uit bakstenen, formaat 28 x 14 x 7 cm; de buitenste is opgetrokken uit rode baksteen, formaat 22 x 11 x 5 cm. Aan de n.-zijde loopt de muur over een lengte van 5,30 m verder en gaat dan over op een paalfundering van rond hout, ter lengte van 4.50 m aansluitend op de resten van de ingangspartij. Breedte diepste deel buitenmuur: 1,20 m; binnenste muur: 1 m; paalfundering: 80 cm. Ook aan de w.-zijde van de ingangspartij zijn muurresten teruggevonden (lang 1,80 m, breed 1,60 m). Aan de o.-zijde liep vanaf de binnenste muurresten een talud, deels bestaand uit plaggen omhoog. Dit houdt vermoedelijk verband met de oudste aanleg uit de 14de eeuw. Dit talud heeft aan de o.-zijde van de huisplaats een cirkelvormig verloop om de fragmenten van het oudste bouwwerk. De afstand van deze centraal gelegen bouw, waarvan de veldkeienfundering gedeeltelijk nog aanwezig is, tot aan de voet van het talud bedraagt ca. 15 m. Een reconstructie van latere bouwfases is door de grondige afbraak thans niet mogelijk.

*Nieuws-bull. K.N.O.B., afl. 10, okt. '68.  
Oudheidkamer Twente, Enschede. (A. L. Hulshoff).*

## I N H O U D

|  |          |
|--|----------|
| Voorwoord . . . . .  | pag. 197 |
| <i>G. J. Verwers</i> : De nieuwe indeling van de late bronstijd<br>en de IJzertijd in Nederland . . . . .                      | pag. 198 |
| <i>J. R. C. van Zijll de Jong</i> : Vijftig eeuwen voormalig duin<br>aan het Nieuwe Slag te 's-Gravenhage (Fig. 1—9) . . . . . | pag. 202 |
| De Stichting „Het Dorp Velsen” en een tentoonstelling . . . . .  | pag. 216 |
| <i>J. E. Bogaers</i> : Waarnemingen in Westerheem II, Chauken<br>in Kennemerland . . . . .                                     | pag. 217 |
| Literatuurbespreking . . . . .   | pag. 224 |
| Opgravings- en vondstberichten . . . . .   | pag. 226 |

Aan dit nummer werkten mede:

Prof. dr. J. E. Bogaers, Berg en Dalseweg 150, Nijmegen;

Dr. W. J. de Boone, Joh. van Oldenbarneveltlaan 7, Amersfoort;

H. J. Calkoen, Driehuizerkerkweg 22, Velsen (N.-H.);

P. Stuurman, Volendamlaan 1094, 's-Gravenhage;

G. J. Verwers, Schout van Eyklaan 39, Leidschendam;

J. R. C. van Zijll de Jong, Accaciastraat 61, 's-Gravenhage.

### **I N S T I T U U T   T U B A N T I A**

Van Breestraat 32, Amsterdam - Z.

**Schriftelijke cursus ARCHEOLOGIE**

Gratis prospectus op aanvraag.

Voor al Uw periodieken naar

**N.V. DRUKKERIJ DE RESIDENTIE**

**Pletterijstraat 103, 's-Gravenhage, tel. 070-859347**